

УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕ-
НКА

НИ

УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕ-
НКА

НИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДЗЯТКІВСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ В'ЯЧЕСЛАВОВИЧ

УДК 321:3.086:172.12

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ МОРАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДА-
ЛЬНОСТІ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:

Малкіна Ганна Миколаївна,

доктор політичних наук, доцент

В – 2016

АНОТАЦІЯ

Дзятківський В. В. Інституціональні форми морально-політичної відповідальності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Київ, 2016.

Дисертація присвячена комплексному і системному аналізу інституціональних форм морально-політичної відповідальності як у нормативному, так і в функціональному аспектах. У роботі визначено основні особливості морально-політичної відповідальності та висвітлено ступінь наукової розробленості даної проблеми. Встановлено, що нормативно-інституціональний зміст поняття політичної відповідальності безпосередньо пов'язаний з моральною складовою діяльності та поведінки суб'єктів політики. З'ясовано особливості реалізації інституціональних форм морально-політичної відповідальності за різних політико-правових систем, а також визначено основні умови функціонування даного типу відповідальності у політико-правових системах недемократичного типу. Окремий розділ дисертації присвячений аналізу процесу інституціоналізації морально-політичної відповідальності в Україні.

Актуальність дослідження пояснюється тим, що інституціональні форми морально-політичної відповідальності викликають інтерес органів держави та політичних партій у якості механізмів подолання кризи політичного представництва. Внаслідок того, що у громадянського суспільства розширюються можливості для інформаційного доступу до відносин публічної влади, відповідальність суб'єкта політики як представника виборців, громадської організації, держави тощо не обмежується підзвітністю або правовими вимогами до його діяльності. Вона також

передбачає контроль за його репутацією, відповідністю конкретних дій або вчинків нормам суспільної моралі та принципам окремої галузі політичної етики.

Основними методами дослідження є системний, структурно-функціональний, порівняльний та інституціональний. Дослідження конкретних типів нормативного забезпечення, способів і засобів реалізації морально-політичної відповідальності здійснюється також за допомогою таких різновидів інституціонального методу як нормативно-інституціональний, історично-інституціональний і порівняльно-інституціональний методи. Докладніше зазначені методи характеризується у відповідному структурному підрозділі роботи.

Наукова новизна результатів дисертації полягає в тому, що вперше у вітчизняній політичній науці здійснено комплексне дослідження та систематизацію інституціональних форм морально-політичної відповідальності на різних рівнях політичних відносин. Також вперше обґрунтовано необхідність аналізу морального аспекту політичної відповідальності на основі співвідношення нормативних засад формування політичних інститутів (як систем норм та як організацій) і розвитку сучасних видів відповідальності суб'єктів політики. Сформульовано окремі теоретико-методологічні принципи для з'ясування особливостей морально-політичної відповідальності в якості об'єкта дослідження політології.

Запропоновано авторське визначення морально-політичної відповідальності, а також на основі аналізу нормативних підстав даного типу відповідальності, до наукового обігу введено поняття інституціональної форми морально-політичної відповідальності.

У межах даного дослідження вперше виокремлено та проаналізовано інституціональні форми морально-політичної відповідальності за континентально-європейської та за англо-американської політико-правових систем. Визначено нормативну, процесуальну та функціональну сторони втілення на практиці інституціональних форм морально-політичної відповідальності парламентаріїв (наприклад, добровільної відставки, парламентського осуду, виключення зі складу парламенту тощо). Також з'ясовано нормативні підстави та способи застосування основних форм морально-політичної відповідальності членів уряду. Дістало пода-

льшого розвитку виокремлення, з'ясування змісту та особливостей процедур застосування положень кодексів поведінки та етики для парламентаріїв, парламентських регламентів, міністерських кодексів та стандартів професійної поведінки для членів і представників уряду. Однією з особливостей даного дослідження є те, що його окремий структурний підрозділ присвячений аналізу нормативних і фактичних підстав реалізації морально-політичної відповідальності у політико-правових системах недемократичних країн.

Вперше здійснено аналіз процесу інституціоналізації морально-політичної відповідальності в Україні, що базується на визначенні особливостей розвитку законодавства у сфері професійних стандартів поведінки для суб'єктів політики різних рівнів. З'ясовано основні ознаки, проблеми та перспективи формування інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності в системі законодавчої влади України. У ході дослідження були визначені нормативні підстави для розвитку інституціональних форм морально-політичної відповідальності народних депутатів України. Проаналізовано нормативно-правові акти у сфері забезпечення стандартів професійної етики для членів уряду України, які безпосередньо впливають на реалізацію їх морально-політичної відповідальності.

Практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що сформульовані в його межах теоретичні положення, висновки та практичні рекомендації можуть бути використані органами державної влади, інститутами місцевого самоврядування та політичними партіями України для вдосконалення нормативної бази та механізмів реалізації морально-політичної відповідальності суб'єктів публічної влади, а саме для подальшого реформування законодавства, професійних та етичних стандартів у сфері регулювання, регламентації поведінки або діяльності депутатів Верховної Ради України, членів Кабінету Міністрів України, представників українських політичних партій та їх парламентських фракцій, а також можуть бути застосовані співробітниками апарату вищих органів державної влади України, які відповідають за наукове й експертно-аналітичне забезпечення їх діяльності, та експертами науково-аналітичних установ громадянського суспільства. Теоретичні положення даного дослідження можуть бути використані викладачами

вищих навчальних закладів у навчальному процесі з політичних та політико-правових дисциплін. Зміст дисертації спрямований на виникнення нових підстав для подальших досліджень політичних інститутів.

Ключові слова: морально-політична відповідальність, політична відповідальність, політична етика, політико-правова система, інституціоналізація, державна влада, кодекс поведінки, громадянська мораль, інституціональна форма, законодавче забезпечення.

ANNOTATION

Dziatkivskyi V. V. The institutional forms of moral and political responsibility. – Manuscript.

The dissertation for a Candidate Degree in Political Sciences, speciality 23.00.02 – political institutes and processes. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2016.

The dissertation is devoted to the complex and systematic analysis of institutional forms of moral and political responsibility both in regulatory and functional aspects. The paper identifies the main features of moral and political responsibility and highlights the degree of scientific elaboration of this problem. It has been determined that the normative-institutional content of the notion of political responsibility is directly related to the moral component of the activity and behavior of political subjects. The peculiarities of the implementation of institutional forms of moral and political responsibility in various political and legal systems have been determined, as well as the main conditions of functioning of this type of responsibility in the political and legal systems of non-democratic type. A separate section of the dissertation is devoted to the analysis of the process of institutionalization of moral and political responsibility in Ukraine.

The urgency of the study is explained by the fact that the institutional forms of moral and political responsibility generate interest of state bodies and political parties in the capacity of mechanisms for overcoming the crisis of political representation. Due to the fact that civil society expands opportunities for information access to public authority relations, the responsibility of the political subject as a representative of voters, pub-

lic organization, state, etc. is not limited to accountability or legal requirements to its activities. It also involves monitoring his reputation, the compliance of specific actions with the rules of social morality and the principles of a separate field of political ethics.

The main methods of the research are systematic, structural-functional, comparative and institutional. The study of the specific types of regulatory support, methods and means of realizing moral and political responsibility is also carried out through such varieties of the institutional method as the regulatory and institutional, historical and institutional and comparative and institutional methods. More specifically, these methods are described in the corresponding structural subsection of the paper.

The scientific novelty of the dissertation is that for the first time in the national political science a comprehensive study and systematization of institutional forms of moral and political responsibility at various levels of political relations was carried out. The necessity to analyze the moral aspect of political responsibility on the basis of the correlation of the regulatory principles of political institutions formation (both as he system of norms and organizations) and the development of modern types of political subjects' responsibility was also substantiated for the first time. Certain theoretical and methodological principles have been formulated for the elucidation of the peculiarities of moral and political responsibility as an object of research in political science.

The author's definition of moral and political responsibility as a form of political responsibility has been suggested, as well as based on the analysis of regulatory grounds of this type of responsibility, the notion of the institutional form of moral and political responsibility has been introduced into scientific circulation.

Within the framework of this study, for the first time, institutional forms of moral and political responsibility for the continental European and Anglo-American political and legal systems were singled out and analyzed. The regulatory, procedural and functional aspects of practical implementation of institutional forms of parliamentarians' moral and political responsibility (for example, voluntary resignation, parliamentary condemnation, expulsion from the parliament, etc.) have been determined. The regulatory grounds and methods of applying the basic forms of moral and political responsibility of the parliamentarians have been also clarified. Detachment, clarification of the

content and peculiarities of procedures that apply provisions of codes of conduct and ethics for parliamentarians, parliamentary regulations, ministerial codes and standards of professional conduct for government members and representatives have been further developed. One of the features of this study is that its separate structural unit is devoted to the analysis of regulatory and factual grounds for the implementation of moral and political responsibility in the political and legal systems of undemocratic countries.

For the first time, the analysis of the institutionalization of the moral and political responsibility in Ukraine, which is based on the definition of the peculiarities of legislative development in the field of professional standards of conduct for political subjects at different levels. The regulatory grounds for the development of institutional forms of moral and political responsibility of people's deputies of Ukraine have been determined. The regulatory and legal acts in the field of ensuring the standards of professional ethics for the members of the government of Ukraine, which directly influence the realization of their moral and political responsibility, have been analyzed.

The practical significance of the research results is that the theoretical positions, conclusions and practical recommendations, formulated within it, can be used by state authorities, local government institutions and political parties of Ukraine to improve the regulatory framework and mechanisms for implementing the moral and political responsibility of public authorities' subjects, namely for the further reform of the legislation, professional and ethical standards in the field of regulation, regulation of behavior or activities the deputies of the Verkhovna Rada of Ukraine, members of the Cabinet of Ministers of Ukraine, representatives of Ukrainian political parties and their parliamentary factions, as well as may be applied by the staff of the apparatus of the highest bodies of state power of Ukraine who are responsible for the scientific and expert-analytical support of their activities, and by the experts of scientific-analytical institutions of civil society. The theoretical positions of this research can be used by teachers of higher educational institutions in the educational process in political and political-legal subjects. The content of the dissertation is aimed at the emergence of new grounds for further research of political institutions.

Key words: moral and political responsibility, political responsibility, political ethics, political and legal system, institutionalization, state power, code of conduct, civil morality, institutional form, legislative framework.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

1. Дзятківський В. В. Політична відповідальність органів державної влади: теоретичні засади аналізу / В. В. Дзятківський // Гілея : науковий вісник. – 2014. – Вип. 80. – С. 338-342.
2. Дзятківський В. В. Поняття морально-політичної відповідальності в сучасній політології / В. В. Дзятківський // Гуманітарні студії : збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 23. – С. 107-118.
3. Дзятківський В. В. Морально-політична відповідальність в умовах авторитарного режиму / В. В. Дзятківський // Гілея : науковий вісник. – 2016. – Вип. 114 (11). – С. 442-447.
4. Dziatkivskyi V. Normative issues of moral and political responsibility in Ukraine / Viacheslav Dziatkivskyi // Visegrad Journal on Human Rights. – 2016. – № 2/2 (June). – P. 57-65.
5. Dziatkivskyi V. Is Moral and Political Responsibility Possible in Ukraine? / Viacheslav Dziatkivskyi // Evropsky Politicky a Pravni Diskurz (European Political and Law Discourse). – 2016. – Vol. 3, Issue 4. – P. 122-131.
6. Дзятківський В. В. Морально-політична відповідальність в системі взаємовідносин громадянського суспільства та держави / В. В. Дзятківський // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014», 15-16 квітня 2014 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський та ін. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2014. – Ч. 9. – С. 21-24.
7. Дзятківський В. В. Нормативно-ціннісний вимір політичної відповідальності / В. В. Дзятківський // Ціннісний вимір політичної діяльності: західно-східний вектор сучасної української політики: Збірник наукових праць / Редколегія : Ю. М. Бардачов та ін. – Херсон : вид-во ПП Вишемирський В. С., 2014. – С. 106-107.
8. Дзятківський В. В. Морально-політична відповідальність парламентаріїв в

Україні: проблеми нормативного регулювання та реалізації / В. В. Дзятківський // «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти» : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 17-18 квітня 2015 р. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 158-161.

9. Дзятківський В. В. Депутатська етика як нормативна основа політичної відповідальності парламентаріїв / В. В. Дзятківський // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2015», 21-22 квітня 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський та ін. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2015. – Ч.10. – С. 175-178.

10. Дзятківський В. В. Морально-політична відповідальність в процесі трансформації інститутів держави / В. В. Дзятківський // V Конвент МАСПН (Україна) «Глобальні виклики на Євразійському просторі: перспективи України», 14-15 травня 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : В. Ф. Цвих та ін. – К., 2015. – С. 52-54.

11. Дзятківський В. В. Морально-політична відповідальність: персональний рівень / В. В. Дзятківський // Особистість, суспільство, політика – 2015 : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. / За ред. С. Терепищого, В. Герасимовича, О. Познія. – Люблін : Видавництво наукове WSEI, 2015. – С. 178-180.

12. Дзятківський В. В. Роль морально-політичної відповідальності у реформуванні системи державного управління / В. В. Дзятківський // Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії та історії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 22-23 травня 2015 р.) / за заг. ред. Д. В. Яковлева. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. – С. 46-48.

13. Дзятківський В. В. Відповідальність виборця як принцип етики конституційного порядку / В. В. Дзятківський // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016», 20-21 квітня 2016 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський та ін. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. – Ч. 9. – С. 32-34.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	11
<i>РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження політичної відповідальності.....</i>	<i>21</i>
1.1. Ступінь наукової розробленості проблеми та основні методи дослідження.....	21
1.2. Нормативно-інституціональний зміст поняття політичної відповідальності.....	50
1.3. Особливості морально-політичної відповідальності	82
<i>РОЗДІЛ 2. Особливості реалізації інституціональних форм морально-політичної відповідальності за різних політико-правових систем</i>	<i>103</i>
2.1. Реалізація морально-політичної відповідальності за континентально-європейської політико-правової системи.....	103
2.2. Реалізація морально-політичної відповідальності за англо-американської політико-правової системи	129
2.3. Умови реалізації морально-політичної відповідальності у політико-правових системах недемократичного типу	176
<i>РОЗДІЛ 3. Інституціоналізація морально-політичної відповідальності в Україні.....</i>	<i>194</i>
3.1. Формування інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності в системі законодавчої влади України.....	194
3.2. Нормативні підстави формування інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності в системі виконавчої влади України...	211
ВИСНОВКИ	229
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	238
ДОДАТОК А.....	274

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Процеси та ситуації, які виникають в сучасних політичних системах, все частіше вимагають від суб'єктів політики звернення до моральних принципів їх діяльності. Прикладами цього є скандали та нормативні суперечності, що набули особливого поширення в межах політичної конкуренції сьогодення. Зважаючи на даний факт, а також на те, що більшості нормативно-правових актів не властива гнучкість в частині забезпечення довіри громадян до основних політичних інститутів, у центрі уваги багатьох суспільств опинились професійні стандарти діяльності та кодекси поведінки учасників політичної взаємодії. Випадки порушення таких стандартів або кодексів входять безпосередньо до сфери реалізації політичної відповідальності в демократичних державах, для яких характерними є стійкі та історично обумовлені традиції в області здійснення публічної влади і конституційні звичаї контролю за цим процесом. У свою чергу, суспільне переосмислення ролі моральних засад у політичних відносинах призвело до ефективного застосування в державній та громадянській практиці такого виду відповідальності як морально-політична.

Інституціональні форми морально-політичної відповідальності викликають інтерес органів держави та політичних партій у якості механізмів подолання кризи політичного представництва. Внаслідок того, що у громадянського суспільства розширюються можливості для інформаційного доступу до відносин публічної влади, відповідальність суб'єкта політики як представника виборців, громадської організації, держави тощо не обмежується підзвітністю або правовими вимогами до його діяльності. Вона також передбачає контроль за його репутацією, відповідністю конкретних дій або вчинків нормам суспільної моралі та принципам певної галузі політичної етики.

У свою чергу, наукові дослідження розвитку інституціональних форм морально-політичної відповідальності у різних політичних системах є важливими для вирішення проблем, що виникають у процесах реформування та доопрацювання професійних стандартів, кодексів поведінки для парламентаріїв і членів уряду.

Морально-політична відповідальність діє також в умовах недемократичних режимів, зазвичай у вигляді інструменту подолання загроз для здійснення влади правлячою елітою або для існування самого режиму. З огляду на це, для перехідних до демократії суспільств особливо важливим є створення норм і засад політичної етики на основі громадянської моралі. В умовах політико-правової системи сучасної України, простежується лише поступовий розвиток різних форм морально-політичної відповідальності як на законодавчому рівні, так і на рівні її неформальної реалізації. Представники органів держави в Україні досить часто запозичують елементи різних моделей здійснення публічної влади у демократичних держав. У той же час, ефективний етичний супровід та традиції проведення державної політики досі перебувають поза інтересами провідних політичних сил, не дивлячись на їх значення для розвитку етики конституційного громадянства. Таким чином, актуальним є аналіз процесу інституціоналізації морально-політичної відповідальності та перспектив її розвитку в українському суспільстві.

Не дивлячись на те, що проблематика морально-політичної відповідальності розглядається у зарубіжній політичній науці як теоретично і практично важлива, вона тільки починає привертати увагу вітчизняних дослідників. На сьогодні в Україні опубліковано кілька наукових праць, що відтворюють лише окремі аспекти теми даного дослідження. Однак, морально-політична відповідальність та, особливо, її реалізація щодо неурядових організацій, політичних партій та їх представників у парламенті або уряді залишаються осторонь дослідницьких інтересів українських політологів. Натомість, у зарубіжній політичній науці розвивається тенденція аналізу етико-політичних аспектів відповідальності суб'єктів політики на основі нормативного підходу. Це пояснюється тим, що у політико-правовій практиці демократичних суспільств все частіше застосовується система різних типів санкцій у випадках порушення норм професійної політичної етики. Тим не менш, у межах сучасної політології досі не представлені комплексні дослідження інституціональних форм морально-політичної відповідальності на різних рівнях політичної системи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації» та науково-дослідної теми філософського факультету університету № 11БФ041-01 «Філософсько-світоглядні та політологічні аспекти гуманітарного розвитку сучасного суспільства».

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є виокремлення, визначення, розкриття особливостей реалізації та систематизація інституціональних форм морально-політичної відповідальності.

Досягнення даної мети зумовило вирішення наступних **завдань** дослідження:

- охарактеризувати ступінь наукової розробленості проблеми політичної відповідальності та її моральної складової;
- з'ясувати сутність політичної відповідальності та визначити її нормативно-інституціональний зміст;
- розкрити зміст поняття морально-політичної відповідальності на основі систематизації теоретичних засад її дослідження та аналізу нормативних підстав і видів відповідальності суб'єктів політики;
- виокремити інституціональні форми морально-політичної відповідальності, визначити особливості їх реалізації за континентально-європейської політико-правової системи;
- проаналізувати особливості реалізації та нормативного забезпечення морально-політичної відповідальності за англо-американської політико-правової системи;
- дослідити умови реалізації морально-політичної відповідальності у політико-правових системах недемократичного типу;
- з'ясувати основні ознаки, проблеми та перспективи формування інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності в системі законодавчої влади України;
- визначити нормативні підстави формування інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності в системі виконавчої влади України.

Об'єктом дослідження є морально-політична відповідальність як вид політичної відповідальності та механізм регулювання процесів здійснення публічної влади й політичної взаємодії, що базується на нормах моралі та права, суспільних вимогах до діяльності або поведінки суб'єктів політики, основних принципах та цінностях відносин у політичній системі.

Предметом дослідження є інституціональні форми морально-політичної відповідальності як системи норм, процедур, традицій та правил, які забезпечують реалізацію даного виду відповідальності щодо конкретного політичного інституту (організації) або індивідуальних суб'єктів політики.

Основними **методами дослідження** є системний, структурно-функціональний, порівняльний та інституціональний. Системний метод використовується для аналізу системи вищих органів державної влади, системи інститутів місцевого самоврядування та деволюційних адміністрацій, відносин між громадянським суспільством і державою насамперед у контексті співвідношення моральної, правової та політичної аспектів відповідальності їх окремих представників або складу зазначених інститутів публічної влади загалом. Даний метод також застосовується для виокремлення та визначення взаємопов'язаних елементів політико-правових систем, які безпосередньо впливають на реалізацію морально-політичної відповідальності. Структурно-функціональний метод використовується для з'ясування особливостей структури, функціонування і взаємного впливу складових органів законодавчої та виконавчої влади, інститутів громадянського суспільства, політичних партій та органів місцевої влади як суб'єктів і, водночас, інстанцій морально-політичної відповідальності. Цей метод покладений в основу визначення структури морально-політичної відповідальності, формальних процедур і неформальних процесів її застосування, а також використовується для аналізу функцій зазначеного типу політичної відповідальності в окремих політико-правових системах. Використання порівняльного методу у даному дослідженні відтворюється насамперед у виокремленні спільних та відмінних складових нормативних підстав і засобів реалізації морально-політичної відповідальності в країнах з політико-правовими системами різного типу, а також в Україні. Інституціо-

нальний метод застосовується для аналізу політичних інститутів як організацій та як нормативних систем. Даний метод використовується для виокремлення та з'ясування особливостей інституціональних форм морально-політичної відповідальності у процедурному, функціональному та нормативному аспектах. Дослідження конкретних типів нормативного забезпечення, способів і засобів реалізації морально-політичної відповідальності здійснюється також за допомогою таких різновидів інституціонального методу як нормативно-інституціональний, історично-інституціональний і порівняльно-інституціональний методи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній політичній науці здійснено комплексне дослідження та систематизацію інституціональних форм морально-політичної відповідальності на різних рівнях політичних відносин. У межах проведеного дослідження отримано наступні основні результати, що відзначаються науковою новизною і виносяться на захист:

- вперше у вітчизняній політичній науці обґрунтовано необхідність аналізу морального аспекту політичної відповідальності на основі співвідношення нормативних засад формування політичних інститутів (як систем норм та як організацій) і розвитку сучасних видів відповідальності суб'єктів політики. Сформульовано теоретико-методологічні принципи для з'ясування особливостей морально-політичної відповідальності в якості об'єкта дослідження політології, що базуються на поєднанні нормативно-ціннісного й формально-правового підходів до аналізу політичної діяльності. Запропоновано доповнення даних підходів способом конкретизації моральних складових політичних інститутів (нормативних систем), що безпосередньо пов'язані з виникненням відносин політичної відповідальності;

- запропоновано авторське визначення морально-політичної відповідальності як виду політичної відповідальності, який полягає у співвідношенні дій та вчинків суб'єктів політики з нормами суспільної моралі, принципами корпоративної та професійної етики, неформальними правилами політичної діяльності, що одночасно передбачає настання негативних політичних наслідків за їх недотримання, а також спеціально встановлену систему санкцій за порушення норм права та кон-

ституційних звичаїв, пов'язаних зі стандартами належної поведінки на різних рівнях організації чи здійснення публічної влади. На основі визначення нормативних підстав даного типу відповідальності, до наукового обігу введено поняття інституціональної форми морально-політичної відповідальності, що розуміється як структурована система моральних, політичних та правових норм, спеціальних етичних, корпоративних і професійних стандартів, формальних і звичаєвих процедур, яка забезпечує фактичне використання цього виду відповідальності через негативні політичні наслідки для її суб'єкта або визначені у правовий спосіб санкції;

- вперше виокремлено та проаналізовано інституціональні форми морально-політичної відповідальності за континентально-європейської та англо-американської політико-правових систем, а також умови реалізації даного виду відповідальності в межах політико-правових систем недемократичного типу. Визначено нормативну, процесуальну та функціональну сторони втілення на практиці інституціональних форм морально-політичної відповідальності парламентаріїв: добровільної відставки; парламентського осуду; виключення зі складу парламенту (його окремої палати); тимчасового відсторонення від виконання обов'язків; відкликання членів парламенту з боку виборців; відставки особи, обраної на посаду голови парламентського комітету; відсторонення від обов'язків особи, обраної на посаду голови парламентського комітету; видалення парламентарія з зали засідань за наказом спікера; виключення зі складу парламентської групи; позбавлення посади парламентарія за відмову складення присяги; стягнення за відтермінування складення присяги; вирахування коштів з заробітної плати; відсторонення та відставки з посади у керівних органах парламенту; обмеження права виступу або голосування на засіданнях парламенту. З'ясовано нормативні підстави та способи застосування основних форм морально-політичної відповідальності членів уряду: добровільної відставки та відставки за рекомендацією або формальною ініціативою глави уряду. Встановлено, що у більшості країн англо-американської політико-правової системи (Сполученому Королівстві, Канаді, Австралії та Новій Зеландії) діяльність або поведінка міністрів та державних секре-

тарів можуть стати фактичною підставою для реалізації щодо них інституціональних форм морально-політичної відповідальності парламентаріїв. Для аналізу конкретних випадків реалізації інституціональних форм морально-політичної відповідальності парламентаріїв та членів уряду застосовано такий вид фактичного матеріалу як відеозаписи засідань парламентів у різних країнах;

- дістало подальшого розвитку виокремлення, з'ясування змісту та особливостей процедур застосування положень кодексів поведінки та етики для парламентаріїв, парламентських регламентів, міністерських кодексів та стандартів професійної поведінки для членів і представників уряду. Встановлено, що наявність окремих кодексів поведінки законодавців та представників уряду має безпосереднє значення для реалізації морально-політичної відповідальності у ситуаціях політичних скандалів та конфлікту інтересів. У Великобританії, США та Канаді серйозні порушення кодексів поведінки або етики з боку парламентаріїв є фактичною підставою для розслідування даного випадку спеціально уповноваженим інститутом. З'ясовано, що однією з проблем застосування на практиці положень кодексів поведінки для парламентаріїв та етичних стандартів для урядовців є визначення сфери їх дії у контексті регулювання окремих аспектів приватного чи особистого життя посадовців, які за певних обставин набувають публічного характеру. Визначено, що у межах англо-американської політико-правової системи невід'ємними нормативними складовими реалізації морально-політичної відповідальності парламентаріїв та членів уряду виступають конституційні звичаї та прецеденти, неписані парламентські правила, конвенції та процедури, а також корпоративні норми партійного типу. Проаналізовано таку особливість континентально-європейської політико-правової системи у сфері нормативного забезпечення та реалізації морально-політичної відповідальності як домінування положень законодавчих актів над прецедентами порушень професійної політичної етики, що позначається на процесуальних діях органів контролю за поведінкою посадових осіб та колі санкцій, які вони застосовують. Водночас, встановлено, що зазначений принцип не суперечить неформальній традиції добровільної відставки представ-

ників вищих органів держави, насамперед у випадках порушення ними стандартів професійної поведінки та норм суспільної моралі;

- розкрито зміст нормативних підстав реалізації морально-політичної відповідальності у політико-правових системах недемократичних країн, які відтворюються насамперед у положеннях статутів, кодексів етики, постанов та директив правлячої партії. Проаналізовано залежність розвитку інституціональних форм морально-політичної відповідальності у межах недемократичних політико-правових систем від рівня залучення норм суспільної моралі до корпоративних стандартів, яких дотримується група осіб, що здійснює вирішальний вплив на діяльність органів публічної влади;

- вперше здійснено аналіз процесу інституціоналізації морально-політичної відповідальності в Україні, що базується на визначенні особливостей розвитку законодавства у сфері професійних стандартів поведінки для суб'єктів політики різних рівнів. Для цього були встановлені проблеми та перспективи формування нормативних підстав морально-політичної відповідальності у системі законодавчої влади, а також виокремлено чинні механізми правового забезпечення даного виду відповідальності у системі виконавчої влади. Визначено, що спільною умовою для розвитку морально-політичної відповідальності парламентаріїв та членів уряду в Україні є створення окремих систем галузевої політичної етики. Проаналізовано нормативні підстави для розвитку інституціональних форм морально-політичної відповідальності народних депутатів України, які ґрунтуються насамперед на положеннях Регламенту Верховної Ради України та Закону України «Про статус народного депутата України». Виокремлено проблеми функціонування спеціального комітету, до предмета відання якого належать питання Регламенту та депутатської етики, і який фактично є інститутом у структурі парламенту України із повноваження впливати на реалізацію морально-політичної відповідальності народних депутатів. Проаналізовано основні нормативно-правові акти у сфері забезпечення стандартів професійної етики для членів уряду України (Регламент Кабінету Міністрів та Закон України «Про запобігання корупції»), а також вплив на реалізацію морально-політичної відповідальності міністрів та державних

секретарів з боку Національного агентства з питань запобігання корупції. Встановлено значення Постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження Правил етичної поведінки державних службовців» для формування базових принципів морально-політичної відповідальності представників виконавчої влади, окрім членів уряду.

Практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що сформульовані в його межах теоретичні положення, висновки та практичні рекомендації можуть бути використані органами державної влади, інститутами місцевого самоврядування та політичними партіями України для вдосконалення нормативної бази та механізмів реалізації морально-політичної відповідальності суб'єктів публічної влади, а саме для подальшого реформування законодавства, професійних та етичних стандартів у сфері регулювання, регламентації поведінки або діяльності депутатів Верховної Ради України, членів Кабінету Міністрів України, представників українських політичних партій та їх парламентських фракцій, а також можуть бути застосовані співробітниками апарату вищих органів державної влади України, які відповідають за наукове й експертно-аналітичне забезпечення їх діяльності, та експертами науково-аналітичних установ громадянського суспільства. Теоретичні положення даного дослідження можуть бути використані викладачами вищих навчальних закладів у навчальному процесі з політичних та політико-правових дисциплін.

Апробація результатів дослідження здійснювалась у рамках міжнародних науково-практичних конференцій: “Ціннісний вимір політичної діяльності: західно-східний вектор сучасної української політики” (м. Херсон, Херсонський національний технічний університет, 26-27 червня 2014 року); “Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти” (м. Херсон, Херсонський державний університет, 17-18 квітня 2015 року); “Особистість, суспільство, політика – 2015” (м. Люблін, Республіка Польща, Вища Школа Економії та Інновацій, 20-21 травня 2015 року); “Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії та історії” (м. Одеса, Національний університет «Одеська юридична академія», 22-23 травня 2015 року); V Національного Конвенту МАСПН (Україна) “Глобальні виклики на Євразійсь-

кому просторі: перспективи України” (м. Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 14-15 травня 2015 року); на щорічних міжнародних наукових конференціях “Дні науки філософського факультету” в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка у 2014-2016 роках.

Публікації. За результатами дослідження опубліковано п’ять наукових статей у фахових виданнях з політичних наук, у тому числі дві статті у фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз, дві статті у наукових періодичних виданнях інших держав з наряду, з якого підготовлено дисертацію, а також вісім тез доповідей на наукових конференціях.

Структуру дисертації складають вступ, три розділи, диференційовані на 8 підрозділів, висновки, список використаних джерел і додатки. Загальний обсяг дисертації становить 276 сторінок, список використаних джерел нараховує 285 найменувань на 36 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Ступінь наукової розробленості проблеми та основні методи дослідження

Політичні відносини нерозривно пов'язані з таким чинником соціальної взаємодії як відповідальність. Даний механізм подолання суперечності інтересів у соціумі набуває все більшого значення із розвитком нових форм людської життєдіяльності. Поряд із загальними нормами збереження соціального співіснування, в кожному сучасному суспільстві сформувались особливі принципи міжособистісних та колективних відносин. Відповідальність відіграє важливу роль у становленні таких принципів в якості традицій або складових нормативної системи взаємин на всіх рівнях соціального розвитку. Не є виключенням і сфера політики, якій притаманні неформальні норми взаємодії, що реалізуються поряд з формально визначеними законодавчими приписами.

Сучасна політична практика вказує на те, що звичаї та усталені правила, історично сформовані на основі політичного досвіду суспільства та різноманітних ситуацій, досить часто набувають більшого значення у вирішенні конфліктів в межах політичної системи ніж положення нормативних актів вищої юридичної сили. У свою чергу, зазначені неформальні правила виникають в результаті перетворення статусу політичної діяльності та надання їй ознак, характерних для загального образу професійної активності, який сформувався у суспільній свідомості внаслідок численних інституціональних змін. Однак, політична діяльність не обмежується виключно професійними обов'язками. Громадянська участь має не менше значення для розвитку політичної системи ніж виконання повноважень представниками органів державної влади вищого рівня. Діяльність учасників конкретних політичних процесів так чи інакше зазнає впливу різного роду соціальних очікувань і вимог, які можуть мати як стихійний, так і усталений характер у вигляді стандартів поведінки. Відтак, відповідальність в сфері політики покликана відтворювати реакцію суспільства, а точніше його інституціональної системи, на

будь-які політичні дії, рішення та вчинки, а також на їх мотиви, наслідки та опосередкований вплив на різні галузі міжлюдської взаємодії. Відповідальність є своєрідним механізмом збереження балансу між інтересами суб'єкта політики та необхідними умовами розвитку його соціального середовища – потребами конкретних індивідів, груп та суспільства загалом.

У сучасних умовах суб'єкти політики часто намагаються компенсувати відсутність дієвих політичних інститутів правилами внутрішньосистемної гри, які можуть виникати на основі волі обмеженого кола осіб. Зважаючи на це, формуються засоби політичної конкуренції неюридичного походження, що доповнюють неформальну складову контролю за відносинами з приводу публічної влади. Важливу роль у регулюванні даних процесів відіграє суспільна мораль. Ступінь впливу норм моралі на сферу політичної діяльності і поведінки вказує на можливості громадянського суспільства в будь-який момент відповідати на виклики, які виникають внаслідок розвитку механізмів здійснення державної влади. Але це не означає цілковитого підпорядкування будь-якої політичної активності ідеалізованим принципам фундаментальної моралі. У реальних політичних ситуаціях відбувається поступове перенесення змісту дій, статусів і традиційних форм взаємодії суб'єктів політики до сфери моралі. І навпаки, суспільство може адаптувати окремі норми моралі та їх інтерпретації під умови політичного розвитку, що спочатку знаходить відображення в звичаях вирішення конфліктів між суб'єктами політики, а потім і в стандартах політичної етики.

Цілком логічним є те, що в результаті інтеграції зазначених сфер суспільного життя виникає низка суперечностей і так званих моральних дилем, які можуть зводити нанівець окремі політичні процеси. Такі нормативні колізії зазвичай відтворюються на інституціональному рівні, що має два протилежні наслідки. З одного боку, учасники відносин в політиці можуть сприймати моральні засади політичної відповідальності як результат історичного розвитку конституційних інститутів. Однак, не менш вірогідним є і систематичне вилучення суб'єктами влади етичних принципів зі сфери реалізації відповідальності за власну діяльність і поведінку в конкретних умовах. У даному випадку, напруга між правилами політич-

ної гри та нормами моралі лише відтермінується, що може призвести до виникнення солідарної відповідальності перед суспільством всіх представників політичної еліти, навіть зятятих опонентів.

Довіра і повага громадян до політичних інститутів впливає на діяльність суб'єктів політики, зокрема на стратегію функціонування органів держави. І навпаки, політична активність або бездіяльність особистостей, громадських об'єднань, персонального складу державної інституції можуть кардинально змінити ставлення громадян до наявних елементів конституційного ладу. Тому, відповідальність в сфері політики передбачає обмеження принципу політичної необхідності (надзвичайно популярного у застосуванні представниками владних інститутів) за допомогою тих морально-етичних систем, які суспільство вже сформувало і може створити в майбутньому. Історично виправданим є факт, що в багатьох випадках суб'єкти соціальних відносин свідомо переносять традиційні і загальновизнані правила взаємодії до нових типів діяльності, захищаючи таким чином спільні інтереси, переконання та цінності. Індивід наражається на небезпеку втрати ресурсів для досягнення власних цілей, порушуючи принципи моралі або спеціальні вимоги до його суспільного статусу. Однак, учасники політичних відносин, наділені владними повноваженнями, самі можуть контролювати розширення іноваційної складової соціального життя, законодавчим шляхом створюючи необхідні для цього засоби. Така діяльність нерідко провокує виникнення прямої конкуренції між політикою та мораллю як нормативними системами, що надає відповідальності за неї особливого значення.

Від того, наскільки норми моралі є інтегрованими до сфери політичних відносин, напрямку залежить не лише ступінь формування демократичних інститутів, але й рівень соціального прогресу, зокрема культурний та економічний розвиток у певному суспільстві. Така закономірність досягається за умов реалізації наявних і розвитку нових конституційних звичаїв або усталених традицій політичної взаємодії. Застосування останніх дозволяє суб'єктам політики слідувати в процесі прийняття рішень принципам економії часу, прагматизму і соціально-політичної доцільності. Як наслідок, у межах відносин громадянського суспільства і держави

кожна зі сторін не витрачає часові та законодавчі ресурси на пошук балансу між власними інтересами, політичними обставинами та нормами суспільної моралі. Це надає змогу державі як активному інституту оперативно і без тривалих формальних процедур відповідати на запити та потреби громадян або їх об'єднань, які мотивовані на вдосконалення людської взаємодії в економічному, культурному, технічному й інших аспектах. Суто прагматична сторона цієї закономірності проявляється в тому, що особи або групи, які здійснюють функції органів держави, значно знижують ризики втрати власного конституційного статусу, дотримуючись (навіть номінально) політичних звичаїв і стійких правил владної діяльності. Невід'ємною складовою інтерпретованої вище державно-політичної практики є визнання і реалізація в суспільстві політичної відповідальності, заснованої на моральних або вузькоетичних принципах.

Такі принципи завжди супроводжують діяльність і поведінку суб'єкта політики, але їх визначальна роль для відповідальності суто політичного характеру сформувалась внаслідок безперервного нормативного обміну між різними сферами соціальної життєдіяльності. Сьогодні, наприклад, важко уявити демократичне суспільство, у якому відносини уряду та парламенту не були б пов'язані з політичною відповідальністю та професійною етикою. Так, функціонування політичної відповідальності у поєднанні з дотриманням норм політичної етики є важливою умовою досягнення ефективного політичного арбітражу всередині окремого органу державної влади. Загальновідомим є факт, що Палата Громад парламенту Великобританії, а точніше її спікер, зазвичай застосовували усталені звичаї або конвенції парламентської практики в суперечливих ситуаціях, пов'язаних з поведінкою та діями членів парламенту. Але виникнення великої кількості прецедентів порушення парламентаріями норм суспільної моралі, організаційної етики та стандартів їх поведінки, стало причиною прийняття Палатою Громад ще у 1996 році «Кодексу поведінки» для її представників [172]. Даний кодекс значно спростив процедуру пошуку зв'язку між несумісними з суспільним образом члена парламенту вчинками або діями та політичною відповідальністю, що позначається на майбутньому члена парламенту як політика. Прийнята за формальною процеду-

рою система правил і норм регулювання поведінки та діяльності представників парламенту сприяла появі ефективних засобів реагування на вищезазначені випадки і найголовніше – їх попередження через постійне вивчення і вдосконалення парламентаріями принципів виконання ними своїх професійних обов'язків. Однак, політична відповідальність та професійна етика як чинники взаємодії в політиці не завжди були пріоритетними для здійснення державної влади або різних видів політичного впливу.

У даному контексті, перетворення норм моралі у стандарти поведінки і діяльності суб'єктів політики напряду вплинуло на історичне формування політичної відповідальності у її сучасному значенні. Останнє є результатом тривалого розвитку сприйняття та осмислення суспільством феномену відповідальності загалом. Зважаючи на об'єкт та предмет даного дослідження, необхідно проаналізувати змістовну складову відповідальності через аспект функціонування та інституціонального впливу її моральних засад у межах політичних відносин. Нормативна природа відповідальності та пов'язані з нею ситуації морально-політичних суперечностей у різних формах досліджуються політичною філософією, політичною психологією, конституційним правом та політичною наукою. Слід звернути увагу на те, що інтеграція проблеми морально-нормативного обґрунтування відповідальності в політиці до предметного поля політології є незавершеним процесом. Це не в останню чергу обумовлено вищезгаданим міждисциплінарним характером аналітичних здобутків у даній сфері, який не втрачає своєї актуальності внаслідок інституціональних зіткнень між політичною та іншими системами суспільного життя. З огляду на це, виокремити моральну сторону відповідальності як концептуально важливу для політичної науки можливо лише за допомогою розгляду філософських підвалин теорії соціальної відповідальності, що безпосередньо вплинули на виникнення сучасних парадигм моральної психології, теорії моральних засад, теорії конфлікту інтересів, конституційної політичної економії, теорії корпоративної відповідальності тощо.

Одним з перших, хто звернувся до проблеми співвідношення моральної складової свідомості людини, її особистих інтересів, з реальною дією загальноп-

рийнятих принципів суспільної взаємодії, був Адам Сміт. У своїй праці «Теорія моральних почуттів», він послідовно розглядає поведінкові та діяльнісні прояви загальних правил моралі, які «засновані на досвіді того, що, в особливих випадках, схвалюється або не схвалюється нашими моральними здібностями, нашим природним почуттям гідності та пристойності. Ми від початку не схвалюємо або засуджуємо конкретні дії; адже, при їх огляді, вони видаються такими, що або відповідають загальноприйнятому правилу, або є несумісними з ним» [251; р. 140]. Слідуючи даній логіці, соціальні норми чинять свій вплив за умови, що передусім «моральні почуття» визначають наше ставлення до дії або вчинку, діяльності або поведінки, незалежно від того, хто є джерелом відповідної активності – ми самі чи будь-хто інший. Фактично, Сміт наводить різні форми і механізми індивідуальних або колективних реакцій на те, як людина діє у відносинах з власним оточенням в залежності від різних ситуацій. Такі морально обумовлені реакції обов'язково виходять за межі певного типу поведінки і можуть мати наслідки, не передбачені виключно формальними приписами. Виходячи з цього, нормативна система визначає оцінку людських вчинків за допомогою взаємного розуміння або «відповідності почуттів» між учасниками суспільних відносин, побудованих на основі особистого інтересу.

Особливо важливим висновком, який Адам Сміт робить у своїй концепції моральних правил як засобів прямого та опосередкованого соціального контролю, є визначення їх реальної ролі в упорядкуванні суспільного розвитку, окремо від релігійних догм і традиційних вимог владних осіб. Якщо правила, покладені в основу моралі, розглядати не просто як історично сформовані, а як такі, що отримали всезагальне значення та визнання, то вони постають у якості усталених стандартів взаємодії, яких індивіди неминуче дотримуються і в межах узгодження різних типів поведінки, і в межах суджень стосовно суперечливих дій та вчинків. Сміт порівнює суспільство з шахівницею і звертає увагу на те, що «гра» у ньому може відбуватись лише за відсутності протиріч між принципами розвитку, природно властивими кожній окремо частині людської спільноти, та нормами, які встановлені законодавчою владою. Лише в даному випадку, будь-яка особистість буде

змушена протистояти власному егоїзму та відповідати за свої дії у формі звичаїв, відображених у свідомості. Порушення вищезазначеного нормативного балансу призводить до того, що в урядах різних країн особи, наділені владними повноваженнями, опиняються в положенні, яке є вищим за дію закону і не передбачає відповідальності за використання різних засобів для досягнення управлінського статусу [251]. У той же час, Адам Сміт не намагається обґрунтувати вилучення людських інтересів зі сфери правил суспільної взаємодії. Навпаки, він аргументує думку про те, що принципи моралі або стандарти поведінки спонукають індивідів відповідати за свою діяльність через їх взаємну зацікавленість у розумінні природи засобів соціального контролю, у свідомому ставленні до різних типів норм і похідному стані почуттєвої напруги з приводу їх порушення.

Дані теоретичні висновки шотландського філософа вплинули на формування наукової традиції, в межах якої різноманітність людських інтересів та відповідна їй конкуренція визначаються як засади суперечностей в системі соціальних норм, що спричиняють недоліки у механізмах реалізації відповідальності. У свою чергу, концепції, які ідейно належать до цієї традиції, відіграли важливу роль у розвитку сучасного поняття відповідальності та охарактеризували функції цього соціального феномену. Зокрема, особливої увагу заслуговує визначення відповідальності та її структури у політичному аспекті авторами збірки статей «Федераліст», написаних на підтримку Конституції США [161]. Александер Гамільтон, Джеймс Медісон і Джон Джей розглядали відповідальність як важливу умову побудови дієвого і справедливого державного механізму, а також як невід'ємний елемент відносин між громадянами та органами влади за республіканської форми правління. У «Федералісті» доводиться ефективність законодавчо визначених принципів розвитку держави для втілення у життя відповідальності урядовців та законодавців, на основі різних механізмів її гарантування. Аналізуючи «дефекти» політичної влади, Джеймс Медісон визначає відповідальність як таку, що «повинна бути обмежена об'єктами всередині повноважень відповідальної сторони для того, щоб бути обґрунтованою; і повинна бути пов'язана з функціонуванням тієї влади, з приводу якої виборець може сформулювати вчасну і належну думку, для того, щоб

бути дієвою» [161; р. 326]. «Статті Федераліста» містять одне з історично перших застосувань поняття відповідальності щодо різних суб'єктів політичних відносин, яке доповнюється виокремленням авторами персонального та колективного рівнів відповідальності за допомогою прикладів здійснення державної влади.

Особи, що у певний спосіб отримали доступ до владних повноважень, час від часу намагаються використати їх для особистої вигоди та уникнути відповідальності за це, звертаючись до зміни процедур створення і виконання законодавчих актів. Даний факт спонукав Джона Стюарта Мілля розглянути у роботі «Представницьке урядування» неписані принципи «позитивної політичної моралі», які є необхідними для підтримки функціонування конституцій [209]. Аналізуючи такі форми державного правління як конституційна монархія та президентська республіка, Мілля пов'язує рівень політичного представництва в їх межах не з нормами законодавства, а з «конституційною мораллю» або «етикою представницького урядування». Остання залежить від того, що виборці розуміють під власними можливостями в сфері впливу на виконання їх представниками функцій держави. Джон Стюарт Мілля виокремлює у сучасній для нього практиці британського парламентаризму «максими конституції», які існують виключно на основі традиції. Наприклад, не дивлячись на те, що парламент, правляча партія та її лідер безпосередньо визначають політику уряду, для кожного міністра окремо характерною є «безроздільна моральна відповідальність» за діяльність всередині конкретного міністерства або його підрозділу [209]. Відтак, англійський філософ розмежовує відповідальність осіб, що здійснюють державну владу, перед керівною інституцією та їх відповідальність перед виборцями і суспільством загалом. Варто зазначити, що саме в авторській концепції утилітаризму Мілля політичному представництву надається статус проблеми нормативної етики, а різні прояви політичної діяльності та, в певній мірі, відповідальності за неї розглядаються через превалювання етичних правил над абстрактними моральними вчинками.

Незважаючи на те, що попередньо викладені висновки видатних філософів є надзвичайно впливовими у сучасних реаліях, прикладні аспекти проблеми відповідальності стали невід'ємним елементом політичного дискурсу лише на межі

XIX і XX століть, особливо завдяки розвитку теорії етики відповідальності. У рамках останньої відповідальність отримує значення універсального механізму вирішення різноманітних нормативних колізій, які виникають у процесі співвідношення особистої вини та суспільної оцінки щодо наслідків різних типів діяльності. Основу етики відповідальності складають ідеї Макса Вебера, який через поняття соціальної дії аргументував значимість моралі для досягнення суспільно корисної відповідності між первинними цілями будь-якої політичної активності та її результатами. Однак, морально визначені дії зазнають впливу різних світоглядних цінностей і це обов'язково позначається на тому, як індивід ставиться до ситуацій, викликаних його поведінкою. Для пояснення цієї закономірності, німецький філософ розрізняє «етику відповідальності» та «етику переконання» як максими основоположних принципів, що обумовлюють нормативний вибір особистістю мети і методів власної діяльності. Етика переконання передбачає передусім відповідальність за відчуження від конкретної системи ірраціональних ідей та неодмінно породжує виправдання будь-яких засобів досягнення «загального блага» за сприяння віри у нього. І навпаки, етика відповідальності покликана у повній мірі зобов'язати індивіда до морального розуміння обраного ним способу здійснення особистих задумів та його негативних аспектів [16].

За допомогою виокремлення етики відповідальності та етики переконання Макс Вебер аналізує практичну взаємодію моралі й політики в контексті проблеми професіоналізації політичної діяльності. Особливістю етики відповідальності є те, що вона вимагає передбачати та оцінювати наслідки політичної дії з боку її суб'єкта. Водночас сама відповідальність в сфері політики не може бути реалізована без усталеної системи принципів та її відображення в індивідуальній свідомості або колективних переконаннях. Тому, Вебер зазначає, що «етика переконання та етика відповідальності є не абсолютними протилежностями, а взаємодоповненнями, які тільки разом складають справжню людину, котра може мати “покликання до політики”» [16; с. 189].

Запропоновані Максом Вебером принципи етики відповідальності відтворюються у концепціях дискурсивної етики Карла-Отто Апеля та Юргена Габермаса.

Зокрема, Карл-Отто Апель звертає увагу на те, що технологічний і гуманітарний розвиток людства значно посилив моральну складову відповідальності, підтвердженням чого є раціоналізація етики за допомогою дискурсивних правил взаємодії. Розглядаючи приклади загроз для людського існування в атомну добу, німецький філософ виокремлює різноманітні «парадокси етики відповідальності». Серед них особливо важливим є «конфлікт відповідальності», що виникає у випадках, коли відповідальне ставлення індивіда до прийнятих ним етичних правил є несумісним з його моральними обов'язками щодо здійснення певної колективної діяльності. Вирішення даної проблеми безпосередньо пов'язане з поділом відповідальності на індивідуальну, колективну та солідарну залежно від типу ситуативної взаємодії. Це стосується і моральної відповідальності, яка в межах традиційної етики відповідальності має зазвичай тільки індивідуальний характер. У такий спосіб Апель розширює об'єктивну сторону етично визначеної відповідальності, але не намагається довести її самостійну та абсолютну дію. Він вважає, що на практиці відповідальність завжди обумовлюється рівнем її залежності від історично сформованих інститутів та підсистем суспільства [107].

Натомість розвиток соціальних інститутів відбувається в результаті виникнення різних моральних викликів для політичної діяльності як нормотворчої активності. Цього не може оминати дискурсивна етика, яка за своїм призначенням прагне пояснити недосконалість застосування абстрактних моральних принципів у реальних ситуаціях всередині політичної системи. Саме в даному контексті Карл-Отто Апель здійснив перший фундаментальний аналіз «етики політичної відповідальності», метою якого є визначення шляхів подолання нормативних суперечностей у діяльності суб'єкта політичної влади. Для останнього важливим є формування довгострокової стратегії досягнення цілей на основі постійного вибору між етико-нормативними та етико-політичними орієнтаціями щодо конкретної дії. Обираючи одну з них, «відповідальний політик» зазнає впливу «напруження між етикою політичної відповідальності і суто реалістичною політикою як такою, що відмовляється від будь-якої моралі на користь суто стратегічного міркування» [3; с. 229]. Таким чином, етика політичної відповідальності спонукає до пошуку ко-

мунікативних обставин взаємодії, за яких зміст норми моралі може бути максимально наближеним до політичної дійсності.

Проблема введення нормативної відповідальності до політичного процесу знайшла своє відображення у теорії поєднання дискурсивної етики та комунікативної раціональності, заснованої Юргеном Габермасом. Він стверджує, що розвиток особистості в межах публічної сфери та політичної комунікації надає етиці відповідальності відносного і навіть гнучкого характеру. Це не позбавляє відповідальність нормативної основи, а дозволяє їй діяти в умовах моральних дилем, які повсякчас виникають у життєвих ситуаціях кожного. Така властивість етики відповідальності набуває важливого значення у політиці, особливо з огляду на зростання комунікативної активності неформальних організацій та громадянського суспільства в цілому. У праці «Між фактами і нормами: статті для дискурсивної теорії права і демократії» Габермас підкреслює, що: «чим більше колективних суб'єктів, соціофункціональних систем та великих організацій діють замість індивідів, тим виразніше змінюється основа для визначення відповідальності за наслідки дій – і тим меншою видається можливість покладатися на права для збереження тих колективних благ “суспільства ризику”, які є менш захищеними» [159; р. 349]. Особливо важливим фактом, який встановлює німецький філософ є те, що неформальна діяльність громадянського суспільства хоч і створює моральні обмеження для автономії політичної системи, але досить часто ставить під сумнів можливість реалізації політичної відповідальності. Для попередження даних ризиків суспільство і декларує відносність етики відповідальності, що передбачає її вихід за межі індивідуальної поведінки.

У другій половині XX століття науково-технічний прогрес змінив баланс між розвитком моралі та різноманітністю видів людської діяльності. Суспільство не встигало створювати нормативні стандарти для запобігання і попередження антигуманних дій, які мали безпрецедентний характер. Для етики відповідальності сформувалась практична необхідність її перетворення на особливу нормативно-ціннісну систему, в якій пріоритетними є ставлення до відповідальності як такої, а також її розуміння та усвідомлення з боку суб'єкта взаємодії (особливо колектив-

ної). Роль відповідальності переосмислюється з точки зору моральних ризиків суспільного розвитку в концепції «етики майбутнього» Ганса Йонаса, яка представлена в його роботі «Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації». У ній Йонас розподіляє сферу застосування відповідальності на соціальну та екологічну складові, які стають взаємопов'язаними за допомогою «морального інтересу» до збереження природи [45]. На думку німецько-американського філософа, через своє першорядне значення для майбутнього існування людства, відповідальність отримує невід'ємну часову характеристику, яка найбільше проявляється у довгостроковості перспектив професійної політичної діяльності.

У межах соціальної філософії технології, зокрема у поглядах Ганса Ленка, багатоманітні перспективи «прискореної динаміки соціальних, політичних, економічних і технологічних умов» для розвитку сучасних суспільств визначаються як такі, що вимагають нових методів використання норм і особливо понять моралі та права [193]. У першу чергу це стосується поняття відповідальності, практичне розуміння якого на сьогодні залишається традиційно відстороненим від реальних випадків колективної діяльності та прийняття рішень. Подолання цього Ленк пов'язує з поступовим формуванням у різних соціальних групах корпоративної відповідальності. Складність її структури стала підставою для упорядкування вченим типів відповідальності у групи за діяльнісним, рольовим та моральним рівнями її реалізації.

У зв'язку з проблемою концептуального поширення ідеї відповідальності на всі типи соціальної взаємодії, варто звернути увагу на роботу американського дослідника Річарда МакКіана (Richard McKeon) «Розвиток та багатозначність поняття відповідальності» [205]. Її зміст дозволяє простежити історичну тенденцію до підміни змісту поняття відповідальності, що вплинуло на його застосування у політичній та правовій практиці без належного морального контексту. МакКіан робить особливий наголос на тому, що дане поняття є фундаментальним для аналізу будь-якої морально обумовленої дії, тому, воно потребує самостійного визначення без спрямованості на вирішення суперечності інших, суміжних із відпо-

відальністю категорій. Лише у такий спосіб можна попередити або подолати відсутність зв'язку між дослідженнями суб'єктивної та об'єктивної сторін відносин відповідальності.

Надзвичайно важливим для даного дослідження є виокремлення етико-політичного аспекту відповідальності, що здійснює Жак Дерріда, зважаючи на філософський розвиток зазначеного поняття. Він аналізує інтелектуальну діяльність загалом як таку, що пов'язана з неможливістю індивідуального або корпоративного суб'єкта уникнути етико-політичної «мови» відповідальності [134]. Дерріда співвідносить розвиток відповідальності з тісною дискурсивною взаємодією між різними сферами регулювання суспільних відносин, які раніше вважались незіставними, а в сучасних умовах доповнюють одна одну. На основі цього і виникає етико-політична відповідальність, яка завжди супроводжує кодифікацію правил для певної діяльності та надає їм нормативного змісту. Тому, Дерріда вважає, що в межах дії або «влади» закону поняття відповідальності не може бути застосоване без поєднання моральної та політичної сторін осмислення суб'єктом своєї поведінки, особливо у випадку політичного примусу [135].

Варто зазначити, що теоретичні висновки, які сформулював Жак Дерріда з приводу поняття відповідальності, пов'язані лише з її змістовним призначенням у політизації різних форм соціального дискурсу. Дискурсивна етика, теорія етики відповідальності та комунікативна філософія також не вирішили проблеми максимального наближення нормативної сутності відповідальності до різних проявів політичного процесу. Це стосується і теорії комунікативної раціональності, в межах якої відповідальність та етика відповідальності хоча і отримують значення елементу неформальної політичної взаємодії, але без детального аналізу механізмів їх реалізації.

Натомість один з авторів теорії конституційної політичної економії Джеймс МакГіл Б'юкенен пропонує звернутися до практики політичної взаємодії, щоб виявити різні способи індивідуальної та колективної участі в конституційному діалозі. У роботі «Етика конституційного порядку» Б'юкенен аналізує етичну сторону політико-правових норм у значенні їх раціонального вибору та розуміння з бо-

ку громадян [119]. За словами дослідника, кожен громадянин несе особисту відповідальність за той конституційний режим або систему правил, на основі якої він формує стратегію діяльності для досягнення власних інтересів. Така стратегія обов'язково передбачає вибір соціального індивіда між обов'язком діяти в межах існуючих політико-правових норм та можливістю їх зміни. Вибір на користь відповідальної поведінки за умов конституційного порядку передбачає, що правила «політичної гри» не суперечать досягненню загальних інтересів. У протилежному випадку, громадяни аналізують та оцінюють систему політико-правових норм як таку, що потребує зміни. Б'юкенен зауважує, що участь у діалозі щодо конституційних перетворень вимагає особливої «моральної відповідальності», яка «виходить за рамки раціонального інтересу особистості» і водночас побудована на поінформованості громадянина щодо тих «конституційних альтернатив, з поміж яких він обирає» [119; р. 371]. Даний вид відповідальності за «конституційний» вибір є особливо ефективним на рівні політичного представництва у законодавчому процесі.

Розвиток внутрішньогрупової етики в економічних структурах, громадських організаціях та державних органах сприяв формуванню такого невід'ємного елемента сучасної професійної діяльності як корпоративна відповідальність. Остання аналізується в теорії корпоративної соціальної відповідальності, зокрема в трьох різних аспектах. Так, на думку австралійського дослідника Брайана Хоррігана (Bryan Horrigan), корпоративна відповідальність передусім забезпечує саморегуляцію конкретної організації (у тому числі державної), яка базується на її внутрішній системі етики та принципів поведінки [164]. У даному випадку, корпоративна етика може бути як доповненням, так і альтернативою до норм контролю за діяльністю організації, визначених правовими актами. У свою чергу, корпоративні стандарти обумовлюють індивідуальну та колективну відповідальність за підтримку та ефективність інтеграції всередині професійної групи.

Корпоративна відповідальність у соціально-політичному аспекті розглядається, наприклад, такими вченими як Доменек Меле (Domenec Mele), Елізабет Гарріга (Elisabet Garriga) та Кармен Валор (Carmen Valor). Вони досліджують даний

тип відповідальності як такий, що виник на основі публічних вимог та соціальних очікувань до діяльності корпоративних організацій. Корпоративна відповідальність є передусім соціальною, тобто такою, що вимагає від групи та її представників приймати обов'язки перед суспільством та узгоджувати свій вплив із наявними правилами взаємодії [142]. Соціальний статус корпоративних організацій передбачає також їх політичну відповідальність. Вона відтворюється у різних механізмах громадського тиску на корпоративного суб'єкта як юридичну особу, що неминуче викликає реакцію держави із можливим застосуванням санкцій [278]. Особливого значення політична складова корпоративної відповідальності набуває для контролю за діями економічних структур, які мають на меті представництво інтересів у політичній системі.

Виокремлення морального аспекту корпоративної відповідальності є надзвичайно важливим для аналізу того, яким чином формуються стратегії соціально впливових організацій [118]. Це в різній мірі підтверджують вищезазначені представники теорії соціальної корпоративної відповідальності, звертаючи увагу на залежність суспільного ставлення до групи або представників певного інституту (держави, громадянського суспільства, економічного сектору) від дотримання ними моральних норм та цінностей. Морально визначена корпоративна відповідальність реалізується на двох рівнях: як моральна відповідальність корпоративної організації перед суспільством; як персональна відповідальність її представників за порушення принципів корпоративної етики та за дотримання норм суспільної моралі. На рівні індивідуальної відповідальності може виникати конфлікт інтересів, який має вирішуватись через динамічність корпоративних стандартів поведінки в залежності від того, яким чином розвиваються моральні норми та соціальні цінності. Проблема моральної корпоративної відповідальності є також характерною для органів держави, політичних партій та громадських об'єднань, що в сучасних умовах використовують корпоративний принцип для організації своєї діяльності. Тим не менш, дане питання не стало предметом детального дослідження у теорії соціальної корпоративної відповідальності.

Істотні зміни у науковому розумінні політичної поведінки як об'єкта відповідальності були спричинені виникненням теорій моральної та політичної психології. Особливе місце серед них займає теорія «етапів морального розвитку» Лоуренса Колберга, згідно з якою будь-яка поведінка у суспільних відносинах розглядається як обумовлена особистими та груповими етичними принципами. Кожен індивід поступово розвиває власну систему моралі, яку використовує у регулюванні належної для нього поведінки. Моральний розвиток особистості обов'язково передбачає періодичну взаємодію з органами влади, під час якої узгоджується розуміння соціальних норм та інтересів легітимації. Однак, іноді виникають поведінкові конфлікти між принципами особистої моралі та соціально визначеними законами або приписами [186]. Не є виключенням і політична поведінка, що обґрунтовують сучасні дослідники в галузі моральної та політичної психології Джонатан Хайдт (Jonathan Haidt) та Джессі Грехем (Jesse Graham). Вони доводять, що «моральні засади» є визначальним чинником у взаємодії між сучасними ідеологічно розрізненими суб'єктами політики [156]. Безпосередній вплив індивідуальної або вузькогрупової системи моралі на політичну поведінку відтворюється у тому, як суспільна мораль та прагматичні інтереси (взаємні інтереси особистості та об'єднання, групи, партії) взаємодіють у процесі здійснення представниками політичних інститутів власної діяльності. Наукова аргументація даного факту вказує на необхідність переосмислення моральних підстав, які дозволяють політичним інститутам функціонувати, а саме «встановлювати відповідну поведінку для конкретних суб'єктів у конкретних ситуаціях» [202; р. 3]. Особливо гостро ця проблема постає перед «новим інституціоналізмом» як напрямом розвитку політичної науки. Аналітичні результати вищезазначених теорій також спонукають звернути увагу на те, що об'єктивна сторона відповідальності у політиці значно розширилась за рахунок сучасного впливу моралі на поведінку в даній сфері.

Сьогодні, політичні відносини у суспільстві досить часто супроводжуються суперечливими ситуаціями морально-етичного характеру. У їх межах не завжди існує можливість для реалізації норм права, і тим більше, для формування органами держави нових юридичних механізмів контролю за політичною активністю.

Тому, в багатьох країнах світу продовжується процес розвитку неформалізованих засобів відповідальності за політичну діяльність та поведінку, які базуються на конституційних звичаях і нормах моралі. Застосування таких засобів передбачає насамперед політичні наслідки. Одним із прикладів цього є виникнення явища добровільної відставки посадових осіб або парламентаріїв на моральних підставах, а не з причин, визначених у законодавстві. У контексті дослідження даних процесів, для політичної науки особливо актуальним та доцільним видається аналіз такого виду відповідальності в сфері політики як морально-політична відповідальність. В якості суто теоретичної передумови для цього, слід розглядати сучасний нормативно-ціннісний підхід до вивчення політичної діяльності та відповідальності за неї. Зазначений підхід є безпосередньо пов'язаним із так званим «нормативним поворотом» у західній політичній науці, який передбачає подолання «дисциплінарної ізоляції емпіричних досліджень від нормативних теорій» [145; р. 108].

Водночас, у межах політології досі не був розроблений спеціальний комплексний аналіз морально-політичної відповідальності, зокрема в її інституціональному і типологічному аспектах. Зарубіжні дослідники використовують поняття «етико-політичної відповідальності» та «морально-політичної відповідальності» досить вибірково і лише для наголосу на етичному контексті конкретного політичного процесу або інституту. При цьому сама проблема морально-політичної відповідальності не розглядається у повній мірі, так само як і не визначаються вищезгадані поняття. У вітчизняній політології проблема морально-політичної відповідальності не отримала належного значення, не має прикладів її дослідницького розвитку. Це пояснюється тривалим ігноруванням вітчизняними дослідниками питання нормативної різноманітності регулювання політичних процесів та етичної стандартизації у межах різних політичних ситуацій. Тим не менш, дане дослідження спирається на низку визначальних праць з проблематики політичної відповідальності, політичної етики, різних типів контролю за політичною діяльністю і поведінкою, конституційно-правової системи тощо, які або є дотичними до теми, що аналізується, або їх можна пов'язати з питанням різних складових мора-

льно-політичної відповідальності. Такі праці можна систематизувати наступним чином.

Як першу групу слід виокремити дослідження, предметом яких є загальнотеоретичні проблеми поняття, сутності та функцій політичної відповідальності. Зокрема, до них належать праці таких вітчизняних та зарубіжних авторів, як А. Антоненко [1, 2], С. Балан [7], Л. Балуцька [10, 11], І. Кресіна [52], Г. Малкіна [60], В. Мельниченко [65], С. Мусієнко [72], А. М. Янг (I. M. Young) [284], Ф. Ветштاین (F. Wettstein) [281], Л. Мікаеліс (L. Michaelis) [207], Ж. Ф. Джонсон (G. F. Johnson) [207]. Особливої уваги заслуговує монографія Г. Малкіної «Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект)» [60], у якій не лише визначається змістовна складова політичної відповідальності, але й виокремлюються її інститути. Актуальною в контексті сучасного значення політичної відповідальності у соціально-політичному розвитку є дисертація М. Бассера «Глобальна етика та владні відносини відповідальності: політика обов'язку захищати» (M. Busser «Global ethics and the power relations of responsibility: the politics of the responsibility to protect») [120]. Вона стосується міжнародного визнання фундаментального впливу відповідальності на різні форми політичної влади. Висновки, які М. Бассер робить у своєму дослідженні, можна застосовувати для подальшого аналізу взаємодії норм міжнародного права, принципів глобальної етики, національних систем права та моралі у сфері реалізації політичної відповідальності.

Питання суб'єктів, об'єктів та механізмів реалізації політичної відповідальності різною мірою розглядаються у працях Н. Жук [32], М. Логунової [56], О. Пшеничнюк [56], Р. Мартинюка [61], О. Новосада [75], Р. Павленка [79], О. Держалюка [23]. Проблема інституціонального статусу та розвитку політичної відповідальності у системі відносин між громадянським суспільством та державою частково висвітлюється у роботах Г. Дунаєвої «Процес інституціоналізації політичної відповідальності в Україні в контексті формування громадянського суспільства» [27] та І. Жаровської «Інститут відповідальності державної влади в умовах розвиненого громадянського суспільства» [30]. Конкретні питання функціонування

політичної відповідальності в сфері державного управління та державної служби аналізуються у дисертації Р. Жмудського «Механізми забезпечення політичної відповідальності в державному управлінні України» [31], однак лише з точки зору окремої складової системи виконавчої влади та її розвитку в українських реаліях. У зазначеній дисертації політична відповідальність державних службовців напряму пов'язується з їх професійною відповідальністю, що не враховує ситуації суперечностей або конфлікту між різними видами відповідальності у галузі державної служби, які на практиці можуть не вирішуватись навіть за допомогою спеціальних кодексів етики.

Серед зарубіжних досліджень різних типів та процедур застосування політичної відповідальності, слід виокремити праці П. Оукойна (P. Aucoin) [109], Д. Бланта [115], С. Корбетта (S. Corbett) [129], Н. Д'Омбрейна (N. d'Ombrain) [132], Дж. Харлі (J. Hurley) [180], Ч. Лоусона (C. Lawson) [190], К. Мартіна (K. Martin) [203], Д. Сміта (D. Smith) [252], Ш. Сазерленд (S. Sutherland) [257]. Варто зазначити, що дані аналітичні роботи у своїй більшості пов'язані з проблематикою парламентської відповідальності уряду та системи міністерської відповідальності, яка безпосередньо впливає на діяльність парламенту й має чітко визначені рівні реалізації. Окремий інтерес викликає робота М. Флайндерса «Зміна балансу? Парламент, виконавча влада та Британська Конституція» (M. Flinders «Shifting the Balance? Parliament, the Executive and the British Constitution») [137], у якій конкретні форми міністерської відповідальності розглядаються через аспект використання конституційних звичаїв.

Проблема визначення нормативних засад для реалізації різних видів відповідальності в сфері політики аналізується з правової або юридичної точки зору представниками науки конституційного права. Із цією проблемою пов'язані питання співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальностей, різних видів відповідальності вищих органів держави та політичних аспектів парламентського контролю, які зокрема розглядаються у працях А. Боголейко [12, 13], О. Волощук [17], В. Кафарського [46], О. Коврякової [50, 51], Г. Журавльової [33], Ю. Мігусової [67], Н. Павловської [80], О. Олькіної [78], І. Ракитської [89],

О. Совгирі [93, 94], І. Тимошенко [96]. Висновки даних авторів є корисними для подальшого аналізу конституційно-правового регулювання конкретних галузей політичної етики.

Відносини відповідальності на різних рівнях політичної взаємодії обов'язково зазнають нормативного й процесуального впливу політичної етики як системи принципів та правил. Вона є невід'ємним елементом діяльності та поведінки представників сучасних інститутів держави та громадянського суспільства, а також чітко розмежовується на офіційну та неформальну складові. Загальнотеоретичні проблеми політичної етики висвітлюються в працях таких зарубіжних та вітчизняних дослідників, як В. Бакштановський [6], Ю. Согомонов [6], Л. Герасіна [20], В. Погрібна [20], О. Гук [21], І. Кучеренко [54], Т. Мовчан [69], О. Оболонський [76, 77], С. Мендус (S. Mendus) [206], Дж. М. Перріш (J. M. Parrish) [234], К. Стевулак (C. Stevulak) [256]. Особливий акцент дані автори роблять на професійній складовій політичної етики. Парламентська етика як особливий тип професійної політичної етики аналізується у роботах Р. Апресяна [4], Т. Василевської [14], І. Кібака [47], Л. Медведєвої [64], Дж. Т. Форньє (J. T. Fournier) [139], Ч. Семпфорта (C. Sampford) [246], Р. Сміта (R. Smith) [253]. Питання етики державних службовців, у тому числі її значення для діяльності уряду, розглядаються, зокрема, у працях Т. Гаман [19], М. Рудакевич [90], К. Кернагана (K. Kernaghan) [185], Х. Уїттона (H. Whetton) [282].

Окрему увагу слід звернути на дисертацію В. Муричевої «Етика парламентської діяльності: порівняльний аналіз інституціональних основ та практик етичного регулювання» [70, 71], в межах якої досліджуються деякі аспекти парламентської етики та її реалізації виключно у практиці функціонування парламентів Великої Британії й Росії. Утім така конкретизація предмета дослідження не передбачає виокремлення та детального аналізу особливостей і функцій парламентської етики, спільних для різних країн, а саме на рівні міжнаціональних правових систем. В. Муричева у зазначеній дисертації розглядає парламентську етику з процедурної сторони функцій парламенту, а не в контексті відповідальності представників даного інституту держави.

Особливу групу праць, що були використані в якості теоретичних джерел для даного дослідження, складають наукові та аналітичні роботи зарубіжних авторів, які стосуються проблематики спеціальних етичних стандартів, кодексів поведінки та етики для регулювання професійної діяльності суб'єктів політики. Це, зокрема, праці К. Кохілла (K. Coghill), Р. Донох'ю (R. Donohue), П. Холланда (P. Holland) [125], У. Гай [143], С. Френкса (C.E.S. Franks) [140], С. Гілмана (S. C. Gilman) [146], Р. МакКеффри (R. McCaffrey) [204], Г. О'Брайена (G. O'Brien) [224], Н. Престона (N. Preston) [239], Р. Стейпхеста (R. Stapenhurst), Р. Пелліцо (R. Pelizzo) [255], М. Янг (M. Young) [285]. Дані дослідники розглядають кодекси поведінки та кодекси етики як такі, що були сформовані для підтримки довіри громадян до конкретних політичних інститутів, а також для подолання ситуацій безвідповідальності парламентаріїв, представників уряду, державних службовців.

Однак, різноманітність форм участі у політичних процесах звичайно не обмежується тими нормами і принципами, які визначаються у кодифікованих системах політичної етики або стандартах професійної політичної діяльності. Мораль безпосередньо або опосередковано впливає на всі типи політичної активності, незалежно від статусу її суб'єкта. Це відтворюється в етиці політичного представництва, моральних обов'язках громадян під час виборів, конституційних звичаях легітимації владної діяльності, різних механізмах етичного регулювання всередині системи державних органів, відповідальності інститутів громадянського суспільства. Із зазначеною проблематикою в різній мірі пов'язані праці наступних дослідників: Д. Ковриженка [49], О. Климович [48], С. Пчелинцева [87], М. Боуенса (M. Bovens) [116, 117], А. Герреро (A. Guerrero) [158], Г. Гудвін-Гілла (G. Goodwin-Gill) [148], М. Калдор (M. Kaldor) [182], М. Розенфелда (M. Rosenfeld) [244]. Тим не менш, у роботах даних авторів безпосередньо не аналізується питання розширення сфери реалізації політичної відповідальності, що відбувається за рахунок розвитку впливу моралі на політичну взаємодію (особливо через прагматичні інтереси у процесі конкуренції між суб'єктами політики).

Серед дисертацій, у яких аналізується моральний аспект розвитку політичної системи, слід виокремити роботу вітчизняної дослідниці Тетяни Мовчан «Мора-

льно-етична складова політичних відносин у сучасному українському суспільстві» [68]. У межах даної дисертації розглядаються окремі типи морально-етичних засад діяльності суб'єктів політики в контексті політичної культури, і водночас аналізуються конкретні приклади морально-етичного регулювання політичних відносин в зарубіжних країнах. Однак, дана проблематика досліджується лише з точки зору можливості співвідношення зарубіжного досвіду в сфері контролю за політичною взаємодією з умовами розвитку українського суспільства, а також без окремого акценту на ролі політичної відповідальності в цьому процесі.

Від праць попередньо зазначених авторів дане дослідження відрізняється насамперед комплексним і системним аналізом проблеми інституціональних форм морально-політичної відповідальності у нормативному та функціональному аспектах. Нормативні засади та способи реалізації морально-політичної відповідальності розглядаються на різних рівнях здійснення публічної влади. Вперше у вітчизняній політичній науці виокремлюються та визначаються особливості формальних процедур і неформальних процесів застосування морально-політичної відповідальності в англо-американській та континентально-європейській політико-правових системах. Докладно аналізується процес інституціоналізації морально-політичної відповідальності в Україні.

Важливу частину джерельної бази даного дослідження складають нормативно-правові акти зарубіжних держав та України, серед яких конституції, закони, постанови та резолюції парламентів, регламенти парламентів, акти глав держави та уряду, акти органів місцевого самоврядування. Окрему групу джерел становлять кодекси поведінки, кодекси етики, етичні стандарти, які визначають основні принципи діяльності та поведінки парламентаріїв, представників уряду, державних службовців, і є або частиною нормативно-правового акту, або окремим офіційним документом, прийнятим органом держави чи місцевого самоврядування. У якості фактичного матеріалу для даного дослідження використовуються заяви, інтерв'ю та офіційні публічні дебати представників органів держави, висвітлені у засобах масової інформації. Джерелами фактичного матеріалу є також відеозаписи засідань парламенту *Великобританії, Австралії, Нової Зеландії, США*, роз-

міщені на офіційних сайтах органів законодавчої влади. За допомогою таких відеоматеріалів можна проаналізувати ступінь реалізації принципів парламентської діяльності на практичному та процедурному рівнях.

Об'єкт, предмет, мета і завдання даного дослідження відтворюються у таких його аспектах як: з'ясування змісту поняття морально-політичної відповідальності через визначення її особливостей як виду політичної відповідальності; аналіз нормативних підстав та функцій морально-політичної відповідальності в різних політико-правових системах; виокремлення основних інституціональних форм та способів застосування морально-політичної відповідальності на основі прикладів її реалізації; визначення характерних ознак процесу інституціоналізації цього типу відповідальності суб'єктів політики в Україні; аналіз проблем і перспектив формування нормативних засад, а також інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності на рівнях органів законодавчої та виконавчої влади в Україні. Це зумовило використання в межах проведеного дослідження системного, структурно-функціонального, порівняльного та інституціонального методів, а також окремих різновидів останнього – нормативно-інституціонального, історично-інституціонального та порівняльно-інституціонального методів.

Системний метод дозволяє розглянути нормативні та інституціональні складові політичної системи суспільних відносин, які прямо або опосередковано впливають як на багаторівневу взаємодію в її межах, так і на її зв'язок із зовнішнім середовищем (зокрема взаємозалежність із морально-етичною, культурною та економічною системами). Застосування системного методу в даному дослідженні викликано необхідністю аналізу політичної відповідальності та відносин з її приводу як сукупності пов'язаних між собою фактичних підстав, нормативних засад різного типу, інститутів, процедур, засобів реалізації та наслідків політичної діяльності або поведінки. Розвиток політичних процесів і виникнення окремих ситуацій у публічно-владній конкуренції може перетворювати початково несумісні аспекти функціонування суб'єктів політики на комплементарні елементи політичної системи та її підсистем. Відповідно, системний метод використовується для аналізу системи вищих органів державної влади, системи інститутів місцевого са-

моврядування та деволюційних адміністрацій, відносин між громадянським суспільством і державою, насамперед у контексті співвідношення моральної, правової та політичної сторін відповідальності їх окремих представників або складу зазначених інститутів публічної влади загалом. Даний метод також застосовується для виокремлення та визначення елементів політико-правових систем, які безпосередньо стосуються реалізації морально-політичної відповідальності. Це сприяє розгляду взаємозв'язків між формальними та неформальними складовими політичних інститутів, що впливають на відносини відповідальності суб'єктів політики, зумовлені морально-етичними підставами.

Структурно-функціональний метод застосовується у даному дослідженні для аналізу структури, особливостей функціонування й взаємного впливу елементів органів державної влади, інститутів громадянського суспільства, політичних партій та органів місцевої влади як суб'єктів і, водночас, інстанцій морально-політичної відповідальності. Використання структурно-функціонального методу також передбачає виокремлення формальних та фактичних функцій політичних інститутів, їх співвідношення і в організаційному, і в нормативному аспектах. Так, даний метод дозволяє розглянути відмінності між способами виконання повноважень з боку різних органів державної влади, спеціальних структур у їх складі, які мають однакові функції, у межах їх політико-правового статусу, щодо реалізації морально-політичної відповідальності. «Акцент на функціональній еквівалентності замість подібності або відмінності, – зазначає Ральф Майклс щодо об'єкту функціонального аналізу, – є обачним засобом опанування складності без зниження специфіки: інститути є зіставними саме за рахунок зведення їх до загальної функції. Тим не менш, для визначення інститутів недостатнім є зосередження уваги на одній загальній функції, адже інститути є мультифункціональними; все ж акцент на всіх інших функціях і дисфункціях безпосередньо відтворює їх складність» [208; р. 375]. Застосування структурно-функціонального методу робить можливим з'ясування особливостей реальної участі органів публічної влади, політичних партій та громадських організацій у відносинах відповідальності конкретного суб'єкта політики, що пов'язано з функціями та насамперед цілями зазначе-

них інститутів в сфері розвитку політичної системи загалом. Даний метод покладений в основу визначення структури морально-політичної відповідальності, законодавчо визначених і неформальних процедур її застосування, а також використовується для виокремлення та аналізу функцій зазначеного типу політичної відповідальності в окремих політико-правових системах.

Застосування порівняльного методу в межах даного дослідження відтворюється насамперед у виокремленні спільних та відмінних складових нормативних підстав, процедур і засобів реалізації морально-політичної відповідальності в різних політико-правових системах. Даний метод спрямовується на розкриття подібних ознак та властивостей зіставних елементів політико-правових систем, які або нормативно забезпечують розвиток інституціональних форм морально-політичної відповідальності у суспільстві, або функціонують як інститути, повноваження чи політичний статус яких передбачають застосування цього виду відповідальності. Основними порівнюваними об'єктами даного дослідження є інституціональні форми морально-політичної відповідальності та процеси функціонування політичних інститутів, що впливають на їх реалізацію, а також базові умови, формальні і неформальні чинники, принципи, прецеденти і наслідки застосування політичної відповідальності за певного типу морально-етичних обставин. Використання порівняльного методу має першочергове значення для аналізу інституціоналізації морально-політичної відповідальності в Україні, що є можливим за допомогою порівняння особливостей даного процесу із відповідним досвідом зарубіжних країн.

Інституціональний метод спрямований на виявлення та визначення усталених нормативних структур, функціональних засобів і механізмів впорядкування політичних відносин, що передбачають регулювання діяльності та поведінки суб'єктів політики відповідно до сформованої у суспільстві сукупності звичаїв, традицій, формальних норм і неформальних правил. У даному дослідженні інституціональний метод застосовується для аналізу політичних інститутів як організацій (держави та її органи, громадські організації, політичні партії, органи місцевого самоврядування та деволюційні адміністрації) та як нормативних систем (су-

купності моральних, політичних, правових та корпоративних норм, конституційних звичаїв, що регулюють групи однорідних і взаємопов'язаних політичних відносин). Саме інституціональний аналіз політичної відповідальності і тих її складових, що пов'язані насамперед із поведінкою суб'єктів політики, дозволяє виокремити морально-політичну відповідальність та форми її реалізації як регулятора політичної взаємодії або конкуренції.

Використання інституціонального методу також зумовлено необхідністю визначення компонентів саморегулювання тих систем та організацій політичних відносин, в межах яких встановлюються норми для життєдіяльності всього суспільства, зокрема шляхом подолання конфлікту інтересів (наприклад, у системі законодавчої влади). Сью Кроуфорд та Елінор Остром у праці «ГраMATика інститутів» зазначають, що інституціональний аналіз сприяє дослідженню процесу розробки організаціями, у тому числі урядовими, «власних правил, які включають: (1) санкції, засновані на іншому правилі або нормі та спрямовані на перетворення деонтичного призначення (інституціональних положень – Дзятківський В. В.) на певну мету для щонайменше одного актора, за умови, що окремі представники організації не дотримуються конкретного правила та (2) інституціональні положення, які впливають на обмеження та можливості для акторів взяти на себе відповідальність щодо контролю за відповідністю діяльності інших конкретним приписам. Для деяких дослідницьких проблем корисним може бути розподіл зазначених правил на такі, що встановлені в межах компетенції органів державної влади, і такі, що встановлені поза межами сфер, контрольованих державними структурами» [131; р. 586]. У проведеному дослідженні інституціональний метод застосовується для визначення нормативних підстав морально-політичної відповідальності, що мають формальне або неформальне походження та безпосередньо позначаються на процесах її реалізації у сучасній політико-правовій практиці. При цьому враховується характер впливу представників органів державної влади, політичних партій та неурядових організацій на виникнення фактичних обставин для ініціювання відносин з приводу цього виду політичної відповідальності. Даний метод також

використовується для виокремлення та з'ясування особливостей інституціональних форм морально-політичної відповідальності у процедурному аспекті.

Аналіз конкретних типів нормативного забезпечення, способів і засобів реалізації морально-політичної відповідальності здійснюється за допомогою таких різновидів інституціонального методу як нормативно-інституціональний, історично-інституціональний і порівняльно-інституціональний методи. Зазначені методи набули свого поширення у дослідженнях політичних відносин в рамках розвитку окремих положень наукової теорії «нового інституціоналізму».

Нормативно-інституціональний метод передбачає насамперед аналіз співвідношення окремих аспектів діяльності і поведінки суб'єктів політики з нормативною складовою політичних інститутів. Американський дослідник Гай Пітерс визначає нормативно-інституціональний підхід в межах політичної науки як такий, що «робить наголос на нормах інститутів як на засобах розуміння того, яким чином вони функціонують та яким чином вони встановлюють або принаймні надають певної форми індивідуальній поведінці» [237; р. 19]. Представники нормативно-інституціонального підходу досить часто звертаються до поняття «логіки доречності», що ідентифікується як базовий чинник для регулювання та контролю за поведінкою особистості в межах функціонування конкретного інституту [202]. У політичній системі логіка доречності набуває значення відповідності дій та вчинків суб'єктів політики умовам певної ситуації публічно-владної взаємодії або конкуренції, що є взаємопов'язаними з формами та способами реалізації спеціально встановлених правил і принципів. Застосування нормативно-інституціонального методу сприяє визначенню політико-правових та моральних норм, неформальних правил, загальновизнаних у суспільстві цінностей та їх інтерпретацій, що покладені в основу інститутів політичної відповідальності. У даному дослідженні нормативно-інституціональний метод використовується для з'ясування особливостей різних типів нормативних підстав у сфері реалізації морально-політичної відповідальності, а також для аналізу ефективності інституціональних форм морально-політичної відповідальності в конкретних умовах. Це досягається шляхом виокремлення в структурі конституційно-правових та етико-

політичних норм тих процедур та санкцій, які є необхідними для фактичного застосування політичної відповідальності у випадках порушення суб'єктами політики моральних стандартів їх поведінки.

Історично-інституціональний метод дозволяє розглянути основні чинники формування політичних інститутів як нормативних систем або організацій, а також визначити особливості розвитку інститутів відповідальності в сфері політики у контексті історичного впливу на політичну діяльність з боку моралі, права, економічних відносин тощо. Особливо важливим для даного дослідження є те, що історично-інституціональний метод передбачає аналіз первинних звичаїв, традицій та інших неформальних норм, які були покладені в основу конкретного політичного інституту і спричинили його встановлення у сучасному функціональному значенні. Цей аспект застосування історично-інституціонального методу сприяє виокремленню моральних норм і загальносоціальних цінностей, що безпосередньо вплинули на виникнення політичної відповідальності як регулятора діяльності та поведінки суб'єктів політики.

Елізабет Сандерс зазначає, що історично-інституціональний аналіз спрямований на «розробку, засоби існування та адаптацію інститутів... Найбільш вірогідним для підходу історичного інституціоналізму є визначення людської мотивації з точки зору цілей – які мають скоріше публічний, аніж суто особистісний вимір – та з точки зору колективної дії, як серед службовців виконавчої влади, так і серед законодавців чи соціальних груп» [247; р. 42]. Необхідно додати, що історично-інституціональний аналіз також передбачає виявлення ознак ретроспективного і перспективного впливу відносин з приводу публічної влади на розвиток сучасних політичних інститутів [160]. У даному дослідженні, історично-інституціональний метод використовується для визначення процесів інституціоналізації морально-політичної відповідальності в зарубіжних державах та в Україні. Зазначений метод застосовується для виокремлення конкретних ситуацій публічно-владної взаємодії або випадків реалізації морально-політичної відповідальності у політико-правовій практиці, що стали прецедентом для встановлення інституціональних форм цього типу відповідальності.

Порівняльно-інституціональний метод орієнтує дослідження на виокремлення особливостей інституціонального розвитку конкретного типу політичної діяльності, що здійснюється шляхом: зіставлення способів встановлення політичних інститутів у різних суспільствах; порівняння впливу формальних і неформальних норм на статус і поведінку суб'єкта політики в межах однієї системи публічно-владних відносин; визначення спільних і відмінних функцій інститутів регулювання політичної взаємодії у нормативному та організаційному аспектах. Порівняльно-інституціональний метод поєднує у собі основні характеристики нормативного та історичного підходів до інституціонального аналізу політичних явищ і процесів. Так, порівняльно-інституціональний аналіз в історичному контексті є «дослідженням факторів, які обумовлюють актуальні правила гри; сил, які роблять ці правила самореалізаційними; та самодостатніх обмежень поведінки, які виникають в рамках цих правил» [157; р. 80]. Цей метод дозволяє розглянути структуру політичних процесів (насамперед у сфері контролю за поведінкою суб'єктів політики) через порівняння діяльності органів державної влади та інститутів громадянського суспільства з тими цілями, які відтворенні у нормативно-ціннісних системах відповідальності їх представників. У даному дослідженні порівняльно-інституціональний метод застосовується для зіставлення нормативної сторони морально-політичної відповідальності, що включає конкретні процедури та санкції, з процесами її реалізації на практиці за допомогою спеціально встановлених інституціональних засобів. Порівняльно-інституціональний метод також використовується для визначення рівня ефективності інституціональних форм морально-політичної відповідальності одного типу в різних політико-правових системах.

1.2. Нормативно-інституціональний зміст поняття політичної відповідальності

Поняття морально-політичної відповідальності є базовим для даного дослідження. З'ясувати його зміст неможливо без попереднього аналізу категорії полі-

тичної відповідальності. У загальному значенні, відповідальність можна охарактеризувати як «міру відповідності поведінки особи, групи, прошарку, держави наявним вимогам, діючим суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам; співвідношення обов'язку і міри його виконання суб'єктом» [28; с. 87]. Водночас відповідальність у політиці все частіше асоціюється не з певними обов'язками, а з реальною оцінкою різноманітних політичних ризиків. Дані ризики є притаманними не лише діяльності суб'єктів політичних відносин, що мають офіційно визначені владні повноваження або є лідерами політичних партій та організацій. Кожен громадянин також несе відповідальність за усвідомлене застосування ним прав та виконання обов'язків у сфері політики, з огляду на те, що своїми діями або бездіяльністю він ризикує спровокувати негативні наслідки для задоволення власних прагматичних та загальносоціальних інтересів. Натомість представники держави, політичних партій та громадських організацій обов'язково зважають на відповідальність за здійснення конкретних дій під час планування політичної стратегії. Однак, у сучасних умовах така відповідальність визначається основними суб'єктами прямого політичного впливу скоріше як небезпека втрати ресурсів для діяльності в політиці, аніж як соціальні зобов'язання.

Тому, сьогодні поступово набуває суто декларативного або іноді й другорядного значення така соціальна складова змісту відповідальності, як: «необхідність, обов'язок та можливість реально відповідати за свої соціально значущі діяння» [52; с. 9]. У результаті розвитку політичної системи, відповідальність перетворилась на механізм розподілу правил взаємодії між різними суб'єктами, для того, щоб у конкретних політичних ситуаціях у них існувала можливість раціонально оцінити перспективи подальшого застосування соціально-політичного статусу. Такі перспективи можуть мати як довгостроковий характер, так і бути пов'язаними з поточним процесом.

Формування змісту та ставлення до відповідальності у системі політичних відносин не в останню чергу залежить від того, який зміст вкладається у саме поняття відповідальності. Традиційно «відповідальність» виконувала та у багатьох випадках продовжує виконувати функцію «поняття-замінника», зокрема отримує

домінуючі ознаки обов'язку, санкціонування, вимоги, примусу, контролю, совісті тощо. Це одночасно стосується і практичного політичного дискурсу, і наукового визначення даного поняття. Для подолання протиріч в інтерпретаціях відповідальності, Річард МакКіан запропонував розглядати зазначене поняття у трьох вимірах. Так, «воно має зовнішній вимір у правовому та політичному аналізі, в якому держава встановлює покарання за індивідуальні дії та у якому посадовці й органи держави несуть відповідальність за політику та вплив. Воно має внутрішній вимір у моральному та етичному аналізі, в якому індивід враховує наслідки своїх дій та критерії, що визначають його вибір. Воно має загальний і взаємний вимір у соціальному та культурному аналізі, у якому цінності впорядковуються в залежності від особистості та структури цивілізації» [205; р. 64]. Виокремлення зовнішнього, внутрішнього та взаємного вимірів поняття відповідальності не означає, що кожен із них існує самостійно. Навпаки, такий підхід дозволяє розглянути відповідальність у комплексному вигляді, де кожен із її компонентів доповнює один одного. Слід додати, що відповідальність у правовому та політичному аспектах не виключає її моральної складової та соціального призначення.

Тривимірну структуру поняття відповідальності МакКіана доцільно використовувати для дослідження персонального та колективного рівнів реалізації відповідальності у політичній сфері. Важливу роль у цьому відіграє врахування того, яким чином різні типи відносин відповідальності відображаються у свідомості індивіда. Схожим є також традиційне на сьогодні визначення відповідальності через її зовнішню та внутрішню сторони. У його межах, «внутрішня сторона передбачає усвідомлення суб'єктом своїх вчинків, узгодження їх з інтересами інших суб'єктів, держави, суспільства загалом. Зовнішня сторона відповідальності передбачає оцінку цієї поведінки іншими суб'єктами з точки зору прийнятих у суспільстві ідеалів, цінностей, принципів» [26; с. 6]. Розвиток внутрішньої відповідальності базується на співвідношенні індивідуальної соціалізації та динаміки норм соціальної взаємодії. У випадках незбалансованості такого співвідношення, зовнішня сторона відповідальності фактично відтворюється у суспільній або колективній реакції на певні дії та вчинки, які порушують загальноприйняті принципи

та правила. Зовнішня відповідальність може мати лише номінальний характер у випадку усвідомлення та осмислення індивідом мотивів, нормативних підстав, наслідків власних діяльності або поведінки у різних ситуаціях. Тому, ризик застосування контрольних санкцій з боку суспільства чи органів держави не перетворює таку відповідальність на виключно примусову.

Зовнішня і внутрішня відповідальності хоч і доповнюють одна одну, але не є рівноцінними. Кожна із них може домінувати в окремому виді суспільних відносин і в різних умовах. У цьому контексті слід звернути увагу на загальний або взаємний вимір відповідальності, який вирізняє Річард МакКіан. Адже в будь-якій сфері соціальної взаємодії формуються особливі принципи взаємної та солідарної відповідальності, що базуються на нерівномірному розподілі норм, цінностей і загальноприйнятих вимог щодо різних типів діяльності. Водночас для кожного суспільства характерними є конкретні інститути відповідальності, а також традиції їх інтерпретації та культура їх використання. Вони безпосередньо впливають на визначення провідної ролі внутрішньої або зовнішньої відповідальності у разі виникнення суперечливих випадків соціальних відносин.

Такий змістовний розподіл поняття відповідальності є важливою теоретичною умовою для визначення того, яким складовим відносин відповідальності з конкретного приводу надає пріоритет їх суб'єкт, і як співвідноситься дана градація елементів відповідальності з її наслідками. У межах даного дослідження, це відтворюється у з'ясуванні першочерговості моральної, політичної або правової складових відповідальності для суб'єктів політичної взаємодії на різних етапах прийняття ними рішень. Разом з тим, виокремлення зовнішнього, внутрішнього і взаємного вимірів відповідальності є досить умовним. Воно обов'язково має бути доповненим детальним аналізом об'єктів відповідальності та її нормативної складової. Варто додати, що в реальних ситуаціях політичних відносин, межі між зазначеними вимірами відповідальності є відсутніми і, наприклад, зовнішній вимір не вичерпується санкціями, визначеними у правових актах. Це пояснюється тим, що діяльність особистості, групи або організації у політичній системі може зазна-

вати сильного впливу норм суспільної моралі, принципів політичної етики та правил конкуренції між суб'єктами політики.

Відповідальність у сучасних політичних відносинах безпосередньо пов'язана з їх інституціональним розвитком. Не в останню чергу це обумовлено історично визначеними рівнями взаємодії «громадянин – політичний інститут». Справа в тому, що діяльність суб'єктів політичної влади здійснюється у прямій залежності від чіткого розмежування між довірою громадян до політичного інституту загалом та довірою до його представників як окремих особистостей або груп. Відповідно, у демократичних суспільствах існує розрізнення між вимогами до інституту політичної системи та відповідальністю його тимчасового представника. Для того, щоб проаналізувати наскільки відповідальність суб'єктів політики залежить від взаємного впливу з політичними інститутами, необхідно насамперед визначити поняття інституту загалом. Один з найвідоміших дослідників інститутів суспільних відносин Дуглас Норт теоретично обґрунтував наступну їх інтерпретацію: «інститутами є розроблені людиною обмеження, які структурують політичну, економічну та соціальну взаємодію. Вони одночасно складаються з неформальних обмежень (санкцій, табу, звичаїв, традицій та кодексів поведінки), а також формальних правил (конституцій, законів, прав власності). Історично інститути розроблялись людьми для того, щоб створити порядок та зменшити невизначеність в межах обміну» [221; р. 97]. Твердження Дугласа Норта про наявність у структурі інституту неформальної складової значно розширило перспективи аналізу інституціонального розвитку суспільства, який у юридичній традиції характеризується через сферу нормативно-правових відносин. Якщо звернутись до ситуацій практичної взаємодії у політиці, то інститути об'єднують ті правила або норми, які є дієвими та ефективними в регулюванні політичного обміну, особливо для прийняття соціально необхідних рішень. Вибір суспільства або його груп на користь формальної або неформальної природи відповідних обмежень є історично визначеним і базується на ступені доцільності їх застосування у конкретних умовах.

Соціальні інститути не є замкненими нормативними системами та мають динамічні властивості, на що вказує, наприклад, виникнення нових форм реалізації

моралі та права, зокрема у повсякденному житті. Важливу роль у розвитку інститутів, сформованих у політичній системі, відіграють неформальні принципи, традиції та звичаї. На основі останніх відтворюється співвідношення функцій інститутів та відповідальності тих суб'єктів політики, які здійснюють свою діяльність в їх межах. Наприклад, у США ставлення громадян до інституту президентства зазвичай не визначається відповідальністю особи, що займає посаду глави держави. Сам інститут президентства цілком не ототожнюється з конкретною особистістю та пов'язується зі складною організаційною мережею управління державою. Авторитет даного інституту є беззаперечним і він сприймається американським суспільством як історично виправдана політична цінність. Особа, яка виконує повноваження глави держави, є відповідальною за власну поведінку і діяльність на основі вже існуючих норм та принципів, представлених у конституції і неформалізованих традиціях. Саме звичаєва сторона такої відповідальності гарантує, незалежно від негативних результатів її застосування, незмінність системи стримувань і противаг. Водночас кожен представник інституту президентства несе відповідальність за його збереження, що може стати підставою для формування нових вимог до особи в статусі президента США. У даному контексті, слід звернути увагу на думку Семюела Хантінгтона про те, що «інститутами є стабільні, ціннісні, повторювані моделі поведінки. Організації та процеси розрізняються за ступенем своєї інституціоналізації» [178; р. 394]. Таким чином, у політико-правовій практиці США склалась традиція, згідно з якою обрана на посаду глави держави особа приймає на строк повноважень особливу «модель поведінки», що визначає характер її відповідальності перед громадянами та є стійкою до впливу її соціально негативних дій та вчинків. Звідси, функція нормативного зразка політичної поведінки та діяльності наближає інститути до персоналізованого рівня відносин у системі політики.

Відповідальність є інтегрованою до інститутів політичної взаємодії для того, щоб вони одночасно дозволяли окремим особистостям або групам здійснювати владний вплив і забезпечували довіру до правил політичної гри з боку громадян як тих, на кого цей вплив розповсюджується. У свою чергу, важливою проблемою

застосування будь-якого виду відповідальності в політичній сфері є ідентифікація конкретного інституту з організацією, що відбувається під час взаємних відносин між громадянським суспільством та державою. Дуглас Норт у своїй роботі «Інститути, інституціональні зміни та функціонування економіки» зазначає, що організації та інститути мають концептуально розрізнятися так, як співвідносяться «правила» та «гравці», а «головною метою правил є визначення способу, за яким відбувається гра» [222; р. 4]. У політичній системі таке розмежування є виправданим, але з урахуванням особливостей різних рівнів політичної взаємодії. Якщо суб'єктами політичних відносин у конкретних ситуаціях виступають громадяни, представники органів держави або громадянського суспільства, тобто особистості, групи та організації, то їх діяльність і поведінка дійсно обмежується інститутами як системами норм, правил або поведінкових зразків. На даному рівні політичної взаємодії, різниця між суб'єктами та інститутами політики є очевидною.

Однак, суб'єктами політики є також і самі політичні інститути (у значенні організацій), що нормативно та функціонально взаємодіють, і внаслідок цього здійснюють вплив на загальний розвиток політичної сфери суспільного життя. Так, інститути парламенту та уряду знаходяться в стані постійного політичного обміну, який впорядковується конституційною системою в якості соціально необхідного інституту. Це є результатом того, що нормативний розвиток організацій (як учасників політичних відносин) поступово надає відповідним для них інститутам значення відносно «самостійних гравців» на загальному, неперсоналізованому, рівні владної діяльності. Незалежно від типу політичного режиму інститути сучасних політичних систем характеризуються тісним зв'язком нормативних, організаційних та особистісних чинників їх впливу на відносини з приводу влади. З одного боку, це викликано суспільним пріоритетом у безперервному функціонуванні інститутів держави, політичних партій або громадянського суспільства для ефективного узгодження прогресивних напрямків соціальної взаємодії. З іншого боку, стає зрозумілим, що політичні інститути можуть отримувати статус суб'єктів відповідальності [60] як організації, представлені особистостями та обмежені спеціальними нормами політичної діяльності. При цьому необхідно відмі-

тити, що важливу роль для формування інституціональної відповідальності у політиці відіграє психологічна складова політичних відносин, а також її безпосередні моральні засади. Таку закономірність зазвичай можна простежити в авторитарних режимах, за яких норми права поступаються у значенні політичним традиціям і звичаям у структурі відповідальності суб'єктів політики.

Інститути політичної взаємодії можуть включати в себе розгалужену систему правових норм, принципів політичної етики та професійних стандартів. Водночас вони не будуть дієвими, якщо їх розвиток не є сумісним з неформальними традиціями взаємної відповідальності у відносинах «громадянин – політичний інститут». У різних країнах громадяни формують особливі системи ставлення, очікувань та вимог щодо політичних інститутів, які відтворюються у загальних принципах їх відповідальності. Такі принципи є одночасно абстрактними та практично впливовими для діяльності представників органів держави, політичних партій і громадських організацій. Для демократичних суспільств притаманним є те, що неформальні принципи взаємної відповідальності громадян та інститутів у політичній сфері перетворюються на особливі правові гарантії або конституційні звичаї. Наприклад, «інститут відповідальності держави перед особою – це одна з головних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере на себе обов'язок забезпечити також можливість її реалізації, зробити доступною її для громадян. Цим досягається послаблення тиску держави на суспільство і водночас підвищується можливість його контролю за діями держави, за рішеннями її органів та посадових осіб» [30; с. 16-17]. Держава є відповідальною перед громадянином не лише в значенні особи, але й перед громадянином як особливим інститутом (в англо-американській політичній практиці він отримав назву інституту громадянськості – «institution of citizenship»). Останній передбачає розвиток прав, обов'язків та відповідальності громадян в якості цінностей для збереження або вдосконалення наявної політичної системи. Рівновага у відносинах відповідальності між інститутами громадянськості та держави визначає тип політичного

режиму, а також характеризує межі впливу організацій політичної влади на суспільний розвиток.

Необхідно звернути увагу на той факт, що неформальна сторона взаємної відповідальності держави і громадянина може бути визначальною, додатковою або автономною в співвідношенні з нормами права в даній сфері. Це пов'язано з тим, наскільки діяльність суб'єктів політики в статусі громадянина може бути раціональною та цілеспрямованою в межах конституційної системи. Зважаючи на те, що громадяни зазвичай не є безпосередніми учасниками процесів державного управління або перетворення законодавства, а також не мають для цього необхідних ресурсів, важливу роль в їх інтересі до політичної активності відіграють особливі моральні обов'язки. Вони історично формують своєрідну мережу норм і цінностей різного походження, на основі якої у громадян виникають індивідуальні та колективні позиції щодо певних політичних процесів. Так, якщо один індивід вважає, що участь у виборах є його моральним зобов'язанням з реалізації виборчих прав, то для іншого – вибори можуть не мати принципового значення в контексті розвитку наявного конституційного порядку.

Джеймс Б'юкенен пов'язує інтереси та можливості громадян щодо впливу на розвиток інститутів політичної системи з «етикою конституційної громадянськості», яка «не є прямо зіставною з етичною поведінкою у взаємодії з іншими особами на основі обмежень, встановлених існуючим режимом» [119; р. 371]. Поняття етики конституційної громадянськості охоплює морально визначені стандарти розуміння громадянами їх конституційних прав, а також механізмів реалізації їх вимог стосовно правил суспільних відносин, які встановлює держава. Етика конституційної громадянськості включає в себе також відповідальність громадянина за своє ставлення (іноді штучно сформоване) до процесів конституційних перетворень. Така відповідальність є своєрідним нормативно-ціннісним підґрунтям громадянського інтересу до відносин публічної влади. Традиції політичної участі та етика конституційної громадянськості відображаються у неформальних принципах взаємодії в органах держави, політичних партіях та в системі громадянського суспільства (особливо це стосується парламентської та партійної етики).

Однією з проблем, яка супроводжує розвиток взаємної відповідальності держави та громадянина є співвідношення громадянських прав та обов'язків. У юридичному контексті сфера громадянських і політичних прав є ширшою у порівнянні з обов'язками громадянина перед державою. Це викликано тим, що права людини та права громадянина історично перетворились на соціальні цінності, покликані максимально зменшити напругу між функціонуванням механізму держави та політичною волею громадян. Одним із завдань сучасної держави є гарантія належної дії прав людини та громадянина незалежно від поточної політичної ситуації. Важливою запорукою розвитку демократичних суспільств стало те, що гарантії держави щодо реалізації конституційних прав і свобод підкріплюються відповідальністю громадян за використання даних можливостей для власного розвитку. У даному випадку, держава забезпечує захист і недоторканість громадянських у відповідь на стійкі моральні принципи та обов'язки громадян щодо відносин з інститутами держави.

Так, у західних країнах зі сталими конституційними звичаями або історично першими конституціями сформувались традиційні системи моральних зобов'язань громадян щодо політичного розвитку суспільства. На їх основі відбуваються нормативні перетворення громадянських обов'язків та відповідальності у законах про громадянство (додатках і доповненнях до них), наприклад в Австралії [110] та Канаді [149]. Вагомою причиною для офіційного закріплення моральних обов'язків громадян перед державою стала необхідність у нормативному регулюванні процесу набуття громадянства у демократичних країнах. У законодавстві про громадянство США визначається так звана «Натуралізаційна присяга на вірність Сполученим Штатам Америки», зміст якої чітко відтворює основні обов'язки особи після отримання статусу громадянина даної держави [215, 225]. Принципи даної присяги безпосередньо співвідносяться з присягою державних службовців та посадовців усіх рівнів державної влади у США. Перетворення моральних зобов'язань громадян перед державою на норми їх конституційного статусу є прямим відображенням принципу «встановлення правил відповідно до вищого закону», який полягає у забезпеченні моральних засад правових актів під

час їх формування. Серед основних громадянських обов'язків, що сформувались у зазначений спосіб, можна назвати: підтримувати та захищати конституцію; брати участь у виборах; брати участь у демократичному процесі; володіти питаннями, що стосуються громади, до якої належить громадянин; поважати та дотримуватись загальнонаціональних та місцевих законів; вчасно сплачувати встановлені законом податки; виконувати за необхідності обов'язки присяжного; захищати країну та відбувати військову службу тощо.

Слід також зазначити, що навіть обов'язки громадянина, безпосередньо закріплені у конституції, можуть практично виконуватись лише на основі моральних норм, традицій та культури у сфері громадянськості. Таким чином, відповідальність громадян як суб'єктів політики передбачає узгодження їх політичних прав та обов'язків у тій мірі, яку встановлює притаманна конкретному суспільству етика конституційної громадянськості. На засадах цього принципу, конституційно-правовий інститут громадянства, що визначає правові відносини між державою та громадянином, є взаємопов'язаним та має спільні структурні елементи з політичним інститутом громадянськості, що відрізняється наявністю морально-політичного компонента.

Значення моральної складової у відносинах між державою та громадянином є обумовленим розвитком широкого спектру правил і норм політичної конкуренції, який не обмежується конституційно-правовими інститутами. За визначенням Петра Шляхтуна, конституційно-правовий інститут – це «система норм конституційного права, що регулюють певну групу однорідних і взаємопов'язаних суспільних відносин. Конституційно-правові інститути є основними елементами системи конституційного права поряд із конституційно-правовими нормами і конституційними принципами... Конституційно-правові інститути складають норми не тільки конституції, а й інших джерел конституційного права» [104; с. 217]. Не всі типи діяльності та поведінки суб'єктів політики як представників органів держави, політичних партій та громадських організацій можуть бути предметом регулювання норм і принципів конституційного права. Особливо це стосується неформальної політичної взаємодії на груповому рівні. Політичні норми і принципи

є значно ширшими за змістом і включають в себе конституційно-правові норми. Відповідно, конституційно-правові інститути входять до складу політичних інститутів як нормативних систем, а також мають більш обмежену сферу дії у порівнянні з ними.

Даний факт відтворюється у механізмах реалізації та функціях тих видів відповідальності, які є прямо похідними від конституційно-правових інститутів. Так, конституційно-правова відповідальність застосовується органами держави у вигляді належного дотримання змісту правових норм, передусім з формальною метою збереження *status quo* у відносинах в межах конституційної системи. Натомість, не можна стверджувати, що реалізація відповідальності суб'єктів політики, зокрема політичної відповідальності, цілком залежить від її нормативно-правового призначення в окремій галузі конституційної взаємодії. Адже, як влучно зазначив Толкотт Парсонс у своїй роботі «Соціальна система», «відповідальність у сучасному значенні ніколи не може бути обмежена виконанням певної спеціалізованої функції, але включає в себе у деякому сенсі координацію різноманітних факторів та можливостей в інтересах колективних цілей» [235; р. 66].

Будь-який вид відповідальності набуває в сфері політики додаткових ознак, що узгоджують нормативну основу відповідальності з впливом політичних інститутів та її фактичними підставами, наприклад у вигляді загальносоціальних, індивідуальних або колективних інтересів. Це, у свою чергу, позначається на функціях відповідальності в умовах конкретної політичної ситуації. Зокрема, моральна відповідальність суб'єктів політики у зовнішньому вимірі реалізується не лише як суспільна реакція щодо політичної діяльності або поведінки, але й може отримувати властивості, похідні від правової та політичної відповідальностей. На основі цього, даний вид відповідальності досить часто застосовується учасниками політичних відносин для досягнення суто прагматичних цілей у процесі конкуренції з приводу влади. Моральна відповідальність у поєднанні з політичною відповідальністю виконує роль ціннісно-раціональної відповіді політичної організації на порушення у її функціонуванні, спричинені діями та вчинками її представників, що мають аморальний, неетичний або протиправний характер.

Особливим чинником і водночас головним об'єктом відповідальності в межах політичних інститутів є владні відносини. Відповідальність діє як практично необхідний елемент координації норм та принципів, що покладені в основу політичних інститутів, з різними аспектами владної діяльності. Розвиток різновидів відповідальності суб'єктів політики вказує на адаптацію інститутів політичної взаємодії до методів і засобів здійснення публічної влади. Даний процес викликаний тим, що у політичній системі відбувається постійний пошук групами відносного паритету щодо розподілу ресурсів та цілей їх владного впливу. Як зазначає Семюел Хантінгтон: «у суспільстві будь-якої складності, взаємний вплив груп змінюється, але якщо суспільство розглядати як спільноту, то влада кожної групи здійснюється через політичні інститути, які стримують, роблять помірною та переорієнтовують цю владу так, щоб надати домінуванню однієї соціальної сили сумісності зі спільнотою багатьох» [179; р. 9]. Не дивлячись на те, що політичні інститути фактично обмежують владну діяльність, їх встановлення та захист є одним з найважливіших завдань тих груп суб'єктів політики, які беруть участь у виконанні функцій держави. Причина цього полягає у тому, що політичні інститути не просто нормативно визначають ролі та статуси у сфері публічної влади, вони надають владним відносинам значення «гри за правилами», яке поступово перетворюється на соціальний стереотип.

Наприклад, для політично впливових громадських організацій значно легше встановлювати ефективні зв'язки з органом держави, що володіє розвиненими механізмами саморегулювання та, відповідно, стабільно функціонує. Зокрема, громадянське суспільство у взаємодії з парламентом зазвичай спирається на таку гарантію збереження власних інтересів як стала система інститутів виконання парламентаріями власних повноважень та стандартів їх належної поведінки. Останні використовуються політичними групами інтересів як особливий засіб тиску на представників держави, за допомогою якого їх можна притягнути до політичної відповідальності.

Таким чином, політичні інститути є системами формальних та неформальних норм, принципів, правил і стандартів, що зазвичай передбачають організаційне

впорядкування взаємодії та конкуренції між суб'єктами політики, насамперед у сфері публічної влади. Необхідно зазначити, що у відносинах відповідальності вплив політичних інститутів однаково розповсюджуються і на діяльність, і на поведінку суб'єктів політики. Це обумовлено синтезом у їх структурі політичних (домінантних), моральних та правових норм, а також наявністю в них досить стійкої складової у вигляді сукупності конституційних звичаїв і неформальних політичних традицій. Конкретизація змісту поняття «політичний інститут», у значенні нормативної системи, яка характеризує відповідальність суб'єктів політики, передбачає виокремлення первинних чинників та джерел розвитку даного регулятора політичних відносин.

Такі представники нормативного інституціоналізму як Джеймс Марч та Йохан Олсен звертають увагу на те, що «політичні актори самоорганізуються і діють у відповідності з правилами та звичаями, що є соціально сформованими, загальновідомими, прогнозованими та загальноприйнятими. За рахунок цих правил і звичаїв, політичні інститути визначають основоположні права та обов'язки, визначають і регулюють те, як вигода, зобов'язання та ризики розподіляються у суспільстві, а також створюють органи влади для вирішення проблемних питань та подолання конфліктів» [202; р. 7]. З огляду на це, одними з основних засад нормативного розвитку політичних інститутів є усталені звичаї суспільних відносин, які відтворюються у загальновизнаних стандартах діяльності суб'єктів політики. Такі соціально сформовані звичаї безпосередньо пов'язані з нормами моралі, які історично отримали політичне значення та є більш стійкими до змін у порівнянні з положеннями законів (за рахунок чого вони можуть перетворюватись на елементи норм права). Неформалізовані традиційні правила, які надають політичним інститутам конкретний соціальний статус, впливають на встановлення нормативних підстав та інстанцій відповідальності суб'єктів політики в різних видах політичної взаємодії.

У межах теорії інституціоналізму раціонального вибору у якості основного фактору формування політичних інститутів визначається вибір суб'єктами політики тих правил та обмежень їх діяльності, які дозволяють продовжувати полі-

тичну взаємодію. Такі правила поєднуються у суспільно визнаний «поведінковий сценарій для політичного процесу» [250]. На різних етапах розвитку суспільства, інститути політичних відносин відображають окрему форму пристосування інтересів політично активних осіб, груп та організацій не лише до соціальних норм, але й до мінливих і різноманітних суспільних очікувань від здійснення політичних ролей загалом та функцій держави зокрема. Утворення політичних інститутів також залежить від систем цінностей, які діють на суспільному, груповому та індивідуальному рівнях і впливають на стійкість норм і правил колективної діяльності в політичній сфері. Системи політичних цінностей включають в себе відповідальність за політичні дії або поведінку та здійснюють вплив на раціональний вибір інституціональних форм її реалізації в конкретних ситуаціях.

Водночас, професор політичної науки Стенфордського університету Террі Мої (Terry M. Moie) вказує на доцільність уточнення положень вищезазначеної теорії. Він зауважує, що в її межах розвиток політичних інститутів пов'язується з необхідністю подолання різних проблем колективної політичної діяльності та забезпечення взаємних політичних інтересів, «хоча в дійсності політичний процес часто призводить до виникнення інститутів, які є корисними для одних осіб та неприйнятними для інших, в залежності від того, хто володіє владою для нав'язування власної волі» [210; р. 215]. Публічна влада є «наріжним каменем» функціонування всіх без виключення політичних інститутів. Навіть у демократичних суспільствах її значення в інституціональному оформленні політичних відносин помітніше переважає над цінностями ефективної співпраці між суб'єктами політики. У даному контексті перетворення принципів і правил неполітичного походження (моральні та корпоративні норми, правила економічної конкуренції тощо) на елементи структури політичних інститутів варто розглядати як результат відповіді громадянського суспільства на владну діяльність представників держави, а також як наслідок політичної волі останніх. Тому, за своєю природою та призначенням «політичні інститути є більше ніж просто структурами взаємодії. Вони є також структурами влади» [210; р. 228]. Політичні інститути є сталими моделями організацій та нормативних систем, які утворюються на основі звичаїв і

традицій здійснення політичної влади у конкретному суспільстві. Однак, визначення даного виду соціальних інститутів передусім як структур влади не виключає їх функцій як структур взаємодії всередині політичних організацій та між ними. Таким чином, необхідним є розрізнення відповідальності суб'єктів політичної влади та відповідальності суб'єктів політичної взаємодії незалежно від видових ознак, але враховуючи їх інституціональну базу.

Фундаментальний зв'язок політичних інститутів з публічною владою забезпечується за допомогою реалізації права, а саме втілення його норм у діяльності суб'єктів політики через контроль з боку держави або спеціальних громадських організацій. Норми права виступають важливим джерелом розвитку політичних інститутів та виконують провідну роль у здійсненні ними регулятивної та контрольної функцій. Правові норми як загальнообов'язкові та санкціоновані державою правила є гарантіями наявності в структурі політичних інститутів засобів прямого впливу у вигляді переконання, зобов'язання та державного примусу. Слід зазначити, що повноваження органів державної влади та діяльність їх представників передбачають доступ до перетворення системи норм права, а, отже, й можливість зміни політичних інститутів. Виходячи з цього, важливим видається аналіз неформальної і навіть неполітичної складових усталених стандартів, які фактично регулюють відносини на вищому рівні управління державою. Дана проблематика висвітлюється у наступних розділах дисертації.

Формування, перетворення та розвиток політичних інститутів відтворюються у процесі інституціоналізації політичних відносин. У загальному, широкому сенсі, «інституціоналізацією є процес, за допомогою якого організації та процедури набувають цінності та стабільності» [179; р. 12]. Інституціоналізація надає відносинам між суб'єктами політики, зокрема владній діяльності, організаційної та нормативної форм через систематизацію встановлених певним чином правил і принципів, які є загальноприйнятими, відносно стійкими та обов'язковими до виконання. Даний процес не лише стосується утворення політичних інститутів, але й сприяє їх розвитку та вдосконаленню. Наприклад, виникнення інституціональних форм політичної відповідальності є важливим чинником розвитку вже існуючих

інститутів діяльності органів державної влади, організацій громадянського суспільства та органів місцевого самоврядування. Водночас, результатом політичної інституціоналізації виступає формування таких нормативних структур (інститутів), які «є не просто угодами рівноваги між прагматичними та розважливим індивідуальними суб'єктами або сферою діяльності конкуруючих соціальних сил. Вони є сукупностями структур, правил та стандартизованих процедур діяльності, які мають частково автономну роль у політичному житті» [202; р. 4].

Автономна роль політичних інститутів у сфері відносин між суб'єктами політики пов'язана насамперед з їх функціонуванням у двох формах – системи норм та організацій з нормативно визначеним статусом. Фактично, політичні організації діють як об'єднання осіб, що внаслідок інституціоналізації їх структури та функцій перетворились на особливий тип інституту. Так, політичними інститутами є організації, що мають чітко визначені принципи участі в них, норми керівництва та ієрархії управління, засоби поширення або обмеження владного впливу, а також характеризуються наявністю інстанцій контролю в галузі внутрішньогрупових правил поведінки, обов'язків та дисциплінарної відповідальності [163]. У свою чергу, для кожної політичної організації характерною є складна інституціональна структура. Вона відтворюється в спеціальних інститутах, функції і діяльність яких визначаються особливими системами норм і принципів. Наприклад, структуру парламенту формують інститути парламентських фракцій, комітетів, комісій, керівних органів тощо, дія яких регулюється окремими правовими нормами, а їх представники керуються у своїй поведінці корпоративними політичними та етичними правилами.

Принципи, покладені в основу політичних інститутів і спрямовані на регламентацію та обмеження владної діяльності, можуть мати моральне, етичне, правове та суто політичне походження. Ще в середині XX століття американський дослідник Рой Макрідіс звернув увагу на те, що неполітичні засади інститутів державної влади мають не менше значення для реального здійснення політичної діяльності, ніж, зокрема, її формальна сторона. Правовий підхід до аналізу інститутів у сфері політики, як правило, не охоплює питань «неполітичного підґрунтя»

поведінки суб'єктів владних відносин (в тому числі професійної). Виходячи з цього, існує потреба у його розширенні за рахунок дослідження неформальних норм, що вплинули на формування базових конституційних принципів політичної взаємодії. Відповідно, для аналізу проблем, пов'язаних з усталеними традиціями і перетвореннями в системі публічної влади, важливим є визначення «взаємозв'язку, встановленого між політичними і неполітичними факторами» інституціонального розвитку відносин у політиці [201; р. 22].

Такий методологічний принцип є доцільним для використання в дослідженні нормативних підстав, засобів та особливостей реалізації політичної відповідальності. Аргументом для цього може слугувати наступний факт. Вплив суспільної моралі (в якості «неполітичного і неформального фактору») на діяльність суб'єктів політики призводить до утворення нових норм здійснення політичної влади та конкуренції з її приводу. Вони закріплюються в нормативно-правових актах, конституційних звичаях, кодексах поведінки, етичних стандартах і неформальних правилах політичної взаємодії. Це безпосередньо впливає на співвідношення різних видів відповідальності, які застосовуються в політичній системі. Зокрема, інституціональні форми політичної відповідальності можуть поєднувати у собі конституційні та етичні норми, тим самим відтворюючи властивості конституційно-правової та моральної відповідальностей. Тому, виправданою є необхідність у виокремленні та з'ясуванні змісту тих моральних складових політичних інститутів (нормативних систем), що пов'язані з виникненням відносин політичної відповідальності.

Для того, щоб проаналізувати систему нормативних підстав, наявність яких робить можливими відносини політичної відповідальності та забезпечує або впливає на її реалізацію, слід визначити основні види норм, які різною мірою регулюють діяльність суб'єктів політики. У широкому соціальному значенні поняття норми охоплює стандарти та зразки поведінки, які впорядковують суспільні відносини загалом та їх різні сфери зокрема. Відповідно до значення норм для розвитку суспільства їх можна класифікувати наступним чином: «а) категоричні норми, значущість яких є абсолютною (якщо навіть вони не завжди і не скрізь реалі-

зуються); б) імплікативні норми, значущість яких залежить від рамок історичних умов; в) консенсуальні норми, значущість яких встановлюється лише шляхом розумного (демократичного) рішення, а зміст рішення формується на підставі доброї волі учасників» [29; с. 433]. Такий поділ норм можна застосовувати для визначення ступеню впливу загальносоціальних та спеціальних професійних вимог до діяльності і поведінки суб'єктів політики. У даному контексті важливою проблемою відносин відповідальності в сучасних політичних системах є кореляція між категоричними та консенсуальними нормами, що досить часто відтворюється у суперечності між нормами суспільної моралі та професійними політичними стандартами.

Соціальні норми формуються в процесі уніфікації розрізнених суспільних або групових вимог, очікувань та поведінкових настанов, тобто їх перетворення у загальноприйнятій системі обов'язкових до виконання приписів, правил і моделей діяльності. Норми суспільної взаємодії виникають на основі звичаїв, цінностей та культурних традицій. Вони забезпечують усталений характер різних типів відносин між індивідами, групами та організаціями, тим самим виконуючи функцію соціальної інтеграції. Соціальні норми передбачають окремі засоби суспільного впливу для мотивації або зобов'язання суб'єкта певного типу діяльності зважати на інтереси та переконання інших. Звідси, соціальні норми – це «встановлені тим чи іншим чином правила суспільної поведінки. Вони виражають волю всього суспільства або його певної частини щодо поведінки людей і регулюють суспільні відносини» [60; с.18]. Дотримання і застосування соціальних норм відбувається на основі конкретних типів соціальної відповідальності. Остання відтворюється у прямому або опосередкованому контролі суспільства за відповідністю дій та вчинків особи, спільноти, організації загальносоціальним принципам узгодження інтересів. Ірина Жаровська зазначає: «соціальна відповідальність як самостійна категорія характеризується такими ознаками: передбачення соціальних норм; виявляється в порушенні вимог цих норм; передбачає наявність об'єкта відносин; наявність суб'єкта, що одночасно є суб'єктом суспільних відносин; має визначений зміст і форму (добровільна чи примусова); є ступенем реальності свободи в суспі-

льстві; є засобом охорони суспільних чи індивідуальних інтересів; є засобом гарантування і захисту соціальних норм» [30; с. 16]. Міра впливу соціальної відповідальності на діяльність і поведінку її суб'єктів визначається можливістю переходу від індивідуального усвідомлення та втілення соціальних норм до використання з боку суспільства спеціальних зобов'язань або санкцій.

Політичні діяльність та поведінка в одній і тій самій ситуації можуть одночасно зазнавати впливу різних видів соціальних норм. Вони можуть варіюватись від систематизованих норм права до некодифікованих традиційних правил, що є загальновизнаними для оцінки поведінки у конкретній групі чи суспільстві загалом. Соціальні норми зазвичай класифікуються за джерелом і способом утворення (моральні, релігійні, правові, корпоративні тощо), а також залежно від сфери і типу відносин, які вони регулюють (економічні, політичні, соціокультурні і т.д.) [104]. Визначимо ті з них, що мають безпосереднє відношення до інституціоналізації політичної взаємодії та процесу здійснення публічної влади.

Моральні норми є первинними регуляторами суспільних відносин, які базуються на загальноприйнятих уявленнях про належну діяльність або поведінку в контексті загального блага та збалансованого розвитку соціуму. Даний тип соціальних норм відтворює звичаї і традиції людської взаємодії, побудовані на негативному досвіді міжособистісних, внутрішньогрупових або міжгрупових стосунків у вигляді конфліктних ситуацій. На попередження чи подолання останніх і спрямований зміст основних норм моралі, які є тісно пов'язаними з релігійними нормами. Моральні норми функціонують як загальновизнані й обов'язкові правила поведінки, що історично формуються суспільством для захисту фундаментальних цінностей через усталені критерії оцінки дій та вчинків різного походження. Основними механізмами їх реалізації є соціалізація, громадський тиск, переконання, а також індивідуальне осмислення особою власної поведінки або діяльності в рамках відповідних соціальних очікувань. Норми моралі є «елементарними формами моральних вимог та зразків поведінки, які відображають стійкі правила людських відносин та співіснування, але не мають формального закріплення на законодавчому рівні, що означає відсутність формалізованих санкцій за їх недотри-

мання» [59; с. 55]. Водночас, моральні норми впливають на процеси правотворення та правозастосування. Виникнення у суспільстві нових моральних вимог до певного типу діяльності з часом відображається у нормативно-правових актах (прикладами цього є правила парламентської етики, суддівської етики тощо). У даному контексті та в силу своєї універсальності, норми суспільної моралі справляють істотний вплив на поведінку суб'єктів політики, розвиток інститутів політичної системи загалом. У межах системи норм моралі, притаманної окремому суспільству, утворюються та набувають обов'язкового характеру етичні стандарти політичної діяльності, загальні для усіх громадян або призначені спеціально для конкретного кола осіб.

Дотримання моральних норм, ризику та наслідки їх порушення з боку особи або спільноти забезпечуються дією моральної відповідальності. Моральною є «відповідальність за додержання виконуваних через внутрішнє переконання правил поведінки, які сформувалися в даному суспільстві відповідно до загальноприйнятих уявлень про добро і зло, справедливість і несправедливість, честь і безчестя тощо» [65; с. 178]. Зовнішній вимір моральної відповідальності проявляється у позитивних або негативних засобах впливу на учасника соціальних відносин, зокрема у вигляді суспільного схвалення чи осуду, заохочення чи зобов'язання, поліпшення репутації або, в особливих випадках, позбавлення можливості продовження професійної діяльності. Варто зауважити, що норми моралі можуть ефективно функціонувати в сфері політики за умови наявності тих суспільних традицій, які стосуються реалізації негативної моральної відповідальності щодо дій та поведінки політичних суб'єктів.

Поряд з моральними нормами, важливу роль у регулюванні суспільних відносин відіграють правові норми. Правові норми є формально визначеними та впливають на діяльність і поведінку суб'єктів соціальної взаємодії через контроль з боку органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. Правові норми – «загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені чи санкціоновані народом або державою, дотримання і виконання яких забезпечується шляхом переконання і державного примусу» [105; с. 83]. Як було зазначено вище, норми

права діють як основне джерело розвитку політичних інститутів, виконують провідну роль у здійсненні ними регулятивних та контрольних функцій. Особливими ознаками правових норм як виду соціальних норм є те, що вони: мають чітко визначену структуру; виникають у процесі здійснення державної влади (незалежно від ініціатора правотворення); затверджуються і реалізуються в межах конкретної процедури; передбачають застосування різного роду санкцій з боку спеціальних органів держави у разі порушення їх вимог.

Реалізація правових норм, тобто їх виконання, використання або застосування, безпосередньо пов'язані з відносинами юридичної (правової) відповідальності. Юридична відповідальність – це «вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників (фізичних та юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою» [103; с. 437]. Такими санкціями є насамперед негативні наслідки протиправної поведінки у вигляді позбавлення або обмеження волі, адміністративного або дисциплінарного стягнення, позбавлення права займати певні посади або здійснювати певну діяльність на конкретний строк тощо. Юридична відповідальність відтворює негативну соціально-правову оцінку протизаконних дій або вчинків суб'єкта суспільних відносин, яка нормативно визначається і втілюється в рішеннях органів державної влади. Даний вид соціальної відповідальності поширюється як на активну поведінку, так і на бездіяльність в якості елементів об'єктивної сторони правопорушення. Юридична відповідальність може також бути позитивною і функціонувати у вигляді обов'язків вчинення дій в інтересах суспільства через дотримання та виконання норм права. Застосування таких видів юридичної відповідальності як кримінальна, дисциплінарна, адміністративна та конституційно-правова до суб'єктів політики може спричинити виникнення відносин їх політичної відповідальності (наприклад у моральному аспекті). І навпаки, у процесі реалізації політичної відповідальності можуть з'явитися підстави для притягнення її суб'єктів до вказаних видів правової відповідальності.

Особливим типом норм права є конституційно-правові норми. Конституційно-правова норма – це «встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на

регулювання відносин сфери дії конституційного права загальнообов'язкове правило поведінки, додержання і виконання якого забезпечується шляхом переконання і державного примусу» [104; с. 215]. Конституційно-правові норми регулюють політичні відносини в суспільстві, а саме встановлюють засади формування та функціонування органів державної влади, визначають основні принципи взаємозв'язку між державою та особою. Вони складають зміст провідної галузі національного права – конституційного права і закріплюються у конституціях, нормативно-правових актах, конституційних звичаях, судових прецедентах тощо. Не всі політичні відносини є предметом реалізації конституційно-правових норм, а лише ті з них, що за визначенням суб'єктів правотворення здійснюють істотний вплив на економічний, соціальний, духовний і політичний розвиток суспільства. З-поміж норм інших галузей права конституційно-правові норми відрізняються насамперед досить високою стабільністю (може нівелюватись у перехідних суспільствах), вищою юридичною силою, засобами прямого впливу, механізмами захисту з боку органів держави або громадянського суспільства.

Важливою особливістю норм конституційного права є те, що вони можуть передбачати підстави та способи застосування конституційно-правової відповідальності. Оксана Домбровська визначає конституційно-правову відповідальність як «самостійний вид юридичної відповідальності, урегульований нормами конституційного права, що має власний механізм реалізації та спирається на систему конституційно-правових санкцій і полягає у настанні несприятливих наслідків для суб'єктів конституційного правопорушення» [25; с. 83]. Водночас, конституційно-правова відповідальність може наставати і без прямого порушення норм конституційного права та ґрунтуватися на суто політичних обставинах. Досить часто вона застосовується на основі принципу політичної доцільності та відтворює політичну оцінку діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та їх представників. Конституційно-правова відповідальність також використовується як один із засобів політичної конкуренції в межах системи стримувань і противаг. Це пов'язано з її політико-правовим харак-

тером, зумовленим сферою дії та юридичною силою конституційно-правових норм.

Серед прямих форм реалізації конституційно-правової відповідальності можна виокремити: визнання неконституційними нормативно-правових актів або їх окремих положень, вимушену відставку посадової особи, відкликання виборцями обраного ними парламентарія, дострокове припинення повноважень глави держави (імпічмент), відставку складу уряду, визнання результатів виборів або референдуму недійсними, дострокове припинення повноважень парламенту тощо [104]. Нормативними підставами, особливими фактичними або політичними підставами та формами реалізації конституційно-правова відповідальність відрізняється від інших видів правової відповідальності за дії чи поведінку, що суперечать нормам конституційного права. Окрім вищих органів судового конституційного контролю (конституційний або верховний суд), відносини конституційно-правової відповідальності можуть бути офіційно ініційовані вищими органами політичного конституційного контролю (глава держави, парламент, уряд) і територіальними об'єднаннями виборців. Одними з основних чинників застосовування конституційно-правової відповідальності до конкретної посадової особи виступають її моральні якості та професійна компетентність. У межах даного дослідження особливої уваги заслуговує та особливість конституційно-правової відповідальності, «що вона може спиратися на морально-політичні критерії, які формалізуючись на рівні конституційного законодавства, стають правовими» [100; с. 8]. У деяких випадках реалізація конституційно-правової відповідальності щодо суб'єктів політики є результатом їх моральної відповідальності за певні дії або вчинки.

Діяльність і поведінка суб'єктів політики також регулюються корпоративними нормами. Корпоративні норми формуються політичними організаціями різних типів (передусім громадськими організаціями та політичними партіями) для впорядкування відносин між їх учасниками, а також для контролю за діями їх представників у взаємодії з іншими політичними або неpolітичними інститутами. На думку Марини Вороніної, у загальному значенні «корпоративні норми можна визначити як правила поведінки, що встановлюються та охороняються корпоратив-

ною організацією, розповсюджуються на нормативно визначене коло осіб, забезпечені засобами корпоративного впливу і спрямовані на реалізацію корпоративних інтересів організації» [18; с. 77]. Корпоративні норми можуть відтворювати зміст норм моралі, принципів професійної етики та містити спеціальні правила дотримання правових приписів особами, що здійснюють функції конкретної організації. Вони мають досить вузьку сферу дії, тобто поширюються лише на учасників і представників окремої економічної корпорації, громадської організації, фахової асоціації, політичної партії тощо. Дані об'єднання закріплюють корпоративні норми у статутних документах, кодексах поведінки та стандартах професійної етики.

Корпоративні норми можуть бути: формальними, що встановлюються на основі норм права та моралі, узгоджуються з ними, а також мають письмову форму закріплення; неформальними, які мають звичаєвий характер, є загальновизнаними серед учасників організації, але офіційно не санкціоновані її органами управління та не відтворені у формалізованих документах. У свою чергу неформальні корпоративні норми можуть суперечити принципам суспільної моралі та правовим нормам, а також мати підвищений рівень захисту від публічного розголосу (виключно в інтересах певного об'єднання). Варто зазначити, що корпоративні норми, які регулюють відносини всередині політичних партій, суттєво впливають на діяльність їх представників в органах державної влади. Так, в умовах президентської республіки особа, обрана на посаду глави держави від однієї з домінуючих партій, неминуче обмежується або скеровується у своїх рішеннях корпоративними нормами даної організації.

Недотримання чи порушення корпоративних норм учасниками та представниками організації призводить до виникнення відносин корпоративної відповідальності. Канадський правознавець Норм Кейт (Norm Keith) визначає корпоративну відповідальність як таку, що відображає характерну для корпоративного суб'єкта систему обов'язків, повноважень та прав. Вона включає в себе спеціальні та загальносоціальні засоби вирішення різноманітних проблем для функціонування об'єднання, які можуть утворюватись внаслідок діяльності його членів. Сучас-

на корпоративна відповідальність у більшій мірі сформувалась на основі моральних вимог суспільства до функціонування розвинених організацій, аніж через потребу правового регулювання відносин в їх межах [184]. Фактично, корпоративна відповідальність поєднує властивості моральної та правової відповідальностей, але її головною складовою залишаються правила внутрішньогрупової взаємодії. Даний вид соціальної відповідальності діє як необхідність дотримання корпоративних норм учасниками та представниками конкретного об'єднання під час здійснення власних обов'язків. Формами реалізації корпоративної відповідальності є груповий тиск, загальноорганізаційний осуд, корпоративні стягнення, позбавлення керівної посади у структурі об'єднання, заборона участі в управлінні організацією, виключення з числа учасників об'єднання тощо. У сучасних дослідженнях корпоративної відповідальності все більшої популярності набуває підхід, згідно якому її розвиток пов'язаний із формуванням державою умов для саморегулювання економічних і політичних організацій [236]. Водночас, одним з результатів діяльності органів держави в цьому напрямку є запозичення принципів корпоративної відповідальності з неполітичної сфери до системи контролю за поведінкою посадовців.

Окремим видом відповідальності суб'єктів політики, що інтегрує в собі ознаки моральної, правової та корпоративної відповідальностей, є дисциплінарна відповідальність. Вона відтворюється у негативній реакції керівних органів певного об'єднання або установи на дії, бездіяльність і поведінку їх представників, що суперечать правилам внутрішньогрупової дисципліни (поведінкової моделі) та нормативно визначаються як дисциплінарний проступок. Однією з форм даної відповідальності на рівні органів держави та місцевого самоврядування є дисциплінарна відповідальність депутата – спеціальний вид юридичної відповідальності депутата, «що настає у разі порушення ним норм регламенту парламенту чи іншого представницького органу. Дисциплінарна відповідальність депутата виявляється у застосуванні до нього заходів дисциплінарного впливу, перелік яких встановлюється регламентом відповідного представницького органу» [104; с. 128]. Дисциплінарна відповідальність депутатів зазвичай застосовується керівними інститута-

ми представницьких органів у вигляді: позбавлення слова під час обговорення певного питання, осуду з боку керівного органу або всієї установи, заклику до порядку та належної поведінки, вимоги використання лише депутатської лексики, видалення з зали засідань, позбавлення права участі в засіданнях на певний строк тощо. Застосування дисциплінарної відповідальності до суб'єкта політики може стати підставою для його політичної відповідальності, а також негативно відобразитись на репутації партії, до якої він належить.

Усі вищезазначені види соціальних норм та похідних від них типів відповідальності так чи інакше впливають на формування нормативних або фактичних підстав політичної відповідальності. Тим не менш, домінантними у відносинах між суб'єктами політики є політичні норми, не дивлячись на те, що вони можуть швидко змінюватись та мати суперечливий зміст. Володимир Торяник визначає політичні норми як «правила політичної поведінки, очікування та стандарти, заборони та регулятиви, які регламентують політичну діяльність індивідів і соціальних груп відповідно до цінностей певної політичної культури... Політичні норми являють собою ніби «правила гри» у політиці» [97; с. 185]. Цей вид соціальних норм є базовим для формування й розвитку інститутів політичної системи. Політичні норми можуть утворюватись як результат процесу здійснення державної влади, а також як відповідь на нього з боку громадянського суспільства. Сфера їх дії поширюється лише на суб'єктів політики, а способи впливу визначаються розмежуванням політичних статусів. Особливістю політичних норм є те, що вони включають в себе змістовні ознаки та санкції правових, моральних і корпоративних норм, тим самим відображаючи досвід розвитку конкретної політичної системи. Саме порушення політичних норм є найбільш поширеним фактичним підґрунтям для реалізації політичної відповідальності.

Серед вітчизняних дослідників у галузі політичної науки вже сформувалась традиція аналізу політичної відповідальності як виду соціальної відповідальності. Однак, необхідно зазначити, що у сучасних реаліях політична відповідальність хоч і є соціальною за нормативним походженням, але не завжди діє як соціальна в контексті свого призначення або функцій. Наприклад, політична відповідальність

уряду перед парламентом може бути ініційована навіть у ситуації позитивної соціальної репутації складу уряду та високого рівня ефективності його діяльності. У таких випадках фактичною підставою політичної відповідальності виступають виключно інтереси окремого об'єднання парламентаріїв, а не порушення принципів суспільної справедливості.

Микола Самуйлік доводить гіпотезу про те, що політична відповідальність є видом соціальної відповідальності через поняття соціального суб'єкта: «Політична відповідальність – це складний компонент соціального суб'єкта, важливий регулятор сфери політичних відносин... вона визначається як різновид соціальної відповідальності, яка виникає у процесі діяльності різних суб'єктів у зв'язку з організацією, здійсненням та розвитком державної влади» [91; с. 12]. За умови набуття дій та вчинків соціального суб'єкта політичного змісту, він стає учасником відносин політичної відповідальності. Залучення до сфери політики будь-якого члена суспільства означає, що він повинен діяти у відповідності до конкретної системи політичних, правових та моральних норм. Політична взаємодія у суспільстві регулюється засобами політичної відповідальності, яка є проявом соціальної відповідальності у конкретних випадках. Реалізуючи свою політичну волю публічно, соціальний суб'єкт починає діяти вже у межах політичної відповідальності.

Важливим аспектом функціонування даного інституту політичних відносин є його прояви в системі взаємодії між елементами держави, а саме – між органами державної влади. Останні приймають політичні рішення найвищого рівня, здійснюють управління державними ресурсами, створюють закони і т.д. Відповідна діяльність передбачає усвідомлення та розуміння її змісту, ваги й можливих наслідків. Тому, політична відповідальність включає не лише конкретний набір санкцій за результати здійснення повноважень органом державної влади, але й систему поведінкових характеристик владної діяльності, її моральну сторону, дотримання суспільних норм, законів, і, зокрема, співвідношення компетенції органів державної влади та їх реального функціонування. Відіграючи роль «регулятора» у політичній сфері суспільних взаємовідносин, політична відповідальність постає засобом контролю за владною діяльністю, який спирається на принципи легітимності

та легальності. Останні відтворюють сформовані у суспільстві етичні стандарти поведінки представників законодавчої та виконавчої влади, що є взаємопов'язаними зі спеціально встановленими правовими нормами, конституційно-правовими звичаями та історично обумовленими прецедентами здійснення публічно-владних функцій або повноважень.

На сьогодні сформувались декілька загальних підходів щодо визначення поняття політичної відповідальності. Одним з них варто виокремити підхід, який стосується аналізу політичної відповідальності через її співвідношення з конституційно правовою відповідальністю. Його представниками є Оксана Волощук [17], Олена Коврякова [50], Інна Ракітська [89]. Наприклад, Оксана Волощук зауважує: «детальний аналіз політичної та конституційно правової відповідальності дає можливість виявити їх спільні риси та відмінності. Так, *об'єктом політичної відповідальності* виступає політика в повному обсязі, а *об'єктом конституційної відповідальності* є лише найважливіші суспільно-політичні відносини. У конституційному праві політика, як зміст відносин втілюється в певну конституційно-правову форму» [17; с. 70]. З одного боку, такий підхід щодо визначення поняття політичної відповідальності відтворює ознаки конституційно-правової відповідальності як домінуючі для реалізації політичної відповідальності. З іншого боку, політична відповідальність аналізується як неформальна складова конституційно-правової, що значно розширює коло суб'єктів для застосування юридичних санкцій. Таким чином, конституційно-правова відповідальність має політичну і правову (юридичну складові). Основою для такого твердження є вища юридична сила конституційної відповідальності. Необхідно зауважити, що одним з недоліків даного підходу є зіставлення об'єктів, суб'єктів і нормативних підстав політичної та конституційно-правової відповідальності. Якщо політична відповідальність може бути реалізована щодо будь-якого учасника політичних відносин і на формальному, і на неформальному рівнях, то конституційно-правова відповідальність застосовується виключно у сфері, визначеній конкретними правовими нормами. Як було зазначено вище, взаємодія політичних інститутів як організацій не вичерпується сферою застосування і нормативною складовою конституційно-правової відпові-

дальності, що стає основою для виникнення форм політичної відповідальності, побудованих на морально-етичних стандартах професійної діяльності в області публічної влади.

Сергій Балан пропонує наступний варіант співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальностей: «політична відповідальність не є похідною від конституційно-правової відповідальності, а виступає одним із самодостатніх різновидів соціальної відповідальності, що поширюється на особливе коло суб'єктів і має одним із своїх елементів відповідальність конституційно-правову, яка виступає виключно процедурною стороною щодо політичної відповідальності» [8; с. 16]. Дана точка зору підтверджується тим, що політична та конституційно-правова відповідальність не є однопорядковими поняттями. Так, політична відповідальність є видом соціальної відповідальності через її поділ на основі функціонування різних сфер суспільних відносин. У свою чергу конституційно-правова відповідальність є особливим видом юридичної відповідальності, що реалізується через норми конституційного права.

Іншим підходом щодо визначення поняття політичної відповідальності є такий, що сформувався в контексті аналізу зв'язку морально-етичних норм та правил, які регулюють відносини в системі політики. Одним з його представників є білоруська дослідниця Антоніна Боголейко, яка інтерпретує поняття політичної відповідальності наступним чином: «поняття політичної відповідальності знаходиться на перетині двох категорій – політики та етики. Політична відповідальність включає в себе наступні аспекти: це відповідальність за своєчасне виявлення та чітке формулювання наявних або передбачених проблем; далі відповідальність за рішення, що приймаються; відповідальність за «обличчя» самої влади» [13; с.198]. Визначення політичної відповідальності в межах цього підходу стосується насамперед її проявів у взаємодії громадянського суспільства та органів державної влади, а також такої форми її реалізації як громадський осуд. Даний тип відповідальності аналізується через моральну складову функціонування інститутів державної влади, наближаючи політичну відповідальність до сфери застосування норм і принципів політичної етики. Основними нормативними підставами полі-

тичної відповідальності розглядаються моральні норми суспільних відносин, які реалізуються за допомогою їх усвідомлення учасником суспільних відносин та у процесі соціалізації (і не обов'язково політичної). Таким чином, зазначений підхід дає змогу проаналізувати ту характеристику політичної відповідальності, яка пов'язана із співвідношенням моральної свідомості суб'єкта політики з його політичними інтересами. Цей аспект є важливим для розкриття впливу інститутів політичної відповідальності на поведінку суб'єктів політики як представників вищих органів державної влади, провідних організацій громадянського суспільства та політичних партій.

Недоліком такого підходу є те, що він виключає зв'язок політичної відповідальності з нормами права, які можуть містити як політико-правові акти, так і конституційні звичаї і політичні традиції. При цьому дані нормативні системи зазвичай відтворюють базові політичні цінності конкретного суспільства, а також процедури і необхідні прецеденти для виникнення відносин політичної відповідальності. Об'єктивна сторона політичної відповідальності, на основі такого її визначення, відтворюється лише частково і позбавляється навіть такого принципу політичної моралі як етика конституційної громадянськості (про який мова йшла вище). Система моральних норм та її відображення у політичній свідомості не завжди гарантують наявність дієвого механізму реалізації політичної відповідальності, що у сучасних умовах зазвичай вимагає наявності спеціально встановлених інституціональних форм.

Наступний підхід, що сформувався у межах сучасних досліджень політичної відповідальності, визначає останню як самодостатній різновид соціальної відповідальності, що функціонує як базовий регулятор сучасної взаємодії та конкуренції у політичній системі суспільних відносин. Серед представників даного підходу можна виокремити: Сергія Балана [7, 8], Ганну Малкіну [57, 58], Антона Антоненко [1, 2], Ірину Кресіну [52], Федора Семенченко [92], Миколу Самуйліка [91], Ростислава Павленко [79]. Політична відповідальність визначається як особливий інститут політичних відносин, спеціальною сферою застосування якого є діяльність або поведінка суб'єктів процесу здійснення публічної влади. Основою для

контролю за політичною діяльністю виступають політико-правові акти та окремі юридичні приписи, а також моральні норми та принципи корпоративної етики. У межах зазначеного підходу необхідно виділити окремий напрямок дослідження, в основу якого покладено неоінституціональну парадигму. За допомогою останньої відповідальність розглядається в контексті впорядкованої системи засобів контролю, які співвідносяться з принципами формування та функціонування політичних інститутів не лише як організацій, але і як нормативних систем. Леся Балущка зазначає: «поняття політичної відповідальності, яке в рамках інституціоналізму не мало ознак формального політичного інституту, в контексті неоінституціональної парадигми вже розглядається як політичний інститут із сукупністю відповідних норм, правил, стійких повторюваних зв'язків» [10; с. 594]. Застосування неоінституціональної парадигми щодо визначення даного поняття також спрямоване на виокремлення неформальних норм, які обумовлюють відносини відповідальності суб'єктів політики. Інституціональний підхід до аналізу політичної відповідальності дозволяє розглянути даний регулятор відносин між суб'єктами політики як систему інститутів, які встановлюються і розвиваються у процесах організації та здійснення публічної влади. При цьому важливим аспектом дослідження інститутів та засобів реалізації політичної відповідальності є виокремлення тих нормативних підстав, які дійсно справляють вплив на відносини з її приводу і не завжди обмежують суто правовими нормами або юридичними санкціями.

Кожен із зазначених підходів висвітлює окрему сторону політичної відповідальності як інституту політичної взаємодії. На основі поданих вище нормативних, інституціональних та функціональних ознак політичної відповідальності, можна дати таке її визначення: політична відповідальність – це самодостатній вид соціальної відповідальності, який регулює відносини у сфері політики, а саме визначає відповідність підстав, проявів та наслідків діяльності або поведінки суб'єктів політики системі загальноприйнятих та галузевих норм здійснення публічної влади, а також принципам впливу на організацію та контроль за даним процесом.

Політична відповідальність може бути класифікована за різними ознаками. За часовою ознакою та умовами реалізації політична відповідальність поділяється на ретроспективну (стосується конкретних наслідків політичної діяльності або дій суб'єкта політики в минулому), проспективну (відповідальність за поточну діяльність, обов'язки та вчинки в момент їх здійснення) та перспективну (відповідальність за майбутню діяльність та її наслідки). Політичну відповідальність також можна умовно поділити на персональну, корпоративну та колективну, спираючись на види суб'єктів політики. Залежно від співвідношення форм політичної участі та сфери застосування даного виду відповідальності розрізняють політичну відповідальність інститутів громадянського суспільства та їх представників; органів виконавчої влади та їх складу; політичних партій; політичну відповідальність органів законодавчої влади; політичну відповідальність громадян тощо.

Важливе значення для даного дослідження має типологія політичної відповідальності на основі розмежування моральних та правових вимог щодо здійснення публічної влади. Застосовуючи даний критерій, Ганна Малкіна поділяє політичну відповідальність на морально-політичну та політико-правову, а також акцентує увагу на тому, що «за своєю сутністю морально-політична відповідальність є таким морально-психологічним станом суб'єктів політики, який полягає в розумінні ними сенсу та наслідків їхньої політичної діяльності. Політична відповідальність у моральному аспекті передбачає свідоме дотримання суб'єктом політики норм політичного життя, його упевненість у правильності обраного політичного курсу, розуміння ним громадянського обов'язку, відчуття причетності до прийняття суспільно-значущих рішень» [59; с. 55-56]. Морально-політична відповідальність є особливим механізмом реалізації норм суспільної моралі та похідних від неї принципів окремих галузей політичної етики (партійної, парламентської, депутатської, урядової тощо). Натомість політико-правова відповідальність базується на спеціальних встановлених нормах права, порушення яких передбачає застосування негативних юридичних санкцій. Даний вид політичної відповідальності органів державної влади виражається у конституційно-правовій відповідальності та окремій системі положень нормативно-правових актів. Однак, форми застосування

морально-політичної відповідальності також можуть мати інституціональний і навіть правовий характер, і саме на цей її аспект необхідно звернути особливу увагу.

1.3. Особливості морально-політичної відповідальності

У межах сучасної політичної науки простежується актуалізація проблеми нормативно-ціннісних засад відповідальності суб'єктів політики, зокрема у моральному аспекті. Це викликано кардинальними інституціональними змінами в політичних системах багатьох країн світу, аналіз яких передбачає визначення механізмів реалізації відповідальності за такі перетворення та з'ясування шляхів їх оптимізації. Дослідження відповідальності представників органів державної влади та інститутів громадянського суспільства характеризується необхідністю поєднання різноманітних підходів до аналізу сутності, поняття і видів політичної відповідальності. Так, співвідношення політичної відповідальності з конституційно-правовою можна доповнити визначенням першої через взаємний вплив політики та моралі, насамперед у структурах політико-правових норм. «Політична відповідальність» поступово перетворюється на основну категорію політології, що змістовно розподіляється на окремі поняття. Важливе місце серед них займає «морально-політична відповідальність» як особливий тип відповідальності в системі взаємодії інститутів політичного життя суспільства.

Суб'єктами морально-політичної відповідальності можуть виступати всі без виключення учасники політичних відносин – представники держави, громадянського суспільства, політичних партій, групи інтересів економічної сфери, ЗМІ, громадяни в цілому тощо. Важливою характеристикою даного типу відповідальності є інтеграція та взаємне доповнення в його основі загальноприйнятих норм і правил політичної конкуренції, норм суспільної моралі, норм корпоративної та професійної етики, принципів та положень окремих нормативно-правових актів й конституційних звичаїв. Звідси, доцільним видається формулювання відповідного поняття та його визначення для детального аналізу різноманітних нормативних систем політичних відносин, що склалися в сучасному суспільстві. У той же час,

дослідження морально-політичної відповідальності стосується процедурної сторони її функціонування, її перспективного та пропективного аспектів.

«Морально-політична відповідальність» є відносно новим поняттям для політичної науки, яке виникло на основі розвитку нормативно-ціннісного підходу як до аналізу політичної діяльності, так і до з'ясування особливостей відповідальності за неї. Даний підхід полягає в тому, що дослідження відповідальності за політичні дії та поведінку, «необхідно пов'язувати, через змістовну конкретизацію завдань та ролей або через (загальну) моральну та правову інтерпретацію, з відповідною сферою реально існуючих цінностей та норм» [194; р. 54]. У західній політичній науці, проблема інтеграції політичної та моральної складових відповідальності суб'єктів політики висвітлюється в дослідженнях таких авторів як Деніс Томпсон (Denis F. Thompson) [265], Бенуа Жирардін (Benoit Girardin) [147], Девід Чендлер (David Chandler) [124], Томас Кінан (Thomas Keenan) [183]. Спільним для їх концепцій відповідальності є погляд, що моральну та політичну відповідальність варто інтегрувати в єдине поняття, яке відтворює нерозривний зв'язок нормативної сторони відповідальності у політичних відносинах з етичними та моральними системами. Норми моралі та етичні приписи визначаються зазначеними дослідниками як провідний і навіть первинний фактор формування інституту політичної відповідальності. Слід звернути увагу на те, що вітчизняні дослідники рідко звертаються до проблеми морально-етичної сторони політичної відповідальності. Моральна відповідальність розглядається лише як засіб впливу громадянського суспільства на органи державної влади. Такий вузький підхід до цієї проблематики, залишає окремі сфери взаємодії держави та громадянського суспільства, відносин всередині механізму держави поза межами основних напрямків дослідження політичної науки.

Морально-політична відповідальність є особливим видом відповідальності суб'єкта політики, що охоплює не лише сферу його діяльності, але і його поведінку. Такий тип політичної відповідальності характеризується взаємозалежністю персонального та колективного рівнів. Учасник політичних відносин усвідомлює обмеження і наслідки своїх дій згідно з особистими переконаннями, а також на

основі принципів групової етики та норм суспільної моралі. Тому, виникнення підстав для персональної морально-політичної відповідальності є водночас прецедентом реалізації корпоративних норм або навіть їх вдосконалення. Системою таких корпоративних норм можуть бути: партійна етика, складові парламентської етики (парламентська дисципліна, принципи фракційної етики), система норм поведінки представників виконавчої влади та правила діяльності громадської організації. Якщо політична група не здатна попередити порушення формально визначених корпоративних принципів поведінки та діяльності її учасником, це призводить до виникнення відносин колективної відповідальності. Так, персональна відповідальність одного з членів уряду (кабінету) впливає на репутацію вищого органу виконавчої влади загалом, а також зазвичай вимагає колективних пояснень або в парламенті, або перед громадськістю. Морально-політична відповідальність також відображає неформальні принципи та норми, які панують в громадських організаціях, партіях, органах державної влади тощо. Таке функціональне значення морально-політичної відповідальності спричинило: або потребу у формуванні спеціальних нормативних систем, які отримують статус офіційних документів у континентально-європейській та англо-американській політико-правовій системі (кодекси поведінки); або виникнення конституційно-правових звичаїв та політичних прецедентів для процедури застосування санкцій до законодавців, посадовців, учасників політичних партій тощо.

Традиційна проблема моральної відповідальності політичних суб'єктів не відтворює всіх деталей політики сьогодення як професійної та спеціалізованої діяльності. Це підтверджує зміна значень та інтерпретації відповідальності в контексті регулювання політичної взаємодії. Сьогодні відповідальність у суспільстві володіє складною структурою, що позначається на її теоретичному осмисленні. Ганс Ленк зауважує: «поняття відповідальності характеризується наявністю відносин; воно є теоретичним або інтерпретативним конструктом, що визначає принаймні п'ятизначне відношення: особа є відповідальною за щось, відносно іншої особи, з огляду на певний стандарт, по відношенню до певної владної організації» [193; р. 113]. Така структура поняття відповідальності відображає зв'язок між її

призначенням та засобами, за допомогою яких вона може впливати на особу або групу осіб. Важливу роль у відносинах, про які згадує Ленк, відіграє усвідомлення соціальним суб'єктом своєї відповідальності перед іншими та формування власного ставлення до спеціальних стандартів, контролюючих органів і навіть повага до них. Для кожного з видів соціальної відповідальності притаманними є конкретні фактори або стимули, що змушують особу діяти в межах певної системи правил та принципів. Це можуть бути приналежність до соціальної групи, формальні норми певної професії, власні моральні переконання, корпоративна етика, страх перед санкціями тощо.

Виокремлення таких характеристик відповідальності дозволяє звернути увагу на моральну складову різних типів відповідальності, що функціонують в окремих сферах політичної взаємодії. Одним з результатів сучасної інтерпретації відповідальності у загальносоціальному значенні є переосмислення відповідальності суб'єктів політики за їх поведінку у процесі виконання їх обов'язків згідно з політико-правовим статусом. Як було зазначено вище, конституційно-правові принципи взаємодії елементів механізму держави, їх відносин з громадянським суспільством, поступово перетворюються на морально-політичні цінності для демократичного суспільства. Цей процес супроводжується переосмисленням багатьох понять у політичному дискурсі. Такі поняття як «політична відповідальність», «державна служба», «громадянин», «держава» тощо зазнають деконструкції відповідно до викликів сучасних системних та інституціональних перетворень. Поняття морально-політичної відповідальності не стало виключенням. Воно трансформується в окрему одиницю політичного діалогу, особливо в контексті взаємної відповідальності органів держави, виходячи із неформального поля таких регуляторів соціальної взаємодії як звичаї соціального або громадянського контролю за здійсненням публічної влади. Томас Кінан звертає увагу на те, що «ці деконструкції зруйнували обмеження етико-політичної відповідальності за допомогою регульованого поєднання знання з дією, пізнавального з бажаним, в постійну наявність суб'єкта, який вирішує, що йому робити на підставі того, що він знає» [183; р. 71]. Фактично, етико-політична відповідальність функціонує на основі системи

індивідуальних знань суб'єкта політики щодо зв'язку своєї діяльності із певними нормами та принципами. Досвід учасника політичних відносин у сучасних умовах має також передбачати дієве у конкретному суспільстві співвідношення цінностей політичних прав і свобод з обов'язками громадянина, посадовця, законодавця тощо. Дієвість моральних та політичних норм і принципів означає наявність відповідних ґрунтовних знань або поінформованості (що досить важливо у сучасних умовах) в цій сфері суб'єкта морально-політичної відповідальності.

Підставою для цього є розвиток політичної етики та її нормативний, іноді неформальний, вплив на конструювання сучасних регуляторів політичних відносин у вигляді різних форм політичної відповідальності. Зокрема, це відображається у встановленні спеціальних етичних стандартів та кодексів поведінки для парламентаріїв та урядовців. Виникнення нових методів політичної діяльності супроводжується трансформацією моральних та етичних принципів їх застосування. Дані процеси відтворюють активізацію нормативного, ціннісного і, скоріше, морального виміру політичної відповідальності. Нормативне співвідношення моральної та політичної відповідальностей є реакцією механізму держави та інститутів громадянського суспільства на виклики сучасних політичних процесів або ситуацій, які можуть нести загрозу для сталого розвитку соціальної системи. У даному дослідженні використовується поняття морально-політичної відповідальності, що є значно ширшим за змістом у порівнянні з терміном «етико-політична відповідальність» (у західній політичній науці «ethico-political responsibility»). Це дозволяє більш повно розглянути сукупність розрізнених нормативних підстав політичної відповідальності, а також проаналізувати її формальні та фактичні функції.

Виокремлення нормативного аспекту соціальної відповідальності передбачає аналіз проблеми співвідношення норм суспільної моралі, норм групової етики, норм права тощо. Зокрема це стосується однієї з колізій відповідальності: яким чином різні системи принципів і правил взаємодіють в межах індивідуальної, корпоративної та суспільної свідомості? Чи не порушується через таке розмежування норм баланс між персональною та колективною відповідальністю? Дані суперечності можуть бути вирішені лише за допомогою поєднання різних видів відпо-

відальностей для вдосконалення механізмів реалізації окремих, але сумісних нормативних систем. Особливим прикладом цього в межах політичної системи є морально-політична відповідальність.

Морально-політична відповідальність є результатом історичної інтеграції норм моралі, права, етики та політики для забезпечення найбільш ефективних методів контролю за політичною діяльністю і поведінкою, з огляду на базові соціальні цінності. Одна з її головних функцій полягає у подоланні нормативного конфлікту, який неминуче виникає у політичній взаємодії: її суб'єкт має діяти одночасно у відповідності до норм суспільної моралі, права, корпоративної етики та власних переконань. З одного боку, норми суспільної моралі можуть бути покладені в основу законодавчих актів та мати реальні механізми реалізації, з іншого боку вони не завжди співвідносяться із суто політичними правилами і принципами. Такі політичні принципи більше пов'язані з колективною етикою, яка покликана контролювати діяльність офіційних чи неофіційних політичних груп. Норми моралі можуть бути ефективно реалізовані в сфері політики лише за умови прагнення суспільства до контролю за політичною діяльністю та наявності сталих традицій морально-політичної відповідальності. Однак, досить вірогідним є те, що введення морального фактору до певного політичного процесу може призвести до формування моральної дилеми. У ситуації співвідношення конкретних політичних дій з моральними принципами, суб'єкти політики можуть прийти до різних висновків, навіть якщо вони належать до однієї групи та поділяють погляди один одного. Різниця в інтерпретаціях та оцінках однакових моральних принципів може стати причиною конфлікту між учасниками політичної групи [265]. Таким чином, залучення норм моралі до сфери політичної діяльності може стати серйозною перешкодою для узгодження політичних інтересів.

Природа морально-політичної відповідальності характеризується не лише обмеженням «чинника особистості» у функціонуванні інститутів держави та громадянського суспільства, але й стосується адаптації діяльності суб'єкта політики до певної політичної культури та наявного громадянського світогляду. Це забезпечує дотримання політичними лідерами принципу представництва. В цьому кон-

тексті Бенуа Жирардін зауважує: «Чутливість до соціального очікування та відповідальності перед виборцями є також основами для політичного зобов'язання та політичної культури, незалежних від конкретних особистостей» [147; р. 55]. Саме незалежність від особистісного фактору є однією з основних ознак етико-політичної відповідальності представників органів держави та громадськості. Дана відповідальність відтворює основні принципи збереження соціальної системи загалом, «тому поле моральної та політичної відповідальності визначається нашим особистим чи суспільним вибором в меншій мірі, аніж нашим включенням до ланцюгу соціальної причинності» [124; р. 176]. Одна з особливостей морально-політичної відповідальності полягає у характері співвідношення її нормативних підстав з системою політичної етики. З одного боку, політична етика як спеціальна сфера морально-етичної системи містить у собі основні засади відповідальності суб'єктів політики. З іншого боку, процес застосування механізмів моральної відповідальності щодо конкретних політичних дій створює нові правила, принципи та норми політичної етики. Це відтворюється у професійній етиці – етиці державних службовців, урядовій та парламентській етиці.

Морально-політична відповідальність політичних лідерів, які здійснюють власну діяльність у статусі представників органів державної влади, політичних партій або організацій громадянського суспільства, характеризується інституціональними особливостями та значно ширшою сферою застосування, аніж, наприклад, дана відповідальність на рівні громадянина. Індивідуальна морально-політична відповідальність осіб, які безпосередньо здійснюють повноваження в сфері державної влади або можуть впливати на цей процес, співвідноситься з корпоративними політичними нормами, формально визначеними принципами владної компетенції або їх відсутністю, професійною етикою, внутрішньогруповою дисципліною тощо. Відповідальність представника громадян у системі публічної влади або особи, призначеної на виконання функцій держави, напряму залежить від системи конституційно-правових норм, принципів політичної культури та морально-етичних стандартів, що діють у конкретній галузі політичної взаємодії.

Такий об'єкт морально-політичної відповідальності як діяльність та поведінка державних службовців напряду залежить від принципів політичної конкуренції, які домінують в певному суспільстві. Хоча дані принципи і можуть бути закріплені у конституційно-правових нормах, однак вони не завжди мають ефективні засоби реалізації. Через це, зазвичай, відбувається залучення державних службовців до боротьби за публічну владу. Як наслідок виникають конфлікти інтересів, які є притаманними для політичного суперництва.

Запозичення загальноприйнятих норм моралі до політичної сфери суспільних відносин сприяє процесу формування нових правил політичної гри та особливої системи етики посадовців. Як стверджує Джон Ур: «Політики можуть сприяти або перешкоджати цьому процесу, але вони не повинні бути виключені з нього через острах конфлікту інтересів. Конфлікти інтересів можуть виникати і виникають, відповідно має забезпечуватись регулювання перевищення посадових повноважень. Водночас, так само як і конфлікт інтересів може виникнути конфлікт відповідальності, в якому відбувається зіткнення конкуруючих систем етики політичної відповідальності» [270; р. 135]. Відповідно, в сфері впливу громадянського суспільства на органи держави відбувається узгодження професійної та публічної сторони діяльності державних службовців. Виникнення конфлікту політичної, правової та моральної відповідальностей у їх чистому вигляді вимагає формування морально-політичної відповідальності. Введення останньої до процесу здійснення державними службовцями своїх повноважень та обов'язків і дозволяє вирішити важливу дилему – як діяти представнику держави одночасно в межах законодавства, суспільної моралі, групових інтересів та корпоративної етики.

Взаємодія органів державної влади характеризується величезним спектром етичних систем спеціального призначення. Мова йде про парламентську етику, правила діяльності та поведінки членів уряду (системи кабінету), партійну етику, кодекси поведінки державних службовців, індивідуальні моральні принципи та загальноприйняті принципи суспільної моралі. Всі вони можуть бути реалізовані за допомогою конкретних елементів інститутів політичної відповідальності, що в свою чергу формує етику політичної відповідальності. Наприклад, етика політич-

ної відповідальності уряду відтворює корпоративні норми, норми конституційного права і моральні засади притягнення представника або складу уряду до відповідальності за порушення стандартів здійснення політичних функцій. Конфлікт відповідальностей супроводжує весь процес функціонування відповідальності – від вибору норм для характеристики політичної дії чи поведінки до реалізації відповідальності через спеціальні процедури та санкції. Діяльність у сфері здійснення функцій держави є об'єктом конституційно-правової, юридичної, моральної, політичної та корпоративної відповідальностей. Те, що виникає суперечність у виборі відповідальності за дії суб'єкта державної влади зазвичай призводить або до відсутності необхідних санкцій, або не передбачає негативних політичних наслідків (особа чи група осіб можуть і далі здійснювати політичні дії чи навіть бути залученими до складу органів держави – така суперечність буде висвітлена у наступному розділі дисертаційної роботи). Слід також звернути увагу на те, що поведінка посадових осіб не завжди входить до сфери правової та політичної відповідальностей. Саме морально-політична відповідальність поєднує у своєму об'єкті дії та поведінку учасників відносин у сфері політики, а також відтворює стандарти, побудовані на правових та моральних нормах, політичних принципах і правилах, корпоративній та груповій етиці.

Для того, щоб формування морально-політичної відповідальності стало основою для подолання конфлікту відповідальностей суб'єкта політики, необхідним є ефективне співвідношення норм етики політичної відповідальності з конституційно-правовими принципами та звичаями. Лише у такий спосіб можливою є реалізація морально-політичної відповідальності в рамках чітко визначених процедур. При цьому принципи громадянської моралі щодо політичної діяльності мають відображатись в нормах колективної етики основних політичних інститутів як організацій. Від цього залежить розвиток корпоративних норм у політичних партіях та кодексів поведінки в системі органів держави. Якщо суспільство використовує можливість вдосконалення тієї частини моралі, яка діє в сфері політики, досить вірогідним є високий рівень відповідальності представників держави в контексті професійної етики. Норм Кейт цілком логічним вважає те, що «корпо-

ративна відповідальність зазвичай визначається моральною панікою, аніж зумовлюється соціальною відповідальністю» [184; р. 258]. Моральний тиск суспільства на політичні партії та представників держави перетворює корпоративні етико-політичні норми на засади політичної відповідальності, а точніше морально-політичної відповідальності. Її реалізація у взаємодії суспільства та держави стає вимогою для формування спеціальних нормативних актів в межах законодавства. Прикладом цього є кодекси поведінки парламентаріїв, які містять основні етичні правила діяльності та поведінки в межах вищого органу законодавчої влади. Наявність норм даних кодексів дозволяє реалізовувати моральні нормативні та фактичні підстави політичної відповідальності. Особливо це стосується нормативного регулювання у випадках політичних скандалів. До речі, політичні скандали залишаються поза практикою нормативного забезпечення відповідальності суб'єктів політики в українському суспільстві, а також не мають належного теоретичного визначення політичною наукою в Україні.

Однією з причин розвитку морально-політичної відповідальності є формування системи цінностей у сфері політичних відносин. Базові демократичні принципи поступово трансформуються у суспільні цінності (вільні та відкриті вибори, свобода слова, рівність перед законом тощо), нехтування якими може призвести до серйозних інституціональних змін. Такі цінності забезпечуються законодавчими актами багатьох держав, а їх дотримання є важливим аспектом діяльності громадянського суспільства. Гаррет Вільямс звертає увагу на те, що цінність відповідальності ґрунтується на базових принципах її морального впливу на певну діяльність або поведінку [283]. Відповідальність як цінність володіє скоріше неформальним, моральним відображенням правових засад своєї реалізації у соціальній свідомості. Це пояснюється тим, що правові норми відповідальності будуть діяти лише у випадку їх морального сприйняття суб'єктом соціальних відносин. Політична відповідальність також набуває ціннісного значення у сучасному суспільстві через загрозу її застосування лише в якості засобу політичної конкуренції. Політична діяльність приховує у собі значно більше можливостей для уникнення відповідальності, ніж будь-який інший вид соціальної діяльності. Тому, існує пос-

тійна необхідність у нормативно-ціннісному та моральному забезпеченні політичної відповідальності. Натомість, морально-політична відповідальність виконує функцію контролю за дотриманням суб'єктами політики конституційно-правових норм на основі різних галузей політичної етики. При цьому процес інституціоналізації морально-політичної відповідальності є неможливим без залучення до її нормативної складової правових норм, конституційно-правових звичаїв та спеціальної системи юридично визначених санкцій.

Морально-політична відповідальність представників держави та громадянського суспільства ґрунтується на більш загальних факторах розвитку політичних відносин, аніж базові принципи політичного чи державного режиму. Йдеться про систему цінностей, яка домінує в конкретному суспільстві чи спільноті, а також визначає принципи поведінки та діяльності суб'єктів політики. Особливо це стосується політичної еліти, представники якої формують склад вищих органів держави. Дослідниці Марія Логунова та Олена Пшеничнюк з цього приводу зауважують: «ціннісний зміст відповідальності політичної еліти, на нашу думку, полягає у справлянні владно-управлінського впливу на основі глибоких моральних переконань, які відіграють роль внутрішніх критеріїв оцінки мотивів, цілей, змісту і результатів її поведінки, діяльності, а також дій інших людей» [56; с. 48]. Нормативно-ціннісна сторона діяльності та поведінки учасників політичних відносин є виключно предметом морально-політичної відповідальності. Необхідність виокремлення такого аспекту політичної відповідальності пояснюється тим, що дії державних посадовців та громадянського суспільства можуть бути спрямовані як на збереження, так і на інституціональні перетворення системи суспільного життя. Зміна принципів державної влади може спричинити трансформацію системи цінностей, що передбачає особливий тип моральної відповідальності.

Наявність нормативної бази морально-політичної відповідальності не вирішує багатьох проблем у контексті її реалізації. Однією з таких проблем є визначення моменту виникнення відносин морально-політичної відповідальності. Справа в тому, що даний тип відповідальності характеризується досить тривалим строком дії. До цього слід також додати універсальність морально-політичної від-

повідальності стосовно передумов, періоду здійснення дії чи поведінкового вчинку, а також їх перспектив і наслідків. Відсутність, у певний момент часу, результатів політичної дії зовсім не означає, що морально-політична відповідальність не функціонує або немає підстав для її реалізації. Фактично, морально-політична відповідальність відтворює часові властивості етичної відповідальності. Девід Чендлер наголошує на тому, що: «необізнаність щодо результатів нашої дії не виключає нашої етичної відповідальності за цю дію» [124; р. 180]. Навіть якщо на даний час конкретні дії чи поведінка суб'єкта політики не є передумовою для виникнення відносин морально-політичної відповідальності, це не означає, що пізніше ці ж самі дії або вольові акти не перетворяться на прецедент реалізації даного виду відповідальності. Причиною цього є постійний розвиток нормативної системи в межах політики, її вдосконалення та доповнення, а також зміна інтерпретацій відповідальності у політичній свідомості суспільства.

«Часова проблема» морально-політичної відповідальності доповнюється тим, що досить складно окреслити межі її об'єкту через інтеграцію моральних і політичних норм. Саймон Джосс виокремлює наступний факт: «поєднання норм і стандартів політичної, управлінської та професійної відповідальності має місце не лише в чітко визначених ієрархічних структурах, але й у системі та в контексті прийняття рішень, що характеризується багаторівневими та довготривалими процесами» [181; с. 410]. Таким чином, виникає суперечність у виборі того, який саме етап політичної дії або процесу прийняття політичного рішення є безпосереднім прецедентом для застосування принципів морально-політичної відповідальності. Конкретизація або розширення об'єкту даного виду відповідальності залежать від: умов реалізації морально-політичної відповідальності, її суб'єкту, вибору домінуючої нормативної системи тощо.

Не менш складною проблемою реалізації морально-політичної відповідальності є виокремлення спеціальних санкцій в її сфері. Санкції такого типу мають бути логічним продовженням моральних та правових норм, а також забезпечувати суто політичні наслідки для діяльності суб'єкта політики. У свою чергу, «такі наслідки можуть бути досить формалізованими та застосовуватись у вигляді дисци-

плінарних заходів, громадських засобів правового захисту або навіть кримінальних санкцій, а також можуть базуватись на неформальних правилах» [117; р. 952]. Наслідки застосування морально-політичної відповідальності є системним поєднанням морального осуду з боку громадськості, дисциплінарного тиску з боку певної політичної групи, формальних санкцій та неформального впливу на подальшу долю суб'єкта владної діяльності. Наявність такої системи санкцій є необхідною умовою формування механізму нормативно визначеної підзвітності (у західній політичній науці – «accountability») у складі інститутів політичної відповідальності. Даний механізм покликаний гарантувати дієвість принципу легітимності та принципу стримувань і противаг у відносинах органів державної влади.

Отже, визначення поняття морально-політичної відповідальності є однією з умов аналізу її реалізації та формального забезпечення. В системі взаємодії органів державної влади, особливо це стосується системи стримувань і противаг, можливість залучення норм суспільної моралі, корпоративної та професійної політичної етики до процесу здійснення відповідних повноважень видається неможливим без нормативного й правового обґрунтування етико-політичної відповідальності. Очевидним стає те, що «моральна відповідальність у сфері публічного управління може бути ефективною та дієвою за умови належного правового врегулювання, зрозуміло не самої відповідальності, але її інфраструктури» [66; с.143]. У політико-правових системах багатьох країн світу це забезпечується за допомогою спеціальних кодексів парламентської етики, міністерських кодексів, кодексів державної служби, міністерських кодексів і т. д. Останні відображають ті форми морально-політичної відповідальності, які є не просто характерними для певної політичної культури та етичної системи, але мають інституціональний характер та безпосередньо впливають на функціонування органів державної влади.

Такі кодекси відображають систему норм і принципів здійснення повноважень, виконання обов'язків представниками парламенту та виконавчих органів, що забезпечують їх ефективну діяльність, а головне – відповідність їх дій суспільним викликам, громадянській моралі та чинній системі цінностей. Наприклад, у Великобританії діють: Кодекс поведінки для Членів Парламенту, Кодекс мініст-

рів (Ministerial Code) [121] та Кодекс державної служби (Civil Service Code) [259], а в США морально-політична відповідальність представників виконавчої влади гарантується «Стандартами етичної поведінки для працівників виконавчої влади» (Standards of Ethical Conduct for Employees of the Executive Branch) [267].

Проявами реалізації морально-політичної відповідальності можуть бути наступні санкції: позбавлення посадових повноважень, тимчасове відсторонення від виконання повноважень, добровільна або примусова відставка, вотум недовіри виконавчому органу, притягнення до юридичної відповідальності, вилучення суб'єкта політики зі сфери державної влади або навіть позбавлення можливості будь-якого політичного впливу тощо. Наявність таких форм морально-політичної відповідальності у політико-правовій системі певної країни зазвичай передбачає необхідні для її реалізації інституціоналізовані процедури.

Таким чином, морально-політичну відповідальність можна визначити як особливий вид політичної відповідальності, головна функція якого полягає у регулюванні та контролі за поведінкою або діяльністю суб'єктів політики, що передбачає забезпечення відповідальності за порушення норм суспільної моралі, принципів корпоративної та професійної етики, неформальних правил політичної діяльності, а також спеціально встановлену систему санкцій за порушення норм права та конституційних звичаїв, пов'язаних зі стандартами належної поведінки на різних рівнях організації чи здійснення публічної влади. Суб'єктами морально-політичної діяльності є всі учасники політичних відносин, починаючи від кожного громадянина, громадської організації, і закінчуючи главами вищих органів державної влади. Об'єкт даного типу відповідальності – це політична діяльність та поведінка, її конкретні типи й прояви. Серед функцій морально-політичної відповідальності слід виокремити наступні: забезпечення ефективної взаємодії громадян та держави; контроль за діяльністю та поведінкою учасників політичних відносин; поєднання морально-етичних та правових норм щодо політичної діяльності; регламентація поведінки та діяльності суб'єктів політики як представників та членів органів державної влади; реалізація принципу політичного представництва; контроль за виконанням суб'єктами політики конституційно-правових норм;

нормативно-ціннісне забезпечення функціонування системи інститутів політичної відповідальності.

Нормативні підстави та способи реалізації морально-політичної відповідальності значно відрізняються в залежності від ролі та функцій конкретного учасника політичних відносин, який може бути інстанцією або суб'єктом даного виду відповідальності. Тому, необхідним є виокремлення наступних типів морально-політичної відповідальності, що поєднуються у три великі групи: 1) морально-політична відповідальність складу, керівництва або окремої групи членів органів держави та політичних організацій як інститутів; 2) морально-політична відповідальність громадян та учасників громадських організацій, що опосередковано впливають на відносини з приводу політичної влади й управління державою; 3) морально-політична відповідальність індивідуальних та групових суб'єктів політики, що безпосередньо впливають на формування та функціонування інститутів публічної влади – представники виборних органів державної влади, державні службовці та особи, призначені для виконання функцій держави (глава уряду, міністри), члени політичних партій та парламентських фракцій, члени політичних партій та громадських організацій, що безпосередньо не приймають участь у здійсненні державної влади, але впливають на даний процес. Для останньої групи різновидів морально-політичної відповідальності притаманною є одна з найпоширеніших інституціональних форм її реалізації – добровільна відставка.

Враховуючи зазначені вище інституціональні особливості відповідальності суб'єктів політики загалом та морально-політичної відповідальності зокрема, необхідно зробити наступне термінологічне уточнення. У межах даного дослідження поряд з поняттям «інститут політичної відповідальності» доцільно застосовувати формулювання «інституціональна форма морально-політичної відповідальності» як самостійну аналітичну одиницю. Це обумовлено змістовними відмінностями політико-правової та морально-політичної відповідальностей.

Так, інститут політичної відповідальності – «система політико-правових норм, яка передбачає настання негативних наслідків для суб'єкта політики у разі неналежного здійснення ним законодавчо визначених функцій і повноважень»

[60; с. 39]. Дане поняття охоплює формалізовані норми та засоби реалізації політичної відповідальності, які зазвичай відтворюються у правових (насамперед конституційних) процедурах накладення санкцій на учасників відносин з приводу публічної влади. Варто додати, що нормативна сторона політико-правової відповідальності пов'язана насамперед із встановленими законодавством вимогами до політичної діяльності або поведінки, а не з актуальними соціальними очікуваннями та морально-етичними приписами у даній сфері. Натомість інституціональні форми регулювання політичних відносин є структурованими системами норм, звичаїв і стандартів різного походження, які генеруються залежно від суспільного сприйняття конкретного типу політичної участі та не вичерпуються принципами конституційно-правового контролю. Поняття інституціональної форми характеризує не просто модель класифікації принципів для впорядкування суспільних відносин. Воно стосується стабільного феномену нормативної взаємодії, що базується безпосередньо на фундаментальних правилах соціального життя та спрямований на їх обов'язкову реалізацію і в правовому полі, і через їх неформальні інтерпретації [211].

Відтак, інституціональну форму морально-політичної відповідальності можна визначити як структуровану систему моральних, політичних та правових норм, спеціальних етичних і корпоративних стандартів, яка забезпечує формальний або фактичний захист загальносоціальних принципів розвитку відносин з приводу публічної влади. Особливістю даної нормативної системи є те, що вона поєднує у собі моральні підстави відповідальності суб'єктів політики та багатоманітні види суто політичних негативних наслідків їх діяльності або поведінки. Це значно розширює сферу застосування політичної відповідальності, а також забезпечує можливість для надання політичного значення тим діям і вчинкам представників держави, партій, громадських організацій, які початково піддаються лише моральній або правовій оцінці.

Однак, інституціональні форми морально-політичної відповідальності включають у себе не лише її систематизовані нормативні підстави, процедурні стандарти, формалізовані санкції та політичні звичаї, але й різноманітні інституціональ-

ні засоби для реалізації даного типу відповідальності. Інституціональні засоби сприяють встановленню конкретних форм морально-політичної відповідальності насамперед у практиці публічно-владних відносин. Вони також напряду пов'язані із закріпленням процесуальної сторони застосування морально-політичної відповідальності в системі нормативно-правових актів, які регулюють діяльність і поведінку представників органів державної влади. Такими засобами, зокрема, можуть виступати відтворені у правових нормах механізми виборів або призначення на посади в сфері державного управління, формально визначені повноваження конкретного інституту держави або його складової частини, а також окремі способи підзвітності в межах системи стримувань і противаг. Ленс Девіс (Lance Davis) та Дуглас Норт зазначають, що інституціональні засоби є елементами будь-якої інституціональної структури, які необхідні для впровадження інновацій до стійких нормативних систем або до змісту фундаментальних угод і правил у суспільних відносинах. Вони визначають інституціональний засіб як певний документ або механізм, що використовується для іноваційного розвитку політичних, соціальних та правових інститутів організаціями, наділеними відповідними владними повноваженнями та здатними приймати необхідні для цього процесу рішення. Метою застосування інституціональних засобів є максимальне досягнення такою організацією власних інтересів, які будуть захищені в межах нового договірного устрою для певного типу соціальної взаємодії або конкуренції [133]. Застосування інституціональних засобів (джерелами яких можуть бути нормативно-правові акти, неформалізовані прецеденти та етичні стандарти) створює додаткові можливості для захисту позиції кожного з учасників відносин морально-політичної відповідальності.

Інституціональні форми морально-політичної відповідальності можуть мати у своєму складі постійні та ситуативні інституціональні засоби для їх реалізації. Постійні інституціональні засоби в сфері морально-політичної відповідальності походять безпосередньо з її нормативної природи та відтворюють її предмет регулювання загалом. Такими інституціональними засобами є, наприклад, кодекси поведінки для парламентаріїв, кодекси етики та конфлікту інтересів для урядовців,

нормативні керівництва щодо впровадження на практиці положень зазначених кодексів, рішення спеціально уповноважених органів у структурі парламенту з приводу етичної сторони поведінки законодавців тощо. Ситуативні інституціональні засоби реалізації морально-політичної відповідальності відтворюють зміст і призначення конкретної її форми. Вони застосовуються виключно в залежності від умов, а також фактичних підстав окремого випадку настання відносин даного типу відповідальності. Серед таких інституціональних засобів можна виокремити: голосування з приводу певного рішення в межах колегіальних органів державної влади, офіційний запит парламентарія або групи законодавців, механізм розслідування спеціально уповноваженим органом парламенту діяльності та поведінки державного секретаря або міністра, прерогативу підтвердження відставки міністра главою уряду, процедуру запитань до членів уряду в межах засідання парламенту, декларування законодавцями власних інтересів перед голосуванням тощо. Загалом, інституціональні засоби в сфері морально-політичної відповідальності надають їй принципам об'єктивного характеру. Вони забезпечують різні способи впливу на суб'єктів політики (закріплені передусім у нормативно-правових актах та у конституційних звичаях), що є важливими інструментами відтворення як негативного, так і позитивного аспектів реалізації морально-політичної відповідальності.

Аналіз теоретичних засад дослідження відповідальності суб'єктів політики, огляд наукових праць з окремих аспектів його проблематики, визначення нормативних та інституціональних складових поняття політичної відповідальності, а також виокремлення особливостей морально-політичної відповідальності як механізму регулювання політичних відносин, дають змогу зробити такі **висновки**.

Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних дослідників в області діяльності, поведінки та відповідальності суб'єктів політики вказує на те, що проблема морально-політичної відповідальності та її інституціональних форм у межах політичної системи досі не стала предметом комплексного і системного дослідження у нормативному та функціональному аспектах. Від розглянутих вище наукових досліджень дана робота відрізняється також системою методів для виокремлення і

з'ясування особливостей нормативних підстав, процедур, способів та інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності. Це відтворюється насамперед у застосування таких методів як нормативно-інституціональний, порівняльно-інституціональний та історично-інституціональний. У межах сучасної політичної науки немає узагальнюючих праць з проблематики форм застосування морально-політичної відповідальності на різних рівнях здійснення публічної влади у конкретній політико-правовій системі.

Здійснений у даній частині дисертаційної роботи аналіз нормативно-інституціонального змісту поняття політичної відповідальності свідчить, що для з'ясування особливостей засобів та процесів її реалізації, необхідним є розширення формально-правового підходу щодо дослідження діяльності або поведінки суб'єктів політики за рахунок визначення неформальних норм та цінностей, які вплинули на формування основних політичних інститутів. Будь-який вид відповідальності набуває в сфері політики додаткових ознак, що узгоджують нормативну основу відповідальності з впливом політичних інститутів та її фактичними підставами, наприклад у вигляді загальносоціальних, індивідуальних або колективних інтересів. Це, у свою чергу, позначається на функціях політичної відповідальності в умовах конкретної політичної ситуації. Нормативними підставами політичної відповідальності є не лише політико-правові норми і принципи, що складають основу конституційно-правових інститутів, але й моральні, корпоративні та неформальні політичні норми, які інтегруються у спеціальних етичних або професійних стандартах поведінки для суб'єктів публічної влади, а також відтворюються у конституційно-правових звичаях. Неформальна моральна сторона інститутів політичної відповідальності безпосередньо впливає на функціонування органів державної влади, політичних партій та інститутів громадянського суспільства, що призводить до формування правових механізмів та процедур застосування даного виду відповідальності в етико-політичних обставинах.

Політична відповідальність є самодостатнім видом соціальної відповідальності, який регулює відносини у сфері політики, а саме визначає відповідність підстав, проявів та наслідків діяльності або поведінки суб'єктів політики системі загальної

льноприйнятих та галузевих норм здійснення публічної влади, а також принципам впливу на організацію та контроль за даним процесом. Водночас, моральна відповідальність суб'єктів політики у зовнішньому вимірі реалізується не лише як суспільна реакція щодо політичної діяльності або поведінки, але й може отримувати властивості, похідні від правової та політичної відповідальностей. На основі цього, даний вид відповідальності досить часто застосовується учасниками політичних відносин для досягнення суто прагматичних цілей у процесі конкуренції з приводу публічної влади.

Морально-політична відповідальність є особливим видом політичної відповідальності, головна функція якого полягає у регулюванні та контролі за поведінкою або діяльністю суб'єктів політики, що одночасно передбачає забезпечення негативних політичних наслідків за недотримання ними норм суспільної моралі, принципів корпоративної та професійної етики, неформальних правил політичної діяльності, а також спеціально встановлену систему санкцій за порушення норм права та конституційних звичаїв, пов'язаних зі стандартами належної поведінки на різних рівнях організації чи здійснення публічної влади. Одна з особливостей морально-політичної відповідальності полягає у тому, що її суб'єктами виступають всі учасники політичних відносин незалежно від їх статусу. Важливими функціями морально-політичної відповідальності є: подолання конфлікту інтересів у сфері здійснення повноважень представниками органів державної влади та місцевого самоврядування; вирішення нормативної суперечності в контексті співвідношення професійної діяльності законодавців і посадовців з їх поведінкою у приватному житті. Зважаючи на структуру морально-політичної відповідальності можна стверджувати, що розвиток засобів її реалізації безпосередньо залежить від діючих у суспільстві конституційно-правових звичаїв і прецедентів застосування політичної відповідальності, зокрема, з боку спеціально встановлених установ у моральних або професійно-етичних обставинах. Інституціональною формою морально-політичної відповідальності є структурована система моральних, політичних та правових норм, спеціальних етичних, корпоративних і професійних стандартів, формальних і звичаєвих процедур, яка забезпечує фактичне використання

цього виду відповідальності через негативні політичні наслідки для її суб'єкта або визначені у правовий спосіб санкції.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ФОРМ МОРАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА РІЗНИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ СИСТЕМ

2.1. Реалізація морально-політичної відповідальності за континентально-європейської політико-правової системи

Аналіз проблеми нормативного забезпечення та реалізації морально-політичної відповідальності доцільно проводити за допомогою виокремлення особливостей політико-правових систем, у межах яких даний вид відповідальності отримує інституціональні форми та прояви. Застосування поняття політико-правової системи в межах даного дослідження викликано не лише тим, що воно поєднує ознаки політичної та правової систем, але й тим, що його зміст також відтворює конституційні звичаї, політичні традиції здійснення публічної влади, кодифіковані і законодавчо закріплені принципи політичної етики тощо. У сучасних умовах досить поширеними є конституційно-нормативні конфлікти між елементами правової та політичної систем, що зумовлює необхідність у визначенні тих їх складових, які є нерозривно пов'язаними та обумовлюють стабільність політичного розвитку конкретного суспільства. У даному контексті, важливою функцією політичної системи є управління суспільством на основі конституційно узгоджених рішень, які виникають у процесі взаємодії між органами держави та громадянським суспільством. Політична система загалом є сукупністю політичних інститутів, які пов'язані між собою та здійснюють владне керівництво суспільством. Її структура також формується з політичних відносин, політичних норм та політичної культури [104; с. 361]. Водночас, політичні інститути як нормативні системи обов'язково включають в себе норми права, зокрема конституційно-правові норми, що регулюють діяльність політичних організацій з офіційним статусом.

Провідною функцією правової системи є узгодження нормативних вимог до різних видів соціальної діяльності, а також встановлення конкретних правил сус-

пільних відносин та надання їм структурованого, стійкого характеру. Зміст категорії правової системи є значно ширшим у порівнянні з поняттям системи права, що охоплює чинні правові норми та принципи, які інституціонально впорядковані та втілені державою у конкретних галузях права. Юрій Шемшученко визначає правову систему як «сукупність взаємопов'язаних між собою системи права та засобів її реалізації... До основних елементів правової системи належать: система права і система законодавства; правові відносини; юридична практика, тобто діяльність правотворчих, правозастосовчих і правоохоронних органів; правова політика та ідеологія; правосвідомість і правова культура» [102; с. 533]. Багатоманітність складових частин правової системи зумовлена історичним розвитком у соціумі різних форм сприйняття того, яким чином може відбуватись нормативний контроль держави за діяльністю і поведінкою його членів. Становлення правової системи визначається формуванням у конкретному суспільстві таких джерел права як судовий прецедент, конституційно-правовий звичай, нормативно-правові акти, систематизована конституція тощо. Варто відмітити, що значна частина елементів правової системи не просто пов'язана зі сферою політики, а безпосередньо впливає на регулювання політичних відносин та змістовно залежить від їх проявів (і не в останню чергу в обставинах моральної відповідальності представників держави і громадянського суспільства). Так, конституційно-правові норми мають сферою своєї дії загальні типи політичної участі, а також визначають особливості розвитку публічної влади у певній державі. Конституційний процес, що відбувається відповідно до правової системи окремої країни, є одночасно різновидом політичного процесу та відображенням діяльності суб'єктів політики на вищому рівні управління державою. Ніклас Луман акцентує увагу на тому, що саме конституція та похідні від неї норми слугують механізмами структурного поєднання для автономних і саморегулятивних політичної та правової систем [200].

Спільними нормативними складовими для правової та політичної системи є також конституційні конвенції або угоди. Останні діють як політичні звичаї кодифікованої і некодифікованої форми, що визначають процедурну сторону діяльності інститутів держави. Іноді навіть неформальні політичні звичаї і традиції ви-

знаються, в межах правової системи, як історично сформовані правила та нормативні засоби діяльності для політичних організацій різного статусу. Конституційні звичаї є одночасно і джерелом конституційного права, і засобом реалізації норм цієї галузі у політичному аспекті. Відповідно, способи впливу інститутів політичної системи на функціонування правової системи визначаються конституцією, конституційними звичаями, неформальними політичними традиціями, актами вищого органу законодавчої влади тощо. Проявами цього є зокрема законодавча діяльність парламенту; конституційні зміни; реформування органів судової влади з ініціативи парламенту, уряду або глави держави; тиск громадянського суспільства на представників органів державної влади. Натомість, правова система зобов'язує будь-якого суб'єкта політики дотримуватися у своїй діяльності чинних норм права, принципів правової культури та зважати на ризик заходів судового характеру у випадку їх порушення. Політико-правова система поєднує у собі політичні принципи та правові засоби реагування з боку спеціально-уповноважених органів держави, політичних партій або інститутів громадянського суспільства на недотримання учасником відносин в сфері публічної влади моральних норм та професійних етичних принципів, що забезпечують дію конституційно-правових звичаїв різних типів.

Політико-правова система як інтегрована сукупність нормативно-правових засад, політичних засобів і форм реалізації функціонування інститутів державної влади та громадянського суспільства хоч і є близькою за змістом до системи конституційного права, але не обмежується її складовими та сферою поширення. Особливими структурними елементами політико-правової системи є кодекси поведінки, кодекси етики та професійні політичні стандарти, які встановлюють правила діяльності та поведінки для державних службовців, парламентаріїв, представників уряду та інших посадовців. Дані кодекси та стандарти можуть бути окремими документами, документами комплементарного характеру та частинами нормативно-правових актів. З одного боку, зазначені кодекси поведінки або кодекси етики відповідають конституції та нормативно-правовим актам вищої юридичної сили. З іншого боку, вони поєднують у собі правові норми, регулятивні обв'язки

представників або службовців певної політичної організації і, найголовніше, моральні норми та принципи політичної етики, що сформувались як вимоги до діяльності та поведінки у конкретній сфері публічної влади. Слід звернути особливу увагу на те, що сучасні кодекси поведінки представників та службовців органів державної влади включають нормативні підстави, процедури та санкції для реалізації їх морально-політичної відповідальності.

У даному дослідженні аналіз спільних і відмінних ознак нормативного забезпечення та форм реалізації морально-політичної відповідальності у різних країнах здійснюється в межах двох основних типів сучасних політико-правових систем: англо-американської та континентально-європейської (романо-германської). Для англо-американської політико-правової системи характерним є домінування прецедентів та історичних фактів над нормативною складовою права, що відтворюється у різних способах вирішення проблем загальною юридичного та конституційно-правового типу [99]. Даний різновид сучасних політико-правових систем передбачає наявність чіткої структури правових прецедентів та конституційно-правових звичаїв, які визначають основні інституціональні засоби для регулювання та контролю за політичною діяльністю. У структурі англо-американської політико-правової системи чітко простежується взаємодія між нормами статутного права, законодавчими актами, прецедентами політичного і судового конституційного контролю з відповідними формами розслідувань в сфері порушень професійної політичної етики. Це безпосередньо (і що не менш важливо – повноцінно) впливає на розвиток нормативних підстав і інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності. Континентально-європейській політико-правовій системі, навпаки, притаманні домінування законодавчих актів як джерел права у правозастосовчій техніці, комплементарний характер правових звичаїв відносно законів у процесі прийняття рішень юридичного характеру, а також чіткі способи систематизації норм права [22]. У межах даної політико-правової системи вищий нормативний статус мають кодифіковані конституції або конституційні акти, норми і принципи яких є засадничими для процесів регулювання та контролю за відносинами в сфері публічної влади та відповідальності за її здійснення.

Водночас, приклади застосування морально-політичної відповідальності та способи нормативного визначення або закріплення її основоположних принципів у рамках континентально-європейської системи вказують на необхідність розподілу цієї системи на такі групи: група романських політико-правових систем (наприклад, Франція, Іспанія, Італія, Нідерланди); група германських політико-правових систем (такі країни як Німеччина, Латвія, Австрія) та група скандинавських політико-правових систем (зокрема Швеція, Данія, Норвегія). Аналіз різних аспектів морально-політичної відповідальності у діяльності парламенту, уряду та автономних органів місцевої влади, робить актуальними критеріями вищезазначеної типології політико-правових систем не тільки історичні джерела права, особливі правові інститути, законодавчу та правозастосовчу техніки (за аналогією з правовими системами або так званими правовими сім'ями [99]). Такими критеріями насамперед виступають: тип системи забезпечення етичних стандартів та регулювання поведінки представників органів держави або автономних (деволюційних) органів місцевого самоврядування; нормативна форма кодексів поведінки та кодексів етики посадовців, державних службовців; конституційні звичаї та ситуативні правила застосування морально-політичної відповідальності; інституціональні засоби та способи реалізації морально-політичної відповідальності в межах конкретного типу відносин з приводу публічної влади; рівень інтеграції морально-політичної відповідальності до офіційних процедур функціонування парламенту та уряду тощо.

На основі порівняльно-правового підходу до аналізу правових і політичних інститутів у різних країнах, можна також виокремити такі різновиди політико-правових систем як релігійна система (зокрема мусульманська політико-правова система) та соціалістична система [101, 22]. Основними джерелами права та засадами правозастосовчої техніки в релігійних політико-правових системах є релігійні норми та приписи релігійних текстів різної форми. Найбільш цілісною та стійкою до впливу континентально-європейського та англо-американського права є мусульманська релігійна політико-правова система, структура якої побудова на положеннях Корану та Сунни. У її межах релігійні норми визначаються як такі,

що мають вищу нормативну силу у порівнянні з іншими видами правил суспільної взаємодії. У мусульманській системі важливе значення для організації та здійснення публічної влади відіграють неформальні політичні інститути, сформовані у відповідності до соціально-політичної стратифікації, яка є регламентована ісламом [101]. Водночас, правові звичаї або суто політичні правила взаємодії між суб'єктами публічної влади, похідні від релігійних норм, хоч і можуть впливати на розвиток морально-політичної відповідальності, але не є нормативними підставами її інституціональних форм у сучасному значенні. Мусульманське право передбачає, що виникнення відносин відповідальності через порушення релігійних та правових норм, а також принципів професійної діяльності з боку представників державної влади виступає фактичною складовою їх релігійно-правової відповідальності. Таким чином, особливості реалізації морально-політичної відповідальності у мусульманській політико-правовій системі не стали окремим предметом даного дослідження, адже морально-політична відповідальність не має автономних форм та засобів застосування у цій політико-правовій системі.

Характерною ознакою соціалістичної політико-правової системи є те, що в її межах закон є домінуючим джерелом права, яке не просто наділяється принципом верховенства, а застосовується для виправдання норм суспільного розвитку, створених відповідно до політичної або ідеологічної доцільності. Соціалістична політико-правова система передбачає «наявність органів, призначених для своєрідного автентичного трактування закону, які видають для цього спеціальні директиви, адресовані всім органам, що здійснюють правосуддя» [22; с. 168]. Такий інституціональний спосіб інтерпретації закону виключає можливість встановлення у суспільстві тих форм морально-політичної відповідальності, які у демократичних суспільствах визначаються спеціальними конституційно-правовими нормами. У межах даної політико-правової системи зазвичай не функціонують спеціально утворені інститути конституційного контролю за відносинами в сфері публічної влади. Їх роль виконують структури правлячої політичної партії (комуністичної або соціалістичної). У країнах соціалістичної політико-правової системи вищий нормативний статус серед правових актів формально належить конституціям, які

на практиці поступаються у своєму значенні постановам та директивам правлячої партії (хоча вони ототожнюються з підзаконними актами). Сучасними країнами соціалістичної політико-правової системи умовно можна назвати Соціалістичну Республіку В'єтнам, Китайську Народну Республіку, Республіку Куба, Корейську Народно-Демократичну Республіку.

Соціалістичній системі притаманна відсутність спеціальних елементів в структурі парламенту або уряду, а також інститутів громадянського суспільства (незалежних від органів держави), що впливають на правове забезпечення морального аспекту відповідальності представників публічної влади, насамперед на формування професійних стандартів їх діяльності або поведінки. Натомість морально-політична відповідальність може бути ефективно застосована з боку партії для контролю за діями і вчинками посадовців на всіх рівнях публічної влади, насамперед для збереження політичного статусу самої партії. При цьому, в соціалістичній політико-правовій системі фактичні та нормативні підстави морально-політичної відповідальності не вимагають взаємозв'язку та можуть бути суперечливими між собою (проблема конфлікту відповідальностей). Це виключає встановлення та розвиток інституціональних форм зазначеного типу відповідальності, що було висвітлено у попередньому розділі дисертації.

Способи реалізації політичної відповідальності в соціалістичній політико-правовій системі можуть швидко змінюватись і часто базуються на поточних вимогах політичного режиму, а не пов'язуються з конституційно-правовими звичаями та нормами суспільної моралі. Для контролю за відносинами публічної влади, сучасні країни соціалістичної політико-правової системи (зокрема КНР) досить часто використовують окремі елементи первинного для них звичаєвого та релігійного права, а також запозичують принципи, характерні для континентально-європейської та англо-американської систем. Така закономірність безпосередньо позначається на відносинах відповідальності суб'єктів політики, а також значно розширює їх нормативні підстави, які співвідносяться з особливостями конкретного політичного режиму, а не лише з принципами соціалістичного права. Таким чином, більш доцільним видається аналіз можливих умов для реалізації морально-

політичної відповідальності у політико-правових системах недемократичного типу. Цій проблематиці присвячений окремий структурний підрозділ даного дослідження.

Спершу розглянемо рівні політико-правової системи у країнах континентальної Європи, на яких морально-етичний аспект політичної відповідальності відтворюється у конкретних нормах та процедурах застосування. Розпочнемо визначення останніх з прикладу Франції.

Поведінка і діяльність парламентаріїв Національної асамблеї та Сенату Франції регулюється спеціальними нормативно-правовими актами, що містять окремі положення стосовно об'єктивної та процесуальної сторони відносин морально-політичної відповідальності законодавців. Особливої уваги заслуговує Кодекс етики депутатів Національної асамблеї Франції, у якому стаття 4 «Відповідальність» чітко визначає, що «депутати несуть відповідальність за свої рішення та свої дії перед громадянами, яких вони представляють. З цією метою, депутати повинні діяти прозоро у відповідності до свого мандата» [187]. Хоча зміст цієї статті є досить загальним, вона відіграє важливу роль для поєднання етики конституційної громадянськості з професійними етичними стандартами для парламентаріїв. Стаття «Відповідальність» Кодексу етики депутатів нижньої палати парламенту Франції характеризує широкий за значенням принцип політичної відповідальності, який може бути застосований інститутами громадянського суспільства для тиску на окремого депутата, парламентські групи та керівні органи Національної асамблеї. Водночас, дана норма Кодексу також набуває етичного значення у процесі організації та здійснення внутрішнього парламентського контролю за відносинами законодавців на засіданнях Національної асамблеї та її комітетів. Так, стаття 6 Кодексу етики депутатів передбачає, що будь-яке порушення його положень має своїм наслідком використання санкцій відповідно до процедури 80-4 Регламенту нижньої палати французького парламенту [187], яке буде детально проаналізовано нижче. Саме до структури Регламенту Національної асамблеї входять основні інструкції та процедури втілення принципів Кодексу етики депутатів на практиці,

що відрізняє останній від, наприклад, Кодексу поведінки для членів Палати Громад Сполученого Королівства.

Питання дотримання норм Кодексу етики парламентаріями та контроль за їх виконанням входить до системи повноважень Бюро Національної асамблеї, вищого органу управління нижньою палатою парламенту. У свою чергу, Бюро призначає Уповноваженого з питань деонтології (або етичних стандартів) для розгляду порушень положень Кодексу та пов'язаних з ними правил парламентської етики. Інститут Уповноваженого з питань деонтології є спеціальним органом у структурі парламенту Франції, який може надавати депутатам конфіденційні консультації та рекомендації з приводу їх морально-політичної відповідальності та з метою уникнення політичних скандалів або конфлікту інтересів [189]. Тому, для обрання конкретної особи на дану посаду необхідною є підтримка представників опозиційних партій, які зацікавлені у максимальній незалежності даного службовця у системі внутрішнього парламентського контролю. Зазвичай саме висновки Уповноваженого з питань етичних стандартів відіграють вирішальне значення у визначенні санкцій, що застосовуються до парламентаря, у випадку порушення ним принципів професійної поведінки законодавців. На основі цього, діяльність Уповноваженого з питань деонтології додатково регулюється засобами кримінальної відповідальності.

Відповідно до положення 80-4 Регламенту Національної асамблеї, порушення Кодексу етики мають виявлятися Уповноваженим з питань деонтології, який невідкладно зобов'язаний проінформувати про це законодавця, який скоїв дане порушення, а також голову палати. Якщо парламентарій не визнає фактів недотримання ним власних обов'язків, він може звернутися до Голови та Бюро Національної асамблеї з вимогою юридичного, а не фактологічного розслідування звинувачень на свою адресу. Бюро зобов'язане прийняти дане клопотання, але у випадку підтвердження того, що конкретний член Національної асамблеї скоїв порушення Кодексу етики, цей орган парламенту негайно накладає на законодавця дисциплінарні санкції [188; р. 55]. Дисциплінарними санкціями, які можуть бути застосовані до парламентаря у процесі засідання палати, є: заклик до порядку з

можливістю вирахування чверті місячної винагороди члена Національної асамблеї, а також парламентська догана з позбавленням половини місячної винагороди.

Регламентом Національної асамблеї Франції (стаття 71) передбачені такі основні форми морально-політичної відповідальності парламентаріїв як «вираження осуду та вираження осуду з тимчасовим відстороненням від обов'язків» [188; р. 50]. Їх реалізація щодо парламентаріїв може мати серйозні політичні наслідки для діяльності парламентської фракції та палати в цілому, чим вони відрізняються від дисциплінарних санкцій у вигляді заклику Голови асамблеї до порядку та заклику до порядку із записом у протоколі засідання. Одним з чинників цього виступає можливість об'єднання опозиційних партій для навмисного порушення правил парламентської поведінки із подальшим закриттям засідання Головою, що організовується з метою створення перешкод для оперативного прийняття палатою невідкладних для уряду або глави держави рішень. Норми Статті 70 Регламенту визначають наступні підстави для застосування щодо депутатів осуду та осуду з тимчасовим відстороненням від обов'язків: своєю діяльністю і поведінкою парламентарій спричиняє дезорганізацію у роботі палати парламенту; депутат висловлює образи щодо інших членів палати; на публічному засіданні парламентарій закликає до насильства; депутат висловлює неповагу до складу Національної асамблеї або її Голови; парламентарій є винним у висловлюванні образ, провокаційних заяв та погроз на адресу Президента Республіки, Прем'єр-міністра, членів уряду; якщо, відповідно до процедури 80-4 Регламенту, Бюро Національної асамблеї встановило безпосереднє порушення парламентарієм правил, визначених у Кодексі етики депутатів [188; р. 49]. Зазначені обставини, наявність яких зумовлює виникнення відносин морально-політичної відповідальності парламентаріїв, формально визначають вимоги до професійної поведінки парламентаріїв, які виникли на основі норм суспільної моралі.

Розділ XIV Регламенту Національної асамблеї, під назвою «Дисципліна, імунітет та етика» [188], містить дві основні процедури реалізації вираження осуду та вираження осуду з тимчасовим відстороненням від обов'язків. Перша з них полягає у формуванні палатою постанови щодо відповідальності парламентарія за

пропозицією Голови, шляхом загального голосування без попереднього обговорення. Даний процес зазвичай пов'язаний з традиційною для Національної асамблеї практикою реагування на порушення правил парламентської поведінки з боку одного з членів палати або їх групи, без наявності ознак тяжких проступків або злочинів. Друга процедура застосування одного з видів осуду депутата передбачає можливість звернення Голови Національної асамблеї до Бюро та Уповноваженого парламенту з питань деонтології для вибору санкції у випадках тяжких проступків або злочинів парламентаріїв. При цьому рекомендації Бюро беруться за основу та виконуються без попереднього обговорення та голосування. До безпрецедентних випадків порушення депутатської етики можуть прирівнюватись дії або вчинки парламентаріїв, що мають своїм наслідком політичні скандали, пов'язані з репутацією всього складу палати. У таких ситуаціях відсторонення членів Національної асамблеї може реалізовуватись на термін від п'ятнадцяти до тридцяти днів, на яких заплановані засідання, і передбачає заборону участі у будь-якій діяльності палати.

Особливим положенням Регламенту Національної асамблеї Франції є стаття 6, що стосується окремої форми морально-політичної відповідальності депутатів – відставки на добровільній основі. Вона передбачає, що «1) будь-який депутат може подати у відставку зі своєї посади. 2) Відставка має бути подана у письмовій формі Голові, який має повідомити про неї Асамблеї одразу на наступному засіданні та сповістити про неї Уряд. 3) У випадку, коли в Асамблеї не відбуваються засідання, Голова має підтвердити відставку шляхом подання відповідного повідомлення до *Journal officiel*» [188; р. 16]. Правова гарантія можливості парламентарія виходу у відставку відтворює окремий спосіб інституціоналізації морально-політичної відповідальності на персональному рівні. Формальна процедура використання депутатом права відставки може мати як виключно особисті причини, так і базуватись на зовнішніх факторах (партійний тиск, вірогідність настання більш загрозливих політичних наслідків). У межах суспільної оцінки поведінки посадовців відставка з власної ініціативи досить часто сприймається як своєрідна етична міра порядності суб'єкта політики. Джон Ур зауважує, що у професійній

політиці «порядність, як правило, починається з дотримання правил, але існує величезна кількість можливостей для дискусій щодо надправових очікувань належної політичної поведінки... це настільки ж політичне, наскільки й етичне питання: фактично, воно є етико-політичним» [269; р. 256]. Наявність у Регламенті Національної асамблеї Франції процесуальної норми щодо добровільної відставки депутатів набуває провідного значення для вибору ними способів подолання ситуацій конфлікту інтересів, а також моральних дилем, які виникають під час співвідношення партійних зобов'язань, парламентських функцій і відповідальності перед громадянами.

Діяльність і поведінка членів верхньої палати парламенту Франції регулюється положеннями Регламенту Сенату [192], який містить близькі за змістом форми та процедури реалізації морально-політичної відповідальності, встановлені Регламентом Національної асамблеї Франції. Виключенням є відсутність у Регламенті Сенату окремої норми щодо добровільної відставки парламентаріїв. У якості спеціального органу, що здійснює контроль за дотриманням сенаторами етико-правових приписів Регламенту (Розділ XVII «Дисципліна»), діє спеціальний Комітет етики. Даний комітет Сенату складається з дев'яти членів, формується на виборній основі з представників усіх парламентських фракцій пропорційно кількості їх місць у палаті. До його компетенції входить визначення ризиків та шляхів подолання конфлікту інтересів у діях сенаторів, забезпечення етичних умов для здійснення парламентаріями своїх обов'язків, контроль за позапарламентською політичною активністю сенаторів та надання їй політико-правової оцінки [191].

Поведінка членів уряду Франції в аспекті їх морально-політичної відповідальності регулюється нормами спеціального Кодексу етики [238]. Положення 3 Кодексу під назвою «Неупередженість» визначає, що члени уряду мають повністю виключити зі своєї поведінки будь-які конфлікти публічних та особистих інтересів. Вони зобов'язуються офіційно декларувати свої інтереси у чітко визначеній формі, тим самим попереджуючи обвинувачення на свою адресу у порушенні стандартів, які формують високий статус державного службовця даного рівня [238]. Відповідно до принципів Кодексу етики для членів уряду Франції, міністри

не можуть займати іншу посаду у сфері виконавчої влади, а держава гарантує лише ті їх витрати, які пов'язані виключно з виконанням обов'язків у якості керівників урядових структур. Варто звернути увагу на те, що реалізація норм даного Кодексу не передбачає спеціальних формальних процедур. Найбільш розповсюдженим наслідком порушення урядовцями Кодексу етики є добровільна відставка. Неформальним проявом даної форми морально-політичної відповідальності може бути рекомендація конкретному міністру подати у відставку, висловлена з боку президента та прем'єр-міністра публічно (наприклад, через ЗМІ) або за неофіційних обставин.

Подібною до системи нормативного забезпечення морально-політичної відповідальності парламентаріїв у Франції є інституціональна складова етичного регулювання діяльності та поведінки законодавців в Іспанії. Хоча на рівні Сенату та Конгресу Депутатів Іспанії на сьогодні не сформовані кодекси поведінки або етики для їх членів, окремі форми морально-політичної відповідальності у межах функціонування кожної палати передбачені положеннями регламентів. Це насамперед стосується санкцій та засобів впливу на законодавців, які визначаються нормами у сфері парламентської дисципліни та порядку на засіданнях Сенату та Конгресу Депутатів.

Регламент Сенату встановлює, що у випадках скоєння парламентарієм особливо тяжких злочинів та серйозних порушень порядку роботи палати, до нього може бути застосована санкція у вигляді «тимчасового призупинення статусу Сенатора». Стаття 22 Розділу 1 Регламенту «Парламентські права та обов'язки Сенаторів» передбачає неможливість офіційних звинувачень та судового переслідування сенаторів без попереднього дозволу на це всього складу палати, що може слідувати після процедури формального клопотання з цього приводу. Клопотання для розслідувань будь-яких порушень з боку парламентаріїв, навіть після звинувачень сенатора у кримінальному злочині, може подаватись на розгляд Сенату тільки Президією палати. Якщо клопотання набуває чинності на рівні Сенату, спікер має передати його на розгляд Комітету з питань Петицій. У випадку затвердження Комітетом відповідного клопотання, Сенат має прийняти його у вигляді

спеціальної резолюції, яка направляється до Верховного Суду Іспанії. Згідно з пунктом 6 статті 22 Регламенту, «встановлення юридичного статусу резолюції щодо обвинувачень Сенатора, надає Палаті право, зважаючи на характер звинувачень у певному порушенні, прийняти рішення абсолютною більшістю голосів на користь тимчасового призупинення статусу Сенатора щодо конкретної особи» [263]. Таке рішення Сенату може бути прийнято на підставах підтвердження фактів поведінки парламентаріїв, яка суперечить етичним принципам високого статусу законодавця та створює прецедент конфлікту приватних і публічних інтересів. Тимчасове призупинення статусу Сенатора включає у себе позбавлення обвинуваченої особи парламентського імунітету та індемнітету, заборону приймати участь у будь-якій діяльності палати та її комітетів, а також може передбачати позбавлення сенатора заробітної платні на період відсторонення від повноважень.

Морально-політична відповідальність членів Сенату Іспанії під час засідань палати забезпечується нормами Розділу 8 Регламенту «Парламентська дисципліна». Стаття 101 Регламенту гарантує повноваження Спікера Сенату застосувати до парламентарія, що своєю поведінкою порушує порядок роботи палати, таку санкцію як відсторонення від здійснення парламентських функцій строком від одного засідання до одного календарного місяця. Спікер може закликати сенаторів до порядку: «1) у будь-яких випадках використання ними образливих слів, які суперечать етичному статусу Палати та її членів, інститутів Держави та інших осіб або організацій; 2) у будь-яких випадках порушення ними правил ведення дебатів шляхом переривання або в інший спосіб» [263]. Якщо сенатор продовжує поводити себе неналежним чином після трьох закликів до порядку з боку спікера, останній може заборонити даному законодавцю бути присутнім на поточному засіданні, а також пролонгувати цю санкцію на наступне засідання палати. Відмова сенатора від виконання наказу спікера покинути залу Сенату передбачає відсторонення парламентарія від здійснення повноважень строком до одного місяця. Особливою формою морально-політичної відповідальності сенаторів є їх тимчасове виключення зі складу палати за носіння зброї на території парламенту, а також за напад на іншого члена палати або представника уряду. Така санкція зазви-

чай реалізується на термін від одного місяця до одного року, в залежності від характеру порушення, і супроводжується позбавленням сенатора заробітної платні на весь період відсторонення.

Регламент Конгресу Депутатів Іспанії передбачає окремі санкції за недотримання парламентаріями власних обов'язків або положень Регламенту та за поведінку, що порушує порядок засідання палати. Стаття 99 даного нормативно-правового акту чітко визначає, що Бюро палати має повноваження відсторонити депутата від посади, а також повністю або частково позбавити його парламентських прав і привілеїв, у випадках «і) якщо він публічно та періодично, за власної волі, відмовляється від відвідування засідань Палати в цілому або її комітетів; ii) якщо він порушує обов'язок зберігати службову таємницю» [260; Chap. 8]. Публічна відмова від участі у засіданнях може ідентифікуватись Бюро як неповага до високого статусу Конгресу Депутатів і як вчинок, що підриває репутацію законодавчого органу влади загалом. При цьому, реалізація морально-політичної відповідальності щодо особи, яка скоїла дане порушення, відокремлюється Регламентом від заходів дисциплінарного впливу на законодавців. Варто також звернути увагу на те, що обов'язок зберігати службову таємницю поширюється і на поведінку парламентарія у приватному житті.

Контроль за дотриманням парламентської дисципліни під час засідань Конгресу Депутатів здійснюється насамперед спікером. Згідно зі статтею 104 Регламенту, спікер може заборонити депутату подальшу участь у поточному засіданні палати, якщо законодавець проігнорував три заклики до порядку. Дана дисциплінарна санкція може бути поширена спікером на наступне засідання у випадках, коли депутат відмовляється покинути залу Конгресу [260; Chap. 8]. Спікер також відповідає за порядок і дисципліну на всій території Конгресу, включаючи ложу для ЗМІ, публічні галереї та місця для представників уряду. Відповідно до Регламенту, він має повноваження наказати будь-якій особі, що є присутньою на засіданні Конгресу Депутатів, негайно покинути його офіційні межі, якщо слова або вчинки даної особи порушують стандарти роботи законодавчого органу. Таким чином, Регламент нормативно гарантує реалізацію Спікером Конгресу Депутатів

морально-політичної відповідальності будь-якої особи, що має право здійснювати діяльність на території даної палати іспанського парламенту.

Для політичної системи Італії є характерною наявність формалізованих нормативних підстав для реалізації морально-політичної відповідальності парламентаріїв, насамперед на рівні їх діяльності та поведінки в межах засідань Сенату і Палати депутатів. Це забезпечується такими правовими актами як регламенти обох палат італійського парламенту відповідно. Однак, їх положення в сфері дисциплінарних санкцій щодо законодавців фактично не поширюються на дії та вчинки останніх «поза палатами», тобто в аспектах партійної та індивідуальної політичної активності, а також поведінки у приватному житті. Тим не менш, регламент Сенату Італії містить досить дієві процедури для контролю за поведінкою сенаторів під час її процесуальних дій, а також визначає необхідні для цього повноваження голови палати.

Пункт 1 положення 67 Регламенту Сенату передбачає, що у випадках, коли парламентарій продовжує порушувати порядок роботи палати, не зважаючи на заклик до порядку з боку Голови, «поводить себе агресивно або закликає до насильства, ображає своєю поведінкою інших членів палати, Голова має висловити Сенатору осуд та може винести постанову про його або її відсторонення від обов'язків у Палаті на час засідання» [249; р. 36]. Варто звернути увагу на те, що Регламент надає сенатору, до якого були застосовані санкції у вигляді осуду або відсторонення від повноважень, право пояснення своєї поведінки перед усім складом палати або у кінці засідання, або негайно після вчинення порушення законодавчої етики, якщо цього вимагає Голова Сенату. За рішенням більшості сенаторів, голова палати може відкликати своє рішення про осуд або відсторонення від здійснення повноважень конкретного законодавця. У ситуаціях, коли порядок та процедурні дії Сенату не можуть бути відновлені внаслідок поведінки членів палати, Голова має покинути своє місце і перервати засідання. Відповідно до пункту 4 положення 67 Регламенту, Голова Сенату може звернутися до Бюро Сенату (як одного з інститутів морально-політичної відповідальності парламентаріїв) з вимогою розглянути дії та вчинки конкретного законодавця «у межах території

палати» як такі, що передбачають застосування вищезазначених дисциплінарних санкцій [249; р. 36]. Водночас, така процедура реалізації морально-політичної відповідальності представників Сенату не завжди є ефективною, адже не може поширюватись на будь-які конфлікти їх публічних і приватних інтересів.

Особливою нормою Регламенту Палати депутатів Італії є положення 58, згідно з яким, у випадках, «коли протягом дебатів депутат обвинувачується у поведінці, що суперечить його обов'язкам, він або вона можуть звернутись до Голови Палати з клопотанням призначити спеціальний Комітет для визначення правдивості даних обвинувачень» [123; р. 50]. Ця нормативно встановлена здатність парламентарія може перетворити самого автора звинувачень на суб'єкта морально-політичної відповідальності. Регламент Палати депутатів також передбачає, що використання законодавцями непарламентської лексики прирівнюється до поведінки, яка порушує процедуру роботи палати і вимагає застосування дисциплінарних санкцій з боку Голови. Найбільш суворою дисциплінарною формою морально-політичної відповідальності депутатів є їх відсторонення від виконання обов'язків строком від двох днів, протягом яких заплановані засідання палати. Так, положення 60 Регламенту визначає, що голова палати може звернутись до Бюро Палати з вимогою осуду депутата та його подальшої дискваліфікації від участі у функціонуванні парламенту в цілому «на період від двох до чотирнадцяти днів парламентських засідань, якщо даний депутат закликав до насильства, провокував порушення порядку, використовував неналежну лексику та здійснював фізичні напади на колег або членів Уряду, використовував неналежну лексику щодо інститутів або Глави Держави» [123; р. 51]. Слід зазначити, що Бюро Палати може проводити власне розслідування фактів порушення депутатами норм парламентської етики.

Базовим документом для контролю за публічними діями та вчинками членів Палати депутатів парламенту Італії є також чинний на сьогодні Кодекс поведінки [127], який був розроблений Комітетом з питань Регламенту палати у квітні 2016 року. Головним завданням Кодексу поведінки для членів Палати депутатів є забезпечення реалізації принципу моральної доброчесності у ситуаціях конфлікту

між обов'язками парламентаріїв та їх приватними інтересами. Даний документ встановлює повноваження такого інституту морально-політичної відповідальності законодавців як Консультативний Комітет з питань поведінки депутатів. Розділом 6 Кодексу передбачається, що Комітет з питань поведінки депутатів має формуватись з чотирьох членів Бюро та шести парламентаріїв, призначених безпосередньо головою палати [127]. Зважаючи на те, що розслідування та рішення Комітету мають загальнопарламентський статус, у його складі мають бути рівно представлені члени партій більшості та опозиції. Хоча Кодекс поведінки покликаний створити більше можливостей для реагування палатою на ситуації конфлікту інтересів її членів, втілення норм даного документу на практиці значно ускладнюється відсутністю деталізованих інструкцій щодо розслідувань, застосування санкцій та попередження порушень у сфері морально-політичної відповідальності парламентаріїв.

Однією з країн групи романських політико-правових систем, у якій діють найбільш розвинені та сучасні засоби забезпечення морально-політичної відповідальності представників виконавчої влади, є Нідерланди. Діяльність та поведінка усіх без виключення керівників урядових структур Нідерландів регулюється Кодексом для Належного Державного Управління [150]. Він був сформований з урахуванням розширення можливостей громадянського суспільства в сфері інформаційного впливу на органи держави, а також зважаючи на виникнення нових способів надання державними службовцями інтерактивних послуг відповідно до сучасних вимог громадян. Завданнями Кодексу є підвищення довіри до представників влади з боку громадян та їх об'єднань, підвищення рівня етичного самоконтролю в межах інститутів держави, підвищення рівня професіоналізму представників виконавчої влади та забезпечення повної публічної відкритості посадовців під час виконання власних обов'язків [150; р. 21]. Варто звернути увагу на те, що цільовою групою Кодексу для Належного Державного Управління є виключно керівники урядових структур, а не державні службовці в цілому. Формально, дотримання принципів Кодексу є добровільним, однак їх порушення зазвичай

сприймаються у межах системи державного управління як підстава для відповідальності посадовців.

Для контролю за реалізацією Кодексу функціонує спеціальний інститут морально-політичної відповідальності представників виконавчої влади – Бюро державної служби вищого рангу. Даний орган включений до структури Міністерства внутрішніх справ Нідерландів та покликаний забезпечити дотримання посадовцями вищого статусу норм урядової етики та принципу моральної доброчесності. До компетенції Бюро входить: «а) збір інформації про вакансії на посади вищого рангу – “топ-менеджерів” міністерств; ... б) участь у розгляді кандидатур осіб, які претендують на посади даного рівня; в) розробка пропозицій для міністрів з приводу розглянутих кандидатур; г) створення умов для ротації кадрів вищого рангу між міністерствами» [87; с. 52]. Особливістю діяльності Бюро державної служби вищого рангу Нідерландів є розробка спеціальних етичних стандартів для підвищення кваліфікації керівників структур виконавчої влади, які базуються на сучасних фактичних підставах морально-політичної відповідальності посадовців даного статусу. Бюро слідкує за останніми випадками конфлікту інтересів у сфері виконавчої влади та на їх основі створює нові методи самоконтролю для структур уряду.

У межах германської групи політико-правових систем головною ознакою розвитку інституціональних форм морально-політичної відповідальності є обов'язкова інтеграція її нормативних підстав до структури спеціальних правових актів. Наприклад, у Німеччині базовим документом у сфері морально-політичної відповідальності членів Бундестагу є Кодекс Поведінки, який входить до структури такого нормативно-правового акту як Регламент зазначеного органу законодавчої влади [144]. Кодекс Поведінки для Членів Німецького Бундестагу насамперед визначає наступні принципи діяльності та поведінки парламентаріїв: зобов'язання надавати детальну інформацію щодо власної особи голові палати; декларування публічних і приватних інтересів; правила прийняття подарунків та матеріальної допомоги; співвідношення загальної компетенції та обов'язків парламентарія як члена комітету. Слід зазначити, що Кодекс не вимагає безпосеред-

нього декларування зв'язку партійних та парламентських функцій члена Бундестагу. Виключенням є лише ті випадки, коли діяльність парламентарія у політичній партії є окремим джерелом доходу.

Важливою частиною Кодексу Поведінки є положення 8, що стосується процедури його реалізації. Так, пункт 1 даного положення передбачає, що «у випадках, коли існують реальні показники недотримання Членом Бундестагу його або її обов'язків відповідно до Кодексу Поведінки, Голова має передусім отримати пояснення від даного Члена Бундестагу і лише потім ініціювати фактологічне та юридичне розслідування цього порушення. Голова може вимагати від Члена Бундестагу надати інформацію, необхідну для роз'яснення ситуації, а також може вимагати висловити власну позицію з цього приводу від голови парламентської групи, до якої належить даний Член Бундестагу» [144; р. 106]. Залучення лідера парламентської групи Бундестагу до попереднього розгляду порушення Кодексу зобов'язує цю особу володіти якомога повною інформацією про відповідний інцидент. Це пояснюється тим, що позиція партії, яку представляє парламентарій, може відіграти ключову роль у виборі Головою дисциплінарної санкції як засобу реагування на поведінку законодавця. Якщо факти, отримані в результаті розслідування, свідчать про незначну недбалість Члена Бундестагу у здійсненні власних повноважень (наприклад, подання декларації про інтереси з запізненням), то голова палати зазвичай оголошує даній особі попередження або догану. У більш серйозних ситуаціях порушення Членом Бундестагу Кодексу Поведінки та парламентської дисципліни, Президія палати може застосувати до нього такі санкції як: дисциплінарне стягнення у вигляді примусового штрафу (максимальний штраф може сягати половини річної винагороди) та відсторонення від повноважень до тридцяти днів, на які заплановані засідання Бундестагу.

Для реалізації морально-політичної відповідальності представника Бундестагу за порушення Кодексу Поведінки також застосовується положення 38 Регламенту даної палати. Воно передбачає, що рішення про відсторонення парламентарія від повноважень може бути прийнято Головою Бундестагу ретроспективно, але «не пізніше засідання, що слідує після того, на якому мало місце серйозне пору-

шення порядку та недотримання принципу поваги до високого статусу Бундестагу» [144; р. 35]. Відсторонення Члена Бундестагу від здійснення власних обов'язків може бути пролонговано, якщо парламентарій одразу не виконав наказу Голови покинути залу засідань. Варто зауважити, що дана форма морально-політичної відповідальності парламентаріїв включає у себе заборону бути присутнім на засіданнях комітетів законодавчого органу та заборону виходу у відпустку на період дії відсторонення.

Морально-політична відповідальність депутатів Сейму Латвії ґрунтується насамперед на нормах Кодексу Етики, який, подібно до Кодексу Поведінки для Членів Бундестагу, також є структурним елементом Регламенту [245]. Кодекс Етики для Членів Сейму Республіки Латвія встановлює базові принципи, правила та рекомендації в сфері професійної парламентської діяльності, які можуть бути застосовані у відносинах відповідальності законодавців як у межах зали засідань (дисциплінарна сторона), так і в контексті їх поведінки поза Сеймом. Важливою нормою Кодексу Етики для реалізації морально-політичної відповідальності депутатів Сейму є положення 20, згідно з яким «Член Парламенту у його/її приватному житті не дискредитує репутацію Сейму та не висловлює сумнівів щодо можливості ним/нею чесно виконувати обов'язки Члена Парламенту» [245]. Наявність зазначеного принципу у структурі обов'язкового до виконання нормативно-правового акту дозволяє притягати парламентаріїв до відповідальності за таку поведінку у їх приватному житті, яка порушує норми суспільної моралі, спричинює конфлікт інтересів та підриває репутацію Сейму як законодавчого інституту.

Поширення дії Кодексу на приватну сторону поведінки і діяльності парламентаріїв також створює додаткові можливості для розслідування порушень законодавчої етики, проведення яких входить до компетенції Комітету з Мандатів, Етики та Звернень. Даний комітет є спеціально встановленим інститутом парламенту, який безпосередньо впливає на застосування Сеймом санкцій у сфері морально-політичної відповідальності щодо його членів. Регламент Сейму передбачає, що Комітет з Мандатів, Етики та Звернень «має приймати необхідні заходи стосовно порушень Кодексу Етики для Членів Сейму не пізніше ніж через тиждень після

того, як Член Сейму або Члени парламентської групи надали Комітету письмову заяву, яка: 1) чітко визначає природу відповідного випадку порушення; 2) пояснює особливості даного порушення Кодексу Етики для Членів Сейму» [245]. Комітет має здійснювати розслідування будь-якого випадку недотримання парламентарієм положень Кодексу Етики. У зв'язку з порушенням норм професійної парламентської поведінки, даний комітет Сейму має повноваження: висловити депутату попередження, рекомендувати Сейму позбавити його представника права участі у засіданнях, рекомендувати Сейму виключити депутата з його складу строком від одного до шести засідань. Регламент Сейму визначає процедури реалізації норм Кодексу Етики, які корелюються з санкціями, що можуть бути застосовані до парламентарія. Особливої уваги заслуговує пункт 4 положення 18, згідно з яким член Сейму може бути виключений з його складу, якщо дана особа «протягом періоду поточної сесії була відсутньою на більше ніж половині засідань Сейму без поважної причини» [245]. Таким чином, виключення як форма морально-політичної відповідальності парламентаріїв може застосовуватись Сеймом і на дисциплінарних підставах. При цьому, виключення депутата зі складу палати може стати наслідком його попереднього відсторонення від повноважень, ініційованого Комітетом з Мандатів, Етики та Звернень.

У країнах скандинавської групи політико-правових систем реалізація морально-політичної відповідальності характеризується наявністю нормативних підстав, які сформувалися внаслідок історичного узгодження конституційних звичаїв, положень законодавчих актів та принципів політичної етики даних країн з елементами романо-германського права. На сьогодні у Данії, Норвегії та Швеції не сформовані окремі кодекси поведінки або етики для парламентаріїв та представників уряду. Виключенням серед скандинавських держав є Ісландія, у якій на офіційному рівні діє Міністерський Кодекс Поведінки [155].

У Швеції поведінка парламентаріїв регулюється та регламентується Урядовим Актом [242] та Актом про Риксдаг [243]. Морально-політична відповідальність членів Риксдагу базується на принципі верховенства закону у межах конфлікту публічних і приватних інтересів, а також на неформальних звичаях політич-

ної етики. Наприклад, добропорядність парламентарія навіть не визначається юридично як окрема складова його діяльності, адже даний принцип неформально забезпечується в контексті громадянської моралі і порушується законодавцями досить рідко. Стаття 11 Урядового Акту передбачає, що відповідно до свого правового статусу, член Риксдагу «не може скласти свій мандат без дозволу на це складу Риксдагу» [242]. Відставка парламентарія як форма його морально-політичної відповідальності може бути як підтверджена, так і поставлена під сумнів складом Риксдагу. Таким чином, відставка члена Риксдагу має бути попередньо погоджена парламентською групою, яку представляє законодавець, а також тими партіями, голоси яких є необхідними для прийняття відповідного рішення. Це, у свою чергу, може перетворити процедуру добровільної відставки парламентарія на результат послідовного тиску на нього з боку однопартійців або представників опозиції.

Акт про Риксдаг визначає насамперед дисциплінарні форми морально-політичної відповідальності законодавців за порушення порядку роботи парламенту. Стаття 16 Акту встановлює, що «жоден доповідач у межах засідань не може висловлюватись неналежним чином щодо іншої особи, використовувати образливу для інших лексику, а також своїми діями та вчинками порушувати належний порядок. Спікер може позбавити слова до кінця засідання кожного, хто порушує дану норму» [243]. Позбавлення слова як дисциплінарна санкція по відношенню до члена Риксдагу не передбачає подальшого застосування спікером відсторонення його від повноважень. Той факт, що більш суворі наслідки для законодавців за неналежну поведінку в залі засідань нормативно не визначаються, обумовлений незначною кількістю прецедентів у вигляді недотримання парламентаріями норм професійної політичної етики. Згідно зі статтею 27 Акту про Риксдаг, спікер може наказати покинути залу засідань будь-якому представнику громадськості на засіданні, хто своєю поведінкою провокує призупинення роботи парламенту [243]. Відповідно, спікер має повноваження контролювати дії та вчинки усіх осіб, які є присутніми на території Риксдагу.

Відсутність нормативно-правових підстав для реалізації морально-політичної відповідальності представників уряду Швеції корелюється з існуванням усталеної традиції добровільної відставки міністрів. У даному контексті варто звернути увагу на такий приклад втілення на практиці морально-політичної відповідальності як нещодавня відставка міністра гімназій та вищих шкіл Швеції Аїди Хаджиаліч (Aida Hadzialic). Вона була обвинувачена у керуванні автомобілем у нетверезому стані, що зазвичай передбачає лише адміністративне покарання посадовця. Однак, Аїда Хаджиаліч оголосила про свою відставку, яку терміново прийняв прем'єр міністр Швеції Стефен Льовен. Таке рішення міністра було спричинене декількома обставинами: моральним тиском на неї з боку парламентської більшості, неформальною рекомендацією про відставку з боку переважної кількості членів уряду, а також громадським осудом через публічну оцінку зазначеного вчинку у контексті релігійної приналежності Хаджиаліч як першого мусульманського міністра Швеції [113]. Сама Аїда Хаджиаліч обґрунтувала своє рішення про відставку виключно етичною стороною порушення нею обов'язків, що пов'язані з високим статусом члена уряду Швеції.

Регламент парламенту Норвегії, Стортингу, визначає лише дисциплінарні засоби для реалізації морально-політичної відповідальності законодавців. При цьому коло норм і процедур для контролю за поведінкою членів Стортингу є досить обмеженим. Стаття 58 Регламенту встановлює наступні заходи дисциплінарного впливу на парламентарія у випадках порушення ним порядку під час засідання: попередження Голови Стортингу, позбавлення слова на поточному засіданні та відсторонення від обов'язків на день засідання. Так, «якщо будь-який Член Стортингу ігнорує положення Регламенту, Голова може зробити Члену Стортингу попередження, яке повторюється у випадку необхідності. Якщо Член Стортингу продовжує порушувати Регламент, Голова ініціює голосування з приводу позбавлення Члена Стортингу слова або його виключення з процесу розгляду усіх справ на день поточного засідання» [264; р. 40]. Регламент Стортингу не передбачає більш суворих санкцій щодо парламентаріїв у випадках порушення ними профе-

сійної етики під час здійснення повноважень на території законодавчого органу влади.

На відміну від системи правил і процедур Стортингу, Регламент парламенту Данії визначає такі заходи впливу на законодавців, які можуть поширюватись на значну кількість засідань і мати серйозні політичні наслідки для їх подальшої діяльності. У випадках недотримання положень даного нормативно-правового акту член Датського парламенту може бути відсторонений від здійснення обов'язків строком до чотирнадцяти днів, на яких заплановані засідання. Згідно з Пунктом 2 Параграфу 29 Регламенту «Комітет з питань Регламенту може прийняти рішення про виключення Члена парламенту, якого Спікер закликав до порядку, з засідань Датського Парламенту на термін до чотирнадцяти днів. На період свого виключення, Член парламенту також позбавляється права участі у засіданнях комітетів» [138; р. 49]. Рішення Комітету з питань Регламенту сприймаються парламентаріями як обов'язкові до виконання та проголошується спікером під час окремого засідання. Фактично, даний комітет Датського парламенту покликаний посилити повноваження спікера у сфері реалізації морально-політичної відповідальності законодавців. Санкція виключення або відсторонення парламентарія від обов'язків на такий тривалий термін може бути застосована Комітетом з питань Регламенту і у випадках, коли спікер був змушений закрити засідання парламенту через неналежну поведінку його конкретного представника.

В Ісландії спеціальним документом у сфері морально-політичної відповідальності керівників урядових структур є Міністерський Кодекс Поведінки. Даний Кодекс встановлює базові приписи для діяльності міністрів та дозволяє громадянському суспільству порівнювати поведінку урядовців з формально визначеними правилами здійснення ними функцій держави. Кодексом передбачено, що прем'єр-міністр має невідкладно відреагувати на будь-які прояви поведінки міністрів, що суперечать їх статусу та пов'язані з використанням ними владних повноважень у приватних інтересах. Стаття 8 Кодексу Поведінки визначає, що для контролю за відповідністю дій міністрів положенням даного нормативного акту прем'єр-міністр призначає спеціальний Координаційний Комітет з питань етики

державного управління. Головна функція комітету відтворюється у «гарантуванні повного дотримання етичних критеріїв у системі державної служби та наданні консультацій уряду щодо заходів для запобігання корупції та конфліктів інтересів» [155]. Координаційний Комітет з питань етики державного управління є важливим інститутом у структурі уряду, який здійснює фактологічне розслідування випадків порушення міністрами норм урядової етики. Комітет також контролює відносини міністрів уряду Ісландії з їх підлеглими та надає рекомендації з приводу взаємодії урядовців з приватними організаціями.

У порівнянні з іншими політико-правовими системами, континентально-європейська система характеризується низкою особливостей у сфері нормативного забезпечення та реалізації морально-політичної відповідальності. Однією з таких особливостей можна назвати домінування положень структурованих законодавчих актів над прецедентами порушень політичної етики у процесуальних діях органів контролю за поведінкою посадових осіб. Водночас, зазначений принцип може співіснувати з неформальною політичною традицією добровільної відставки представників вищих органів держави, насамперед у випадках порушення ними стандартів професійної діяльності та норм суспільної моралі. У межах даної політико-правової системи нормативні підстави морально-політичної відповідальності парламентаріїв зазвичай ґрунтуються на положеннях регламентів. Варто зазначити, що окремими структурними елементами регламентів Бундестагу Німеччини та Сейму Латвії є кодекс поведінки та кодекс етики відповідно. Ситуації порушення законодавцями норм парламентської етики та дисципліни передбачають застосування до них лише тих санкцій, які визначаються правовим статусом члена парламенту. Це стосується не лише відсторонення від обов'язків, дисциплінарних стягнень, але й тимчасового обмеження депутатського імунітету або індемнітету. При цьому, регламенти парламентів країн, що входять до романської та германської груп політико-правових систем, містять окремі положення про роль парламентських фракцій у фактологічному розслідуванні порушень їх представниками принципів професійної поведінки. Для деяких країн континентально-європейської системи також є характерним стрімкий розвиток нормативно-правових підстав

для реалізації морально-політичної відповідальності членів та представників уряду. Серед результатів цього процесу можна виокремити Міністерський Кодекс Поведінки в Ісландії та Кодекс етики для членів уряду Франції.

2.2. Реалізація морально-політичної відповідальності за англо-американської політико-правової системи

Розглянемо особливості нормативних підстав та засобів реалізації морально-політичної відповідальності у країнах англо-американської політико-правової системи. У Сполученому Королівстві Великої Британії, парламентарній монархії зі стійкими політичними традиціями, морально-політична відповідальність суб'єктів владних відносин у різний спосіб відтворюється на рівнях діяльності парламенту, уряду (Кабінету), деволюційних органів законодавчої влади та автономних органів місцевого самоврядування, а також на рівні загальнонаціональних політичних партій. Моральний аспект відповідальності парламентаріїв, державних службовців та представників провідних партій є закріпленим у конституційних звичаях неписаної форми, а також у правилах і принципах, які складають основу статутного права. Варто звернути увагу на те, що базові елементи сучасних політичних інститутів Великої Британії та способи інституціонального регулювання функцій публічної влади були сформовані ще у XVII столітті. Зокрема це стосується основних конституційних механізмів узгодження суспільного вибору, діяльності інститутів державної влади та поведінки їх представників на основі норм загального права [223]. Так, у даній країні професійна участь в управлінні державою історично сприймається громадянами як почесна діяльність, що по-перше відображає довіру до її суб'єктів з боку монарха та суспільства (для виборних посад – громади виборчого округу, «constituency»), а по-друге – характеризується чіткими морально-етичними стандартами поведінки.

Вагома роль цих стандартів у політичному житті британського суспільства підтверджується виникненням у 1695 році діючого на сьогодні прецеденту відсторонення від повноважень особи, що займає посаду спікера Палати Громад, із подальшим її виключенням зі складу парламенту. Підставою зазначеного консти-

туційного механізму відповідальності спікера став випадок прийняття хабара Джоном Тревором (John Trevor), який виконував обов'язки голови Палати на той час. Палата Громад розцінила таку дію як тяжкий злочин і серйозний проступок для управлінця високого статусу, що підриває моральний образ законодавця, а також негайно позбавила Тревора членства у Парламенті, незважаючи на його апелювання до відтермінування розгляду справи [254, 136]. Це був один з перших прикладів реалізації морально-політичної відповідальності в межах внутрішнього рішення вищого органу законодавчої влади в історії Великобританії. У даній ситуації Палата Громад керувалась саме моральними принципами для захисту репутації всього складу цієї структури парламенту. Палата не могла залишити непоміченим такий фінансовий проступок також через зростаючий етичний авторитет посади спікера як арбітра у відносинах між Членами парламенту, і тому визнала прийняття хабара незвичним порушенням норм моралі та професійної гідності. Зазначена парламентська процедура із застосуванням політичних санкцій сьогодні діє як конституційний звичай для протидії порушенням законодавчої етики з боку спікера Палати Громад Великобританії.

У парламенті Сполученого Королівства, на рівні Палати Громад та Палати Лордів діють окремі системи нормативно-правових актів, які через функціонування спеціально встановлених органів визначають нормативні підстави для застосування або реалізації морально-політичної відповідальності щодо парламентаріїв, парламентських груп, комітетів та їх глав, а в окремих випадках і складу палат у цілому. Важливо відмітити той факт, що система морально-правового контролю та регулювання в сфері поведінки членів Палати Громад розповсюджується також на представників уряду – державних секретарів та міністрів, які, відповідно конституційному звичаю, одночасно є Членами парламенту. Публічна підзвітність уряду в межах Палати Громад, вирішальна роль останньої у законодавчому процесі та безпосередній зв'язок її членів з виборчими округами роблять нижню палату парламенту Сполученого Королівства першою за значенням та впливовістю. Це вимагає стійких форм морально-політичної відповідальності

представників даної складової британського парламенту, які не були б дієвими без належного правового забезпечення у вигляді офіційних нормативних актів.

Особливим документом, який істотно впливає на діяльність членів Палати Громад та на її функціонування загалом, є «Кодекс поведінки разом з Керівництвом до правил, що стосуються поведінки членів Палати Громад». Він містить першорядні обов'язки парламентаріїв, загальні принципи та правила їх поведінки, розроблені на основі моральних норм і стандартів професійної етики, що сприймаються суспільством як обов'язкові до виконання з боку законодавців. Характерною рисою даного документу є те, що в нього включені доповнення й детальні інструкції з питань організації та процедури розслідування випадків порушення членами палати положень Кодексу. Кодекс поведінки для Членів парламенту початково був підготовлений Комітетом зі стандартів і привілеїв Палати Громад в результаті виконання Резолюції даної палати від 19 липня 1995 року [172]. Кодекс поведінки разом з Керівництвом до правил, що стосуються поведінки членів Палати Громад, поєднують змістовні складові резолюцій даної палати, пов'язаних насамперед з проблемами регулювання поведінки парламентаріїв, реєстрації та декларації їх інтересів, питаннями лобіювання у палаті інтересів позапарламентських груп, привілеїв Членів парламенту тощо. Новообраний склад Палати Громад розглядає зміст положень Кодексу поведінки разом з Керівництвом до правил та доручає Уповноваженому парламенту зі стандартів зробити спеціальну доповідь щодо узгодження його норм із сучасними для парламентаріїв вимогами щодо їх діяльності. Зазвичай на одне із засідань палати призначається публічне консультування щодо можливих змін до вищезазначеного акту на основі доповіді Уповноваженого парламенту зі стандартів. Після обговорення цієї доповіді Палата Громад, за необхідності, затверджує нову редакцію Кодексу поведінки Членів Парламенту з поправками та доповненнями. В окремих випадках Уповноважений парламенту зі стандартів, Комітет зі стандартів та члени палати можуть ініціювати повторне публічне консультування щодо термінової потреби у змінах до Кодексу протягом строку повноважень поточного складу Палати Громад.

Відповідно до редакції Кодексу поведінки разом з Керівництвом до правил, що стосуються поведінки членів Палати Громад, затвердженої 17 березня 2015 року, призначення даного документа полягає у тому, щоб сприяти парламентаріям у виконанні їх обов'язків перед палатою, громадами виборчих округів, які вони представляють, а також перед суспільством загалом. Конкретні цілі Кодексу поведінки визначаються у його Частині I наступним чином:

«(а) встановлення стандартів та принципів поведінки, які очікуються до виконання Членами парламенту під час здійснення їх обов'язків;

(б) регулювання правил поведінки, які закріплюють дані стандарти і принципи та яких мають неухильно дотримуватись всі Члени парламенту; і тим самим

(с) гарантування суспільної довіри до стандартів, що очікуються до виконання всіма Членами парламенту та до зобов'язань Палати підтримувати дані правила» [172]. Сфера дії Кодексу поведінки розповсюджується на всі аспекти публічної діяльності кожного Члена парламенту. Хоча норми даного документу не мають на меті регулювання приватного і особистого життя парламентаріїв, однак сам Член парламенту може перетворити свої приватні дії або вчинки на предмет застосування положень Кодексу. Прикладами цього є розголос таємної інформації та консультації щодо здійснення парламентських повноважень у стосунках членів Палати громад з приватними особами або структурами. Обов'язки і правила поведінки членів Палати Громад, сформульовані в окремих частинах Кодексу, можуть мати засадничий або комплементарний характер по відношенню до тих приписів, які: застосовуються до всіх Членів парламенту в межах процедурних стандартів Палати Громад і постанов спікера; застосовуються до Членів парламенту, поведінка яких регулюється в рамках Кодексу міністрів.

Кодекс поведінки для Членів парламенту разом з Керівництвом до правил можна умовно назвати спеціальним нормативним актом правового та етичного характеру в сфері реалізації морально-політичної відповідальності парламентаріїв. Насамперед, Частина V (пункт 10) зазначеного кодексу визначає найбільш суперечливий аспект у співвідношенні моральної та політичної відповідальностей членів Палати Громад і чітко встановлює поведінковий пріоритет у ситуаціях

конфлікту інтересів: «Члени парламенту мають підпорядковувати свою поведінку міркуванням публічного інтересу, уникати конфлікту між особистим й публічним інтересами та невідкладно вирішувати конфлікт між ними виключно на користь публічного» [172; р. 5]. Безумовне домінування публічного інтересу в діяльності чи поведінці парламентарія є базовим принципом та своєрідним «індикатором» для надання певним діям законодавців статусу фактичних підстав для їх відповідальності, якщо вони порушують положення Кодексу. Водночас, значення даного принципу набуває доволі абстрактного характеру у взаємодії Членів парламенту з їх однопартійцями, представниками уряду та державними службовцями, а також у сфері їх позапарламентської політичної активності. У цьому контексті, пункт 16 Частини «Правила поведінки» зазначеного нормативного акту передбачає, що «Член парламенту не повинен здійснювати будь-яких дій, які можуть спричинити значну шкоду репутації та цілісності Палаті Громад» [172; р. 5]. Така норма Кодексу поведінки для членів Палати Громад безпосередньо стосується питання об'єкту морально-політичної відповідальності парламентаріїв. Фактично, вона може бути спрямована на широке коло випадків, починаючи від використання парламентських привілеїв у приватних фінансових інтересах, і закінчуючи етичними скандалами, пов'язаними із суспільним осудом неналежної для Члена парламенту поведінки.

Частина VI Кодексу поведінки для Членів парламенту «Дотримання Кодексу» [172; р. 5] визначає Комітет зі стандартів та Уповноваженого парламенту зі стандартів як спеціальні органи, сформовані для застосування положень даного нормативного акту на практиці та розслідування їх порушень з боку парламентаріїв або посадовців апарату Палати Громад. Комітет зі стандартів та Уповноважений парламенту зі стандартів у межах своєї компетенції можуть безпосередньо використовувати або сприяти реалізації різних форм морально-політичної відповідальності щодо Членів парламенту та їх груп. Кодекс поведінки передбачає наступну процедуру діяльності зазначених органів: інститут Уповноваженого парламенту розслідує або вивчає звинувачення та скарги щодо порушення парламентаріями норм їх поведінки, після чого передає власні висновки на розгляд Коміте-

ту зі стандартів. У свою чергу, «Комітет аналізує будь-яку доповідь, отриману від Уповноваженого, і представляє свої висновки та рекомендації на розгляд Палати. Палата може застосувати до Члена парламенту санкції, якщо вважає це необхідним» [172; р. 6]. Під час винесення висновків щодо конкретного випадку Уповноважений парламенту зі стандартів має керуватись насамперед пунктом 16 Кодексу поведінки, який був згаданий вище.

Порушення принципів та норм Кодексу поведінки може призводити до реалізації інституціональних форм морально-політичної відповідальності, закріплених у Керівництві до правил, що стосуються поведінки членів Палати Громад. Однією з таких форм відповідальності парламентаріїв є тимчасове відсторонення від виконання обов'язків Члена парламенту. Такий засіб впливу на законодавців має значення морально-етичного регулятора взаємодії всередині палати та відносин Членів парламенту з інститутами громадянського суспільства. Якщо Уповноважений парламенту зробив висновок, що у практиці парламентської діяльності мало місце порушення правил Кодексу, а Комітет зі стандартів погодився з цим в цілому або частково, то у Палати Громад виникає можливість для застосування конкретних санкцій. У випадках серйозних порушень парламентської дисципліни або спричинення загрози для моральної репутації Палати громад, Комітет зазвичай рекомендує накладення на Члена парламенту такого засобу відповідальності як «відсторонення від виконання обов'язків у Палаті на чітко визначену кількість днів засідань (протягом яких Член парламенту не отримує заробітної плати та має покинути межі засідань Палати)» [172; р. 6]. Реалізація такої санкції може призвести до негативних політичних наслідків для діяльності окремого парламентарія. Вони насамперед відтворюються у тиску на нього з боку політичної партії, представником якої він є. Відсторонення Члена парламенту від виконання обов'язків у палаті також безпосередньо відображається у його моральній відповідальності перед громадою виборчого округу, від якого він був обраний.

Практика функціонування парламенту Сполученого Королівства вказує на те, що використання зазначеної форми морально-політичної відповідальності Палатою Громад іноді спричиняє відставку парламентарія. Прикладом цього є відстав-

ка Члена парламенту Патріка Мерсера у 2014 році після позбавлення його права брати участь у засіданнях палати строком на шість місяців. У доповіді Комітету зі Стандартів від 29 квітня 2014 року зазначено, що існувала низка причин для рекомендації Комітету про відсторонення даного парламентарія від виконання його обов'язків на такий тривалий строк. Серед них: сторонній фінансовий вплив на дії Патріка Мерсера в межах парламентських засідань, залучення його колег до утворення неформальної Загальнопартійної парламентської групи для просування власних комерційних інтересів, відмова від декларування його інтересів у визначених Кодексом поведінки випадках тощо. За висновками Уповноваженого парламенту та Комітету зі стандартів така поведінка парламентарія «завдала суттєвої шкоди для репутації Палати та її Членів» [165; р. 10-11]. У даному випадку відставка парламентарія мала добровільний характер, адже Патрік Мерсер брав участь у діяльності законодавчого органу державної влади як незалежний Член парламенту. За рік до примусового відсторонення він подав у відставку з посади «Батога» Консервативної партії та вийшов з її складу в результаті скандалу, пов'язаного з отриманням фінансової винагороди за лобіювання у палаті. Одним з політичних наслідків відсторонення Патріка Мерсера від функціонування Палати Громад стала його відмова від участі у наступних парламентських виборах в окрузі, який він представляв з 2001 року [114]. Порядок прийняття Палатою Громад рішення про тимчасове відсторонення її членів від здійснення повноважень ґрунтується на положеннях Регламенту та буде розглянутий нижче.

Необхідно звернути увагу на той факт, що дії та вчинки парламентаріїв, які суперечать нормам суспільної моралі та принципам їх професійної етики, можуть не набути статусу фактичної підстави для тимчасового відсторонення даних суб'єктів державної влади від виконання обов'язків у Палаті Громад. Для цього існує декілька чинників. По-перше, хоча Уповноважений парламенту зі стандартів формально вважається незалежним службовцем, особа, що займає цю посаду, призначається Палатою Громад. Вибір конкретного кандидата на посаду Уповноваженого парламенту зазвичай здійснюється за сприяння парламентських груп, їх лідерів або Членів парламенту з високим статусом у партійній ієрархії. Це ство-

рює можливості для впливу парламентаріїв на діяльність зазначеного інституту. Відповідно, розгляд скарги або звинувачення щодо порушення членом палати положень Кодексу поведінки може бути упередженим. По-друге, Комітет зі стандартів традиційно формується з числа Членів парламенту та представників найвпливовіших політичних партій. Тому, рішення Комітету та його рекомендації щодо конкретних випадків порушення Кодексу поведінки також можуть зазнавати «коригувань» з боку парламентських груп або окремих парламентаріїв. Водночас, Комітет зі стандартів наділений правом не враховувати висновки, які Уповноважений парламенту надає йому на розгляд, та припинити розслідування певної скарги або обвинувачення на бік Члена парламенту. По-третє, у більшості випадків саме Палата Громад шляхом голосування вирішує питання необхідності застосування до парламентарія рекомендованих Комітетом санкцій. Відтак, зацікавленість парламентської більшості у збереженні репутації Члена парламенту може позитивно вплинути на хід відносин його морально-політичної відповідальності. Однак, така практика спостерігається досить рідко і лише у ситуаціях, коли дії або поведінка парламентарія не завдають шкоди для морально-етичної репутації Палати Громад.

У Керівництві до правил, що стосуються поведінки членів Палати Громад, також визначається така форма морально-політичної відповідальності як виключення зі складу палати. Пункт 20 Розділу 4 «Процедура розслідувань» передбачає, що у найбільш серйозних випадках Комітет зі стандартів «має повноваження рекомендувати виключення зі складу палати. Якщо питання відсторонення від обов'язків Члена парламенту вирішується Палатою самостійно, то зазначена практика (виключення – Дзятківський В.) вимагає прийняття нею рекомендацій Комітету» [172; р. 46]. Виключення зі складу Палати Громад означає позбавлення депутатського мандату та запускає механізм перевиборів в окрузі, який представляв колишній Член парламенту. Дана форма морально-політичної відповідальності реалізується у виняткових ситуаціях, зокрема внаслідок ув'язнення парламентарія. Процедура виключення зі складу Палати Громад формально ініціюється Лідером Палати та, відповідно до конкретних обставин, може супроводжуватися

конституційним звичаєм про наказ обвинувачуваному прийняти участь у засіданні для надання Членам парламенту пояснень скоєного порушення [166; р. 4]. Сьогодні, в ситуаціях загрози виключення зі складу палати парламентарії використовують можливість відставки. Це обумовлюється серйозними політичними наслідками не лише для обвинуваченого Члена парламенту, але й для парламентської групи, до якої він входить.

Одним з небагатьох нормативно-правових актів, у якому систематизовані писані правила організації та регулювання процедур діяльності нижньої палати парламенту Сполученого Королівства, є Регламент Палати Громад. На відміну від Кодексу поведінки разом з Керівництвом до правил, що стосуються поведінки членів Палати Громад, Регламент має більш широкую сферу застосування і детально визначає способи здійснення парламентаріями своїх публічних обов'язків у межах загальних функцій органу законодавчої влади. Його зміст складають зведені положення про: вибори спікера та засоби здійснення ним арбітражних повноважень; процедури і стійкі традиції проведення засідань Палати Громад; правила ведення дебатів; конституційні звичаї голосування та подальшого розподілу голосів; порядок і дисципліну в межах палати та компетенцію спікера в даній сфері; подання, розробку, розгляд і прийняття палатою урядових, публічних або приватних законопроектів (білей); взаємодію з урядом; порядок формування та повноваження головних законодавчих комітетів, загальних та спеціальних комітетів тощо [170]. Серед особливих елементів Регламенту Палати Громад варто виокремити частину положень про «Порядок у Палаті» [170], які визначають норми та фактичні підстави дисциплінарної відповідальності Членів парламенту, а також етичний аспект їх відповідальності під час засідань палати, що може мати негативні політичні наслідки. Останні виникають на основі санкцій за порушення парламентаріями правил поведінки у палаті, які безпосередньо визначаються зазначеною частиною Регламенту.

Необхідно також звернути увагу на таку складову Регламенту Палати Громад як положення 122 С, що стосується відставки або відсторонення від виконання обов'язків особи, обраної на посаду голови спеціального комітету. У пункті 1 да-

ного припису визначаються наступні причини даної процедури: «(а) голова комітету перестав бути членом палати; або (b) голова комітету надав Спікеру письмове звернення з проханням відставки з займаної посади; або (с) комітет оголосив про резолюцію недовіри» [170]. Враховуючи ці підстави, спікер палати має оголосити посаду голови спеціального комітету вільною і повідомити про дату виборів нового голови, які мають відбутись не пізніше ніж через десять робочих днів після цього оголошення. Така форма відставки або відсторонення від обов'язків особи, що займає посаду голови спеціального комітету, сформувалась насамперед через випадки конфлікту інтересів та порушення норм суспільної моралі або професійної етики, які очікуються до виконання з боку законодавців. Незважаючи на значення або очевидність підстав для відставки голови комітету, відповідна резолюція недовіри не може бути висловлена в межах комітету, якщо вона: не була одноголосно погоджена всіма членами комітету шляхом голосування; або за цю резолюцію не проголосувала більшість членів комітету, що має обов'язково включати представників двох найчисельніших у Палаті Громад партій та хоча б одного представника будь-якої іншої парламентської групи. Вотум недовіри щодо голови спеціального комітету також не може бути реалізований у межах комітету в період шести місяців після виборів голови або протягом року після затвердження резолюції про відставку особи, що займала відповідну посаду [170]. Процедура 122 С Регламенту Палати Громад є надзвичайно важливою для контролю за діяльністю і поведінкою осіб, що очолюють спеціальні комітети палати, як з боку самого комітету, так і з боку Членів парламенту загалом – через партійний тиск на склад комітету. Зокрема це стосується функціонування Комітету зі стандартів, до сфери повноважень якого входить надання палаті рекомендацій про відсторонення парламентаріїв від виконання обов'язків у межах законодавчого органу держави.

Положеннями Регламенту Плати Громад Сполученого Королівства визначаються такі форми морально-політичної відповідальності як: видалення Члена парламенту з зали засідань за наказом спікера на період поточного засідання палати; позбавлення права участі у засіданнях строком від п'яти до двадцяти днів; вира-

хування коштів із заробітної плати парламентарія на період тимчасового відсторонення від повноважень; відсторонення Члена парламенту від виконання обов'язків у межах палати на чітко визначений строк тощо.

Процедура 44 Регламенту Палати Громад передбачає два способи відсторонення парламентарія від виконання обов'язків: голосування щодо відсторонення парламентарія безпосередньо у залі засідань, та прийняття рішення щодо позбавлення Члена парламенту участі у функціонуванні палати після розгляду порушення правил Регламенту та Кодексу поведінки спеціальним комітетом [170; р. 46]. Фактично Регламент наділяє спікера широкими повноваженнями щодо застосування вищезазначених засобів реалізації морально-політичної відповідальності до парламентаріїв. Спікер виконує роль арбітра у взаємодії між Членами парламенту, особливо на момент проведення дебатів в межах «Часу запитань» до представників уряду в Палаті Громад. Так, спікер може закликати до порядку у палаті та «назвати» парламентарія для подальшого видалення його з зали засідань, керуючись положенням 43 Регламенту. Загальна та формальна причина цього визначається як поведінка Члена парламенту, що є «надзвичайним порушенням порядку» [170; р. 46]. Спікер має інтерпретувати цю норму в залежності від ситуації та співвідносити її з усталеними конституційними звичаями, що діють у парламенті. Наприклад, голова палати може використовувати дане положення для припинення використання так званої непарламентської лексики Членом парламенту по відношенню до своїх колег.

В обов'язки спікера входить попередження використання парламентаріями взаємних обвинувачень у брехні, радикально образливих висловлювань та публічного висвітлення висновків, які не мають достатнього фактичного підґрунтя. Спікер зазвичай вимагає від Члена парламенту, що використав у своєму виступі чи запитанні до колеги непарламентську лексику, невідкладно відмовитись від своїх слів. У разі відхилення такої вимоги, на парламентарія-порушника Регламенту накладаються вищезгадані дисциплінарні санкції. У контексті даної процедури показовим є видалення з зали засідань Палати Громад Члена парламенту Деніса Скінера 11 квітня 2016 року. Офіційний відеозапис засідання Палати Громад у

цей день свідчить, що під час запитань до Прем'єр-міністра Девіда Кемерона з приводу його заяви у палаті щодо скандальної «Панамської справи», згаданий парламентарій замість постановки запитання звинуватив главу уряду в розділі британської нації та використав щодо нього вираз непарламентської лексики. Внаслідок цього спікер палати Джон Беркоу закликав Деніса Скінера до порядку та наказав негайно відмовитись від образливих висловлювань. Через повторну відмову, спікер, керуючись положенням 43 Регламенту зобов'язав Деніса Скінера покинути Палату Громад на період даного засідання [171; 16:16:44]. Така практика свідчить про наявність необхідних нормативних та процедурних підстав для сучасного застосування спікером такої інституціональної форми морально-політичної відповідальності як позбавлення законодавців участі у засіданні парламенту, зокрема у випадках невинувачень на адресу представників уряду як Членів парламенту.

Значна частина процедур і стандартів функціонування парламенту Сполученого Королівства сформувалась та продовжує розвиватись на прецедентній основі їх використання, а також не є прописаною у регламентах обох палат. Така форма регулювання парламентської діяльності отримала назву «звичай та практика» і полягає у постійному застосуванні усних правил щодо здійснення обов'язків членами обох палат на конвенційних засадах [230]. Звичай парламентської процедури, які не закріплені у нормативно-правових актах або інших стандартах письмової форми, тим не менш, неухильно дотримуються парламентаріями, що досягається повсякчасним пристосуванням цих нормативних систем до поточних політичних ситуацій та нагальних проблем у взаємодії парламенту з урядом. Окремий аспект даного процесу відображається у прецедентах, які виникають внаслідок прийняття резолюцій Палати Громад та постанов спікера, але не формулюються у їх змісті. Одним з конституційних звичаїв, який найчастіше застосовується у парламентській практиці Сполученого Королівства і не має письмової форми, є процедура «Запитань до прем'єр-міністра». «Запитання до прем'єр-міністра» можна визначити як окрему частину засідання Палати Громад, що проводиться кожної середи та в межах якої глава уряду протягом тридцяти хвилин відповідає на запитання

Членів парламенту. Дана процедура має одночасно церемоніальний і практичний характер, а також відіграє роль символічної складової парламентської культури Великобританії. Нерідко запитання до прем'єр-міністра ставали обставиною для реалізації морально-політичної відповідальності як представників більшості, так і представників опозиції на виборах до нижньої палати британського парламенту. Саме під час запитань до прем'єр міністра виникає найбільша кількість прецедентів для застосування дисциплінарних засобів морально-політичної відповідальності парламентаріїв з боку спікера.

Палата Громад під час здійснення власних функцій керується також авторитетними доктринальними джерелами, у яких систематизовані правила і принципи парламентської діяльності. Найбільш відомим та значимим серед них є «Трактат про право, привілеї, процесуальні дії і звичаї парламенту» за авторством Ерскіна Мея, що займав посаду клерка Палати Громад у 1871-1886 роках. В офіційній практиці здійснення повноважень членами Палати Громад застосовується наступна назва даного зведення норм взаємодії у парламенті – «Ерскін Мей: парламентська процедура» [230]. «Парламентська процедура» Ерскіна Мея оцінюється британськими законодавцями як частина некодифікованої конституції Сполученого Королівства. Вона містить у собі деталізовані положення щодо співвідношення конституційних звичаїв або прецедентних правил діяльності та поведінки в межах Палати Громад з Регламентом цієї палати, постановами спікера та поточним порядком законодавчої діяльності. Спікер та його заступники, Комітет зі стандартів та Уповноважений парламенту зі стандартів досить часто застосовують усталені традиції або парламентські угоди, відображені у «Парламентській процедурі» Ерскіна Мея, для регулювання та контролю за діяльністю членів Палати громад. Особливо важливим є те, що дані організаційні інститути парламенту обов'язково спираються на положення Ерскіна Мея у випадках застосування санкцій щодо Членів парламенту через їх неетичну поведінку (як у межах зали засідань, так і поза ними). Зазначене зведення парламентських традицій і звичаїв регулярно оновлюється відповідно до процесу виникнення нових прецедентів у функціонуванні парламенту.

Морально-етичні норми парламентської діяльності та конституційні звичаї поведінки парламентаріїв, що знайшли відображення у «Парламентській процедурі» Ерскіна Мея, передбачають такі інституціональні засоби реалізації морально-політичної відповідальності парламентаріїв як примусова та добровільна форми відставки, а також виключення зі складу парламентської групи (партії). Відповідно до конституційного звичаю, примусова відставка Членів парламенту та їх виключення зі складу партії може бути ініційована особливим інститутом внутрішньо парламентської взаємодії – «Батогами» (Whips) або партійними організаторами. Їх формальне призначення полягає у забезпеченні дисципліни членів парламентських груп та дотримання ними норм депутатської етики як насамперед правового обов'язку кожного Члена парламенту. У Палаті Громад Сполученого Королівства діє складна структура інституту партійних організаторів, яка очолюється «Головним Батогом». Спеціальною функцією Головного Батого є регулювання відносин відповідальності членів парламентської більшості через можливі порушення ними професійної етики їх поведінки. Одним з обов'язків батогів як Членів парламенту є гарантування того, що максимальна кількість представників їх партії проголосувала з важливого для неї питання, а саме проголосувала так, як цього вимагають лідери парламентської групи.

У процесі просування законопроекту в межах Палати батогами також називають інструкції з голосування для членів парламентської групи, встановлені партійними організаторами. Найбільш суворою з таких інструкцій є «повідомлення з трьома знаками оклику», що надсилається представникам парламентських партій для забезпечення їх участі у надзвичайно важливих засіданнях палати, зокрема це стосується другого читання білля [232]. Відхилення наказу партійних організаторів щодо участі у голосуванні іноді спричиняє вилучення законопроекту з Палати Громад. Порушення зазначеної інструкції Батого може мати дуже серйозні наслідки для Члена парламенту, які практично відтворюються у його виключенні зі складу партії зі збереженням посади в якості незалежного парламентарія. В окремих випадках, виключення зі складу партії супроводжується постійним тиском на парламентарія з боку батогів, моральним осудом колишніх однопартійців, та при-

зводить до його вимушеної відставки. Партійні організатори також використовують примусову відставку парламентарія як форму його «прихованої» морально-політичної відповідальності. Наприклад, якщо член парламентської групи став учасником етико-політичного скандалу і це може зашкодити репутації даної партії або становити загрозу для її перспектив на майбутніх виборах, Головний Батіг може у неформальний спосіб, на основі корпоративних політичних норм, рекомендувати парламентарію публічно оголосити про добровільну відставку. Фактично, система функціонування батогів передбачає перетворення такої провідної інституціональної форми морально-політичної відповідальності як добровільна відставка парламентарія на політичний засіб тиску, що не публічно використовується лідерами політичних партій, представлених у Палаті Громад.

Добровільна відставка Члена парламенту як форма морально-політичної відповідальності ґрунтується виключно на історичній традиції парламентської процедури. Справа в тому, що згідно з Регламентом Палати Громад та Резолюцією палати від 2 березня 1624 року Члену парламенту забороняється самостійно подавати у відставку і він може скласти повноваження або через виключення з її складу, або на основі порядку дискваліфікації та відкликання [170, 228]. На прикладі відставки колишнього Прем'єр-міністра Великобританії Девіда Кемерона з посади Члена парламенту, процес реалізації добровільної відставки парламентарія можна визначити наступним чином. Якщо законодавець виявив бажання щодо відставки, то Канцлер скарбниці призначає його на посаду голови Чілтернських Округів (Crown Steward and Bailiff of the Chilterns Hundreds) або керівника Садиби Нортстед (Crown Steward and Bailiff of the Manor of Northstead) через особливий письмовий наказ у присутності свідків. Дана посада не є оплачуваною. Фактично, Член парламенту проходить процедуру його прийняття на адміністративну посаду служби монарху, що автоматично дискваліфікує його зі складу Палати Громад [228]. У випадку відставки Девіда Кемерона з посади Члена парламенту чітко простежується раціональний інтерес Консервативної партії у попередженні конфліктів серед її лідерів, що може призвести до морально-політичної відповідальності всього складу партії. Важливу роль у такому взаємно узгодженому рішенні ко-

лишнього прем'єра та поточного керівництва партією відіграв досвід консерваторів у 70-80-х роках XX століття, у період розколу членів партії на різні групи.

Важливою нормативною засадою морально-політичної відповідальності членів Палати Громад Сполученого Королівства є інститут парламентської присяги. Вона визначається Регламентом палати та Кодексом поведінки для Членів парламенту як первинна основа системи обов'язків парламентаріїв [170; р. 9, 172; р. 3]. До тих пір, поки парламентська присяга або урочиста клятва на вірність Королеві не була проголошена новообраним Членом парламенту, він не отримує заробітну плату, не може здійснювати своїх повноважень та приймати участь у засіданнях палати, дебатах і голосуванні в межах законодавчого процесу. У випадку спроби відмови від складення присяги, до новообраного парламентарія можуть бути застосовані такі санкції як стягнення у розмірі 500 фунтів і, що найголовніше, його місце у парламенті може бути оголошено вакантним так само «як у випадку смерті» [231]. Варто звернути увагу, що парламентська присяга розвинулась як окремий інститут морально-політичної відповідальності внаслідок історичних прикладів відмови новообраних законодавців від присяги на моральних, релігійних та політичних підставах. Одним з результатів цього є альтернативні формулювання тексту присяги із релігійно нейтральним змістом.

Таким чином, Регламент Палати Громад Сполученого Королівства, «Кодекс поведінки разом з Керівництвом до правил, що стосуються поведінки членів Палати Громад», конституційні звичаї і традиції парламентської діяльності, що, зокрема містяться в «Парламентській процедурі» Ерскіна Мея, складають базову сукупність нормативних підстав для настання відносин морально-політичної відповідальності членів нижньої палати британського парламенту. Окремі положення Регламенту Палати Громад та Кодексу поведінки разом з Керівництвом до правил також визначають повноваження спеціальних органів у структурі парламенту та поза нею, які можуть безпосередньо застосовувати або сприяти реалізації різних форм морально-політичної відповідальності до Членів парламенту та їх груп. Важливе значення для розвитку інституціональних форм морально-політичної відповідальності законодавців Сполученого Королівства має прийняття у 2015 році

Кодекс поведінки для членів Палати Лордів разом з Керівництвом до нього встановлюють принципи та правила етичної сторони діяльності лордів як представників другої за значенням палати парламенту Великобританії. Керівництво до Кодексу поведінки визначає виключення зі складу палати та відсторонення лордів від повноважень на конкретний термін як найбільш суворі санкції за порушення положень Кодексу або пов'язаних з ними конституційних звичаїв та принципів парламентської етики. Однак, інституціональні форми морально-політичної відповідальності членів Палати Лордів зазвичай мають складну структуру елементарних норм та процедур, і не обмежуються процедурою застосування однієї санкції. Так, пункт 4 положення 136 Керівництва до Кодексу поведінки передбачає, що у випадку порушення Кодексу Комітет Палати Лордів з привілеїв та поведінки має достатньо повноважень для рекомендації складу Палати заборонити законодавцю «доступ до системи фінансової підтримки для членів на чітко визначений період часу та/ або заборонити доступу до спеціальних фондів Палати на чітко визначений період часу. Дані санкції можуть бути застосовані на будь-який термін та можуть бути встановлені як додаткові до санкції відсторонення від повноважень» [174; р. 28]. Реалізація відсторонення від повноважень як санкції в сфері професійної відповідальності парламентарія передбачає чітку процедуру, послідовність якої забезпечується діями Комітету Палати Лордів з привілеїв та поведінки, Підкомітету з поведінки лордів та Спеціального Уповноваженого зі стандартів у Палаті.

Серед інституціональних форм морально-політичної відповідальності членів Палати Лордів, які нормативно визначаються і регламентуються Кодексом поведінки та Керівництвом до нього, необхідно виокремити відставку як альтернативу офіційному результату розслідування, проведеного вищезгаданими органами контролю за діяльністю і поведінкою законодавців. Водночас, член Палати Лордів може уникнути відповідальності та реалізації щодо нього згаданих санкцій, за допомогою способів прихованого лобіювання та впливу на процес розслідування випадку порушення ним Кодексу поведінки та норм парламентської етики. Інституціональним засобом для цього виступає принцип відсутності необхідних проце-

дур та санкцій у конкретному випадку недотримання положень Кодексу. Для його реалізації потрібно, щоб Підкомітет з поведінки лордів надав висновок Комітету з привілеїв і поведінки про те, що у розглянутій ним ситуації немає необхідності для рекомендації складу Палати застосувати до парламентарія негативні санкції. Однією з причин цього визнаються заходи щодо виправлення членом палати негативного стану власної репутації, які передбачають публічне визнання помилковості скоєних ним дій та вчинків [174; р. 28].

Особливістю Регламенту Палати Лордів є те, що на відміну від Регламенту Палати Громад, він передбачає можливість прямої реалізації такої форми морально-політичної відповідальності парламентаріїв як відставка [176]. При цьому, зазначений акт формально не обґрунтовує взаємозамінності між відставкою лордів (спадкових та пожиттєвих перів) та відстороненням від повноважень або виключенням зі складу палати за порушення Кодексу поведінки. У контексті елементів статутного права, які містять нормативні підстави та способи реалізації морально-політичної відповідальності членів Палати Лордів, особливої уваги заслуговує чинний Акт Палати Лордів про виключення та відсторонення від обов'язків 2015 року [173]. Він був розроблений і прийнятий з ініціативи баронеси Хелен Хейман (Helene Nauman) та Члена парламенту Джорджа Янга (George Young). Акт Палати Лордів про виключення та відсторонення від обов'язків можна цілком обґрунтовано вважати актом спеціального значення у галузі морально-політичної відповідальності представників Палати Лордів, який був створений на основі взаємодії обох палат британського парламенту. Саме з моменту, коли даний документ набув чинності, Палата Лордів отримала повноваження для усунення з посади її членів, які порушили принципи та норми парламентської етики або суспільної моралі. Лише після цього відповідні процедури застосування згаданих санкцій стали формальною складовою Кодексу поведінки та Регламенту, яка може бути використана на практиці.

Варто зазначити, що Палата Лордів може приймати рішення щодо тимчасового позбавлення повноважень або усунення з її складу парламентарія лише у випадку, якщо його дії або вчинки мали місце та набули публічності після отриман-

ня Актом про виключення та відсторонення від обов'язків юридичної сили. Цей Акт встановлює, що особа, виключена зі складу Палати Лордів, позбавляється права повторно стати її членом. Що стосується законодавця, відстороненого від його повноважень у системі функціонування палати на певний період, то дана особа «продовжує бути членом на час позбавлення повноважень, але у межах цього терміну – (а) не має права отримувати письмові приписи для відвідування Палати Лордів, і (в) не дивлячись на те, що дана особа попередньо отримала письмовий припис на відвідування Палати, вона є дискваліфікованою від участі у засіданнях або голосуванні у Палаті Лордів або у комітеті Палати Лордів» [173; ch. 14]. Фактично, положення Акту про виключення та відсторонення від обов'язків відіграють роль законодавчо визначених підстав для реалізації морально-політичної відповідальності членів Палати Лордів з боку таких її інститутів як Лорд-спікер (має менше повноважень для цього у порівнянні зі спікером Палати Громад), Уповноважений зі стандартів, Комітет з привілеїв та поведінки і Підкомітет з питань поведінки Лордів.

Важливим прецедентом реалізації морально-політичної відповідальності для сучасної практики контролю за діяльністю і поведінкою членів Палати Лордів став випадок відставки Лорда Джона С'юела. Його відставка була насамперед спричинена публікацією 25 липня 2015 року виданням The Sun матеріалів (зокрема відео), які викривають особу, схожу на Джона С'юела, у вживанні наркотиків та передачі грошей працівникам секс-індустрії [212; 279; 198]. Згідно з відеозаписом особа, схожа на Лорда С'юела, також обговорює з приватними особами питання його професійної діяльності. Хоча стаття у зазначеному виданні має характер висновків журналістського, а не офіційного розслідування, Лорд С'юел у її межах прямо звинувачується у неетичній поведінці та порушенні моральних стандартів, належних до виконання членом Палати Лордів, який має відношення до керівництва всією палатою.

На момент публікації статті Джон С'юел займав посаду заступника Лорда-спікера та Голови Комітетів (Голова Комітетів одночасно є керівником Комітету Палати Лордів з привілеїв та поведінки, що надає даному випадку реалізації мо-

рально-політичної відповідальності особливого значення). Посада Голови Комітетів Палати Лордів передбачає широкі повноваження у регулюванні процесів розгляду різного роду питань у межах діяльності Комітету всієї Палати. Останній фактично є комітетом з питань публічних білей, функціонування якого зазвичай спрямоване на обговорення всіма бажаними членами палати законопроектів конституційного та етичного характеру. Голова Комітетів здійснює керівництво засіданням під час проходження законопроекту стадії його обговорення всім складом палати, контролює голосування щодо його окремих (іноді суперечливих) елементів, може вносити рекомендації щодо його доопрацювання, а також здійснює функцію регулювання діяльності спеціальних комітетів [176]. Матеріали та звинувачення, представлені у вищезазначеній статті *The Sun* швидко набули публічного розголосу та стали причиною відтворення неформальної складової морально-політичної відповідальності Лорда С'юела – громадського осуду його поведінки як такої, що суперечить соціальним засадам парламентської етики і високому статусу члена Палати Лордів.

26 липня 2015 року Джон С'юел подав у відставку як віце-спікер Палати Лордів та одночасно як Голова Комітетів, а також як Голова Комітету зі стандартів і поведінки. Це є чи не єдиним прикладом втілення на практиці добровільної відставки очільника комітету парламенту з питань поведінки законодавців та їх професійної етики виключно у моральних обставинах. 27 липня Лорд-спікер баронеса Д'Соуза (Baroness D'Souza), на підставі відставки С'юела як фактичного визнання ним порушень з його боку стандартів поведінки парламентарія, офіційно звернулася до спеціального Уповноваженого Палати Лордів зі стандартів та до Комісара столичної поліції з вимогою невідкладного розгляду і розслідування скандальних тверджень ЗМІ про його неетичну поведінку і протизаконні дії. В офіційному зверненні до Уповноваженого зі стандартів баронеса Д'Соуза зазначає: «Маю довести до Вашого відома, що 26 та 27 липня відповідно *The Sun on Sunday* та *The Sun* опублікували звинувачення Лорда С'юела, на той момент Голови Комітетів Палати Лордів, у вживанні ним наркотичних засобів Класу А та оплаті послуг двох працівників секс-індустрії... Додатково до звинувачень у неетичній поведінці,

статті видань також відтворюють ряд висловлювань Лорда С'юела, включаючи відгуки про Палату Лордів та систему фінансової підтримки її Членів» [199].

Лорд-Спікер у своєму зверненні посилається на положення Кодексу поведінки для Членів Палати Лордів разом з Керівництвом до нього, і вказує, що описана у статтях зазначених видань поведінка і дії суперечать принципам чесності та персональної гідності представників палати, а також підривають репутацію всього складу законодавчого органу влади. У даному документі чітко визначається, що доведення (у процесі повноцінного розслідування) порушень Лордом С'юелом положень Кодексу поведінки та принципів парламентської етики може мати своїм наслідком застосування до нього санкції виключення зі складу палати. Після процедури звернення Лорда-Спікера до Уповноваженого Палати Лордів зі стандартів реалізація морально-політичної відповідальності Джона С'юела отримала характер загрози, що палата використає по відношенню до нього найбільш сувору інституціональну форму зазначеного типу відповідальності. 27 липня свою оцінку ситуації навколо даного політичного скандалу висловив також Прем'єр-міністр Девід Кемерон, наголосивши на негативному впливі неетичної поведінки Лорда С'юела на авторитет Палати Лордів у межах законодавчого процесу [279]. У цей же день Джон С'юел взяв офіційну відпустку, а 28 липня він, через ризик бути виключеним зі складу палати, формально подав у відставку з посади Члена Палати Лордів.

Висвітлений вище випадок реалізації такої інституціональної форми морально-політичної відповідальності як добровільна відставка є унікальним, адже самоусунення парламентарія від виконання обов'язків голови комітету та віцепікера не дозволили уникнути йому загальної відставки з посади Члена Палати Лордів. Не менш важливою особливістю відносин з приводу морально-політичної відповідальності Джона С'юела є також те, що за 10 днів до своєї відставки він, як Голова Комітетів Палати Лордів та Голова Комітету з привілеїв та поведінки, надав згоду на зміни до Регламенту палати з питань забезпечення можливості виключення парламентаріїв та їх відсторонення від обов'язків (відповідно до вимог Акту Палати Лордів 2015 року). Відеозапис засідання Палати Лордів 16 липня

2015 року вказує, як Лорд С'юел у своєму виступі зазначає: «Новий Регламент дозволить Палаті виключати або усувати від повноважень членів, які були викриті у порушенні Кодексу поведінки, а Комітет з привілеїв та поведінки рекомендував для цих обставин виключення або відсторонення. Гарантії використання таких повноважень також містяться у новому Регламенті» [175; 11:37:08]. Фактично, Лорд С'юел був змушений подати у відставку як один з Членів Палати Лордів, що мав ключову роль у законодавчому просуванні змін до Регламенту палати, які могли бути використані проти нього як відповідь на конкретний прояв неетичної поведінки. Варто звернути увагу на те, що цей приклад втілення відносин морально-політичної відповідальності на практиці також став окремим прецедентом відповідальності членів парламенту у політико-правових системах Канади, Австралії та Нової Зеландії.

На рівні функціонування уряду Великобританії нормативні підстави реалізації морально-політичної відповідальності представників Кабінету, інших державних секретарів та очільників урядових відомств відтворюються насамперед у положеннях Кодексу міністрів [121]. Кодекс міністрів є особливою нормативною системою, що включає в себе правила поведінки та етичні стандарти для посадовців, а також принципи співвідношення їх публічних та приватних інтересів, спрямовані на забезпечення інституту міністерської відповідальності та довіри до представників уряду з боку громадянського суспільства. Саме до положень Кодексу міністрів звертаються члени Тіньового Кабінету або члени парламентської опозиції загалом під час обговорення, у межах Палати Громад, дій та вчинків міністрів або державних секретарів чинного Кабінету, які не відповідають принципам урядової етики чи складають прецедент конфлікту інтересів.

Уперше засадничі норми Кодексу були сформовані у вигляді Акту «Процедурних питань для Міністрів», виданого урядом Джона Меджора у 1992 році, з огляду на рекомендації спеціального Комітету зі Стандартів у Публічному житті [280]. Однією з причин розробки окремого документу в сфері контролю за поведінкою і діяльністю урядовців став політичний скандал, що отримав назву «готівка за питання». Він полягав у прийнятті парламентаріями хабарів за постановку

ними конкретних запитань під час засідань Палати Громад. Даний випадок став прецедентом для розвитку Комітету зі Стандартів у Публічному житті та визначення ним так званих Семи принципів публічного життя або Принципів Нолана (за прізвищем Лорда Нолана – першого очільника Комітету та автора базових норм кодексів поведінки для британських законодавців та міністрів). Такими принципами є: самовідданість, доброчесність, об'єктивність, відповідальність, відкритість, чесність та принцип керівництва [151]. Дані принципи включені у стандарти здійснення повноважень представниками усіх інститутів державної влади Великобританії, у тому числі покладені в основу Кодексу Міністрів.

На сьогодні сформувався конституційний звичай, згідно з яким кожен ново-призначений Прем'єр-міністр видає нову редакцію Міністерського Кодексу. Останній зазвичай складається з розділів, які стосуються: загальних принципів діяльності і поведінки міністрів, колективної міністерської відповідальності, взаємодії міністрів з їх департаментами, взаємодії міністрів з державними службовцями різних рівнів, співвідношення обов'язків урядовців з їх партійними інтересами та діяльністю в межах виборчих округів, особистих інтересів міністрів, відносин уряду та його представників з парламентом. Британський Кодекс міністрів містить у собі норми урядової етики, а також базові принципи процесуального контролю за діяльністю та поведінкою міністрів. Суб'єктивна та об'єктивна сторони морально-політичної відповідальності представників уряду Великої Британії визначаються пунктом 1.5 зазначеного кодексу: «Міністри є персонально відповідальними за вирішення того, яким чином діяти та поводити себе в межах даного Кодексу, а також відповідальними за виправдання своїх дій та поведінки перед парламентом і громадськістю» [121; р. 2]. Водночас, Кодексом гарантується особлива компетенція прем'єра як найвищої інстанції морально-політичної відповідальності міністрів та державних секретарів. Лише прем'єр-міністр виконує функцію контролю за виконанням стандартів поведінки для урядовців та приймає рішення у конкретному випадку звинувачень посадовця у порушенні ним положень Кодексу Міністрів.

Найбільш дієвою інституціональною формою морально-політичної відповідальності міністрів Кабінету Сполученого Королівства або державних секретарів, яка може бути реалізована на основі Кодексу міністрів, є відставка. Остання ґрунтується або на добровільному рішенні міністра, або на рекомендації/ наказі прем'єр-міністра. Неформальним чинником відставки державних секретарів вважається тиск на них з боку громадянського суспільства, членів Тіньового Кабінету, представників опозиції та однопартійців. Параграф “с” пункту 1.2 Кодексу міністрів визначає питання відставки державних секретарів у контексті одного з принципів міністерської поведінки: «Першочергове значення має те, що Міністри повинні надавати Парламенту точну і правдиву інформацію, виправляючи будь-яку випадкову фактичну помилку при першій нагоді. Міністри, які свідомо вводять в оману Парламент мають запропонувати свою відставку на розгляд Прем'єр-Міністру» [121; р. 1]. Відставка державних секретарів та інших очільників уряду може бути спричинена виникненням і публічним доведенням конфлікту між їх посадовими обов'язками та їх приватними інтересами. У таких випадках представники парламентської опозиції можуть, користуючись положеннями Розділу 7 “Приватні Інтереси Міністрів” [121; р. 15], звернутись до конкретного посадовця в системі виконавчої влади із вимогою пояснення, чи була скоєна ним відповідна помилка під час персонального співвідношення власних політичних інтересів з процесом виконання функцій держави. Зазвичай це відбувається в межах процедури Запитань до міністрів. Прерогатива остаточного рішення щодо відставки державного секретаря, незалежно від предмета відносин його морально-політичної відповідальності, належить виключно прем'єр-міністру.

Комплементарний характер по відношенню до Кодексу міністрів має документ під назвою “Інструкції Кабінету: керівництво до законів, конвенцій та правил у сфері функціонування уряду”. Інструкції Кабінету відіграють важливу роль у процедурному забезпеченні нормативних підстав морально-політичної відповідальності урядовців, що відтворюється у встановленні внутрішніх правил та способів контролю за здійсненням повноважень міністрами і їх підлеглими. У даному документі представлено найбільш детальне визначення умов та процедури відста-

вки державних секретарів (але не в якості Членів Парламенту) у порівнянні з іншими актами статутного права Великобританії. Так, пункт 3.21 Інструкцій Кабінету передбачає, що «міністри можуть подавати у відставку, якщо вони не здатні продовжувати приймати колективну відповідальність, або з причин, пов'язаних з їх поведінкою під час здійснення повноважень, або з персональних та приватних мотивів. Коли міністр письмово звертається до Прем'єр-Міністра з приводу відставки, частіше за все обмін їх листами публікується» [122; р. 23]. Звичайно, ця формальна норма висвітлює досить обмежений аспект відставки державних секретарів та інших міністрів, що обов'язково передбачає попередній розгляд відповідного рішення посадовця прем'єр-міністром та спеціально уповноваженими органами у структурі уряду.

Вплив на реалізацію морально-політичної відповідальності державних секретарів і міністрів можуть здійснювати наступні інститути системи уряду Великобританії: прем'єр-міністр (є головною інстанцією даного виду відповідальності у будь-якій ситуації), секретар Кабінету, міністр Секретаріату Кабінету міністрів, Генеральний директор робочої групи з питань дотримання норм поведінки та етики, радник прем'єр-міністра з міністерських стандартів. Наприклад, секретар Кабінету не має формально визначених повноважень щодо реалізації положень Кодексу міністрів [121], але може ініціювати розслідування прецедентів порушення Кодексу, а також надати прем'єр-міністру власні висновки із конкретної справи недотримання посадовцями принципів урядової етики. Зазвичай прем'єр передає висновки Секретаря кабінету раднику з міністерських стандартів або міністерських інтересів. Останній проводить офіційне розслідування факту порушення Кодексу міністрів, скарги або звинувачення щодо члена Кабінету у поведінці, яка суперечить принципам даного документу. Прем'єр-міністр має право відхилити результати розслідування і самотійно приймати рішення у кожній ситуації морально-політичної відповідальності членів Кабінету. Однак, якщо секретар Кабінету наводить у своїй доповіді, яка офіційно публікується, настільки беззаперечні аргументи стосовно звинувачень міністра у невідповідності його дій або вчинків

нормам Кодексу, то глава уряду буде змушений вплинути на рішення посадовця-порушника з приводу відставки.

Особливим інститутом (організацією) у галузі морально-політичної відповідальності міністрів, відносно їх урядової компетенції та одночасно відносно їх повноважень як членів парламенту, є Комітет зі стандартів у публічному житті. Даний комітет є дорадчим органом прем'єр-міністра, що формально не входить до структури уряду, але отримує кошти для свого функціонування з державного бюджету. Комітет зі стандартів у публічному житті як незалежний від органів держави інститут формує рекомендації для глави уряду з питань, що стосуються дотримання етичних стандартів з боку посадовців усіх рівнів системи публічної влади Сполученого Королівства [152].

Одним з прикладів реалізації морально-політичної відповідальності міністрів Кабінету, що дозволяє розглянути основні особливості даного процесу, є відставка Ліама Фокса з посади державного секретаря з питань оборони 14 жовтня 2011 року. Причиною відставки державного секретаря Фокса стали насамперед численні публікації у ЗМІ, які містили звинувачення на його адресу у порушенні Кодексу міністрів через залучення ним шотландського бізнесмена та лобіста Адама Верріті (Adam Werrity) до справ міністерства оборони, зокрема до закордонних та внутрішніх службових зустрічей в межах розкладу даного відомства. Так, 7 жовтня 2011 року видання The Guardian опублікувала статтю, у якій доводиться факт участі Адама Верріті в офіційному візиті Ліама Фокса до Шрі-Ланки [216]. Достовірність цього звинувачення та його фактичне підтвердження означають наявність у діяльності державного секретаря Фокса конфлікту між його службовими обов'язками та приватними інтересами. Досить швидко інформаційний тиск на Ліама Фокса перетворився на громадський осуд, що миттєво було використано членами Тіньового Кабінету.

10 жовтня 2011 року, у межах процедури Запитань до міністрів у Палаті Громад, державний секретар з питань оборони Ліам Фокс зробив заяву про власну помилку у співвідношенні його приватних та публічних інтересів і визнав факт присутності Адама Верріті на деяких робочих зустрічах міністерства оборони.

Державний секретар надав інформацію про такі зустрічі відповідно до запитань членів палати та згідно з вимогами Кодексу міністрів, висвітлених вище. Відеозапис засідання Палати Громад Сполученого Королівства 10 жовтня 2011 року свідчить, що Ліам Фокс публічно підтвердив необхідність спеціального розслідування звинувачень на його адресу у порушенні Кодексу та зауважив: «Прем'єр-міністр доручив секретарю Кабінету підготувати доповідь із усіх публічних і приватних аспектів даної проблеми» [169; 15:41:11]. У відповідь на це, Секретар Тіньового Кабінету з питань оборони Джим Мерфі (Jim Murphy) зазначив, що вибачення Ліама Фокса опосередковано підтверджують недотримання ним у конкретних випадках Кодексу міністрів, а публічно відомі факти безпосередньо вказують на «порушення державним секретарем таких положень Кодексу як, зокрема, параграфи 7.1, 7.3, 7.4» [169; 15:42:15]. Пункти Кодексу міністрів, на які посилається Джим Мерфі, безпосередньо стосуються конфлікту інтересів під час здійснення урядовцями своїх повноважень, а також визначають процедури їх звернення з цього приводу до постійного секретаря та радника прем'єр-міністра з міністерських стандартів [121; р. 15]. Зважаючи на тиск з боку представників громадянського суспільства та парламентської опозиції, Ліам Фокс, не очікуючи доповіді Секретаря кабінету, 14 жовтня письмово звернувся до прем'єр-міністра Девіда Кемерона з приводу своєї відставки, яка була у той же день підтверджена.

Варто зауважити, що така форма морально-політичної відповідальності представників уряду як відставка через порушення норм Міністерського кодексу може бути дистанційованою від їх політичної відповідальності в якості Членів парламенту. Після того, як Ліам Фокс подав у відставку з посади міністра, він продовжив виконання своїх обов'язків в межах Палати Громад та провів серйозну роботу із підтримки власної репутації у своєму виборчому окрузі. Це забезпечило його переобрання до Палати Громад у 2015 році та призначення в липні 2016 року на посаду державного секретаря з питань міжнародної торгівлі [153].

Необхідно зазначити, що інституціональні засоби для реалізації морально-політичної відповідальності також встановлені на рівні функціонування деволюційних органів місцевої влади Великобританії. Фактично, система забезпечення

відносин морально-політичної відповідальності у деволуційних інститутах публічної влади є подібною до загальнонаціональної. Так, нормативні підстави морально-політичної відповідальності членів Парламенту Шотландії та членів Національної Асамблеї Уельсу визначаються Кодексом поведінки для Членів Шотландського Парламенту [262] і Кодексом поведінки для Членів Асамблеї [213] відповідно. Для забезпечення відповідальності членів Уряду Шотландії та Уряду Уельсу також діють спеціальні кодекси міністрів. Важливу роль забезпеченні морально-політичної відповідальності представників політичних партій Великобританії відіграють їх статутні документи, зокрема Зведення Правил Лейбористської партії та Статут Консервативної партії.

Такий детальний аналіз системи правового забезпечення, форм, процедур та конкретних випадків (“кейсів”) реалізації морально-політичної відповідальності у Сполученому Королівстві був спричинений потребою у формуванні теоретичної моделі, яка може бути використана для розгляду особливостей нормативних підстав та способів застосування даного типу відповідальності в інших країнах англо-американської політико-правової системи. Цього також вимагає використання нормативно-інституціонального, порівняльно-інституціонального та історично-інституціонального методів дослідження в контексті виокремлення елементів політичних інститутів, необхідних для аналізу функцій морально-політичної відповідальності в Канаді, Новій Зеландії, Австралії та США. Таким чином, доцільним є визначення нормативних засад та ознак реалізації морально-політичної відповідальності, притаманних лише для зазначених держав.

У Канаді інституціональні форми та засоби реалізації морально-політичної відповідальності побудовані на основі розгалуженої системи нормативних підстав, які визначаються насамперед окремими правовими актами у сфері регулювання діяльності або поведінки представників законодавчої та виконавчої влади. Нормативно-правовими актами, які містять засадничі принципи для забезпечення відносин морально-політичної відповідальності на рівні Сенату Канади є Акт про Конфлікт Інтересів [226], Акт про Парламент Канади [227], а також Кодекс етики та конфлікту інтересів для Сенаторів [248]. У структурі Акту про Конфлікт Інте-

ресів встановлені положення, які стосуються контролю за виконанням сенаторами своїх обов'язків на посадах керівництва палатою та в межах системи виконавчої влади, у відповідності до принципів уникнення при цьому будь-яких прецедентів конфлікту приватних, особистих та публічних інтересів. Наприклад, пункт 2 Статті 6 Акту чітко визначає, що: «Жоден міністр Корони, державний міністр або парламентський секретар не повинен, у межах його або її компетенції як члена Сенату або Палати Громад, брати участь у дебатах або у голосуванні з питання, яке спровокує конфлікт його або її інтересів» [226; р. 5]. У свою чергу, Акт про Парламент Канади передбачає, що функція контролю за поведінкою членів Сенату під час здійснення ними своїх обов'язків покладена на Уповноваженого Сенату з етики (Public Senate Officer). Уповноважений Сенату з етики є окремим інститутом парламенту Канади, який безпосередньо впливає на реалізацію морально-політичної відповідальності сенаторів на офіційному рівні. Його призначає Генерал-Губернатор після консультації з лідером партії, що має більшість у Сенаті, а також після схвалення даного призначення шляхом прийняття палатою окремої резолюції [227; р. 11]. Уповноважений Сенату з етики має службовий ранг тотожний посаді керівника міністерства в уряді Канади та має своїм головним завданням нагляд за дотриманням сенаторами принципів та правил, встановлених Кодексом етики та конфлікту інтересів.

Кодекс етики та конфлікту інтересів для Сенаторів є головним документом в сфері морально-політичної відповідальності представників верхньої палати парламенту Канади. Його положення стосуються правил поведінки для сенаторів, зокрема у контексті дистанціювання обов'язків парламентаріїв від їх приватних інтересів, а також визначають ті принципи їх професійної етики, які визначають межі використання службових повноважень та відповідних можливостей політичного впливу. Кодексом етики та конфлікту інтересів встановлюється, що на початку кожної сесії Сенат має призначити спеціальний комітет для контролю за дотриманням положень зазначеного нормативного акту. Пункт 4 Статті 35 Кодексу передбачає наступні вимоги до виборів складу Комітету: «Двоє членів Комітету мають бути обрані шляхом таємного голосування в межах групи Урядових Сена-

торів під час відкриття сесії; двоє членів Комітету мають бути обрані шляхом таємного голосування в межах групи Опозиційних Сенаторів під час відкриття сесії; п'ятий представник має обиратись більшістю інших чотирьох членів Комітету після обрання останнього з них» [248; р. 18]. Дана процедура формування складу Комітету Сенату з дотримання положень Кодексу етики та конфлікту інтересів є дуже важливою, адже цей колективний орган парламенту здійснює розслідування випадків порушення норм Кодексу та надає відповідні рекомендації Сенату. Участь представників більшості та опозиції у виборах членів зазначеного Комітету Сенату передбачає, що його рішення матимуть загальнопарламентський статус і не будуть засобом для конкуренції між найбільшими групами сенаторів. Комітет має досить широкі повноваження і згідно зі статтею 49 Кодексу етики та конфлікту інтересів може рекомендувати Сенату застосувати наступні санкції морально-політичної відповідальності до членів палати: повернення будь-якого подарунка або матеріальної допомоги; будь-які заходи для виправлення становища; обмеження або заборона доступу до ресурсів Сенату; обмеження права виступу та голосування; спонукання до вибачення; осуд або дисциплінарне стягнення; відсторонення від повноважень [248; р. 31].

Морально-політична відповідальність членів Палати Громад парламенту Канади базується на положеннях Кодексу конфлікту інтересів для законодавців даного рівня [168], що є окремою частиною Регламенту палати [167]. Варто звернути увагу на те, що Кодекс конфлікту інтересів для членів Палати Громад доповнюється Кодексом поведінки для випадків сексуальних домагань [167]. Це викликано великою кількістю прецедентів порушення парламентаріями норм суспільної моралі під час спілкування з приватними особами, насамперед у вигляді використання посадового статусу для примусу інших до фізичного контакту. Однією з характерних ознак Кодексу конфлікту інтересів для членів Палати Громад є те, що він визначає функції спеціального Уповноваженого з питань конфлікту інтересів та етики у сфері контролю за поведінкою представників даної палати парламенту. Так, до компетенції Уповноваженого з питань конфлікту інтересів та етики входять розгляд та, за необхідності, розслідування випадків недотримання законода-

вцями Кодексу конфлікту інтересів, а також контроль за декларуванням фінансової сторони їх діяльності [168].

Особливою нормативною підставою для реалізації морально-політичної відповідальності членів Палати Громад є положення Акту про Парламент Канади щодо виключення парламентаріїв з кокусу або групи представників палати, які належать до однієї політичної партії. Положення 49.2 Акту про Парламент Канади встановлює, що «член кокусу може бути виключений з його складу, якщо (а) голова кокусу отримав письмове повідомлення, підписане 20% членами кокусу, з проханням перегляду участі у даній групі конкретного парламентарія; (в) виключення члена було підтримано більшістю всього складу кокусу шляхом таємного голосування» [227; р. 26]. Причинами виключення члена Палати Громад зі складу парламентської групи може бути порушення етики законодавчої діяльності, недотримання норм Кодексу конфлікту інтересів, а також громадський осуд як наслідок розслідування Уповноваженим з питань конфлікту інтересів та етики звинувачень парламентарія у поведінці, що суперечить його статусу.

Законодавець, який був виключений зі складу кокусу партії, може поновити участь у даній групі насамперед у результаті переобрання до Палати Громад як кандидат від цієї партії. Підставою для поновлення членства у парламентській групі також може бути позитивний підсумок голосування з цього приводу більшості учасників кокусу. Наявність у структурі Акту про Парламент Канади зазначених норм та процедури усунення члена Палати Громад зі складу об'єднання законодавців свідчить про правове узгодження корпоративних політичних норм (партійного типу) з правилами професійної парламентської поведінки. Фактично, такий засіб реалізації морально-політичної відповідальності законодавців як виключення зі складу парламентського об'єднання вказує на те, що «корпоративна та професійна політична етика поєднують у собі як формальну, так і неформальну сторону відповідальності учасників певної групи. З одного боку, суб'єкт політики несе юридичну та політичну відповідальність на основі конституційно-правових норм, з іншого боку – він несе відповідальність перед групою, представником якої він є або функції якої він здійснює» [24; с. 110]. Інституціональний статус виклю-

чення члена Палати Громад зі складу кокусy передбачає неформальну можливість подальшого відсторонення даного парламентарія від його обов'язків як представника комітету або його усунення від керівництва палатою. Це насамперед стосується представників парламентської більшості.

Морально-політична відповідальність міністрів уряду Канади також відтворюється на інституціональному рівні та ґрунтується на положеннях спеціального документу – «Відкритий та Відповідальний Уряд» (Open and Accountable Government) [240]. «Відкритий та Відповідальний Уряд» є внутрішнім документом в системі виконавчої влади, метою якого є гарантування відповідальності міністрів Корони та державних міністрів, а також поширення необхідних для цього етико-політичних стандартів на поведінку і діяльність усіх представників уряду. Даний документ не можна ідентифікувати як класичний нормативно-правовий акт. «Відкритий та Відповідальний Уряд» діє скоріше як узгоджене на конвенційній основі нормативне зведення, що встановлює базові принципи здійснення функцій та обов'язків міністрами канадського уряду згідно з системою правил парламентської відповідальності очільників інститутів виконавчої влади. У цьому документі чітко визначаються стандарти поведінки, які публічно визнаються як належні міністрам та є безпосередньо пов'язаними з принципами міністерської відповідальності (індивідуальної та колективної), урядової етики, правилами взаємодії міністрів з прем'єр-міністром та Кабінетом в цілому. При цьому необхідно зазначити, що міністри Корони та державні міністри обов'язково є членами Палати Громад або Сенату.

Контроль за відповідністю дій та вчинків міністрів стандартам поведінки для керівників виконавчої влади, а також прерогатива підтвердження відставки міністра, входять тільки до компетенції прем'єр-міністра. Водночас, «Відкритий та Відповідальний Уряд» передбачає, що Уповноважений з питань конфлікту інтересів та етики впливає на контроль за поведінкою урядовців та є відповідальним за: «забезпечення дії *Акту про Конфлікт Інтересів* та *Кодексу Конфлікту Інтересів для Членів Палати Громад*, розслідування звинувачень у виникненні конфлікту інтересів, клопотання про застосування необхідних засобів для гарантування ста-

ндартів поведінки, а також інформує Міністрів щодо їх обов'язків згідно з *Актом та Кодексом*» [240; р. 13]. Міністри Корони, державні міністри та парламентські секретарі несуть морально-політичну відповідальність на засадах вищезазначених актів законодавчої та виконавчої влади, і мають дотримуватись принципу доброчесності та високих етичних стандартів для гарантування суспільної довіри до складу уряду в цілому.

Основу політичної відповідальності уряду Канади та його представників складає підзвітність. Її особливістю є постійне та обов'язкове надання урядом інформації про свою діяльність парламенту, кожне засідання якого має своєю частиною розгляд останніх дій виконавчої влади. Так, «Канадська конституційна система відповідальності уряду розроблена на підставі звітності, тому що уряд повинен завжди бути представлений в Палаті громад та звітувати за свої дії, коли це потрібно. Канадський державний лад передбачає підзвітність виконавчої влади, навіть коли уряд має більшість у Палаті. Правило відповідального уряду полягає в тому, що уряд завжди повинен мати довіру більшості в Палаті громад» [109; р. 12-13]. У межах даної системи був сформований принцип відповідального уряду та міністерської відповідальності. Він полягає в тому, що кожен представник уряду усвідомлює свою персональну політичну та етико-політичну відповідальність перед парламентом, що може бути реалізована у будь-який момент. Правило відповідального та підзвітного уряду поширюється і на сферу морально-політичної відповідальності, насамперед у вигляді постійної можливості опозиційної партії сформулювати необхідні фактичні підстави для застосування зазначених вище санкцій до міністра як представника уряду, або навіть як до члена Палати Громад чи Сенату.

Урядова підзвітність напряду залежить від депутатських запитів. Останні, в межах канадської конституційної системи відповідальності урядовців, не є безпосереднім проявом політичної відповідальності. Парламентська відповідальність уряду зазвичай стосується лише конкретного міністра, а головним засобом політичної відповідальності загалом вважають наступні вибори до Палати громад, у ході яких склад уряду змінюється відповідно до партійної приналежності. Наряду

з законодавчо визначеними принципами парламентської відповідальності уряду, важливу роль відіграють парламентська та урядова етика. Канадський дослідник Стен Корбетт визначає персональну та колективну відповідальність в межах підзвітності уряду: «Міністри індивідуально відповідальні, у конвенційному плані та на основі законодавства за діяльність підзвітних відділів, у яких вони взяли участь. Однак, це не означає, що вони є відповідальними, в політичному чи юридичному сенсі, за всі протиправні або неконституційні дії, які здійснюються в межах департаменту протягом строку повноважень міністра. Очевидною є різниця між відповідальністю за неефективне управління та за індивідуальне порушення» [129; р. 237]. Таким чином, міністр є відповідальним лише за ефективність управління свого відомства, а не за порушення конкретним посадовцем правових норм чи принципів урядової й партійної дисципліни. Саме в такому випадку, відповідальність міністра отримує політичний характер. Вотум довіри або резолюція недовіри реалізуються на основі звітності кожного посадовця керівнику відомства або особисто прем'єр-міністру. Протиправні та неконституційні дії всередині урядових структур розслідуються зазвичай на рівні виконавчої влади, не викликаючи тим самим надмірний парламентський контроль за діяльністю міністерств.

Конституційна система Канади передбачає також колективну відповідальність та підзвітність уряду перед парламентом. Остання базується на принципах функціонування уряду як колегіального органу, що покликаний представляти інтереси домінуючої у суспільстві партії в сфері державного управління. Лише колективна підзвітність може стати основою для реалізації відповідальності уряду у вигляді вотуму недовіри: «Колективна відповідальність міністрів стосується повноважень Кабінету, щодо всіх питань, які складають юрисдикцію Уряду Канади... Підзвітність обґрунтовує відповідальність та вимагає від посадової особи інформування та пояснення щодо виконання нею своїх повноважень в контексті політичної відповідальності... У випадку колективної підзвітності міністерств санкції щодо їх діяльності приймають форму вотуму недовіри» [180; р. 127-128]. Особливістю морально-політичної відповідальності складу уряду Канади є те, що навіть постановка у парламенті питання вотуму недовіри щодо урядового курсу в межах

даної політико-правової системи розцінюється як санкція. Навіть якщо відповідне рішення не було прийняте, глава уряду зазвичай виходить у відставку через тиск на нього правлячої партії. Цьому сприяє сувора урядова дисципліна, яка значно відрізняється від партійної.

На основі виокремлення підзвітності міністрів як компоненту відповідальності уряду, «політичну відповідальність міністра за досягнення цілей, що стоять перед міністерством, можна визначити як процес, в межах якого діяльність даної посадової особи відповідно до тих вимог, принципів правових норм, які визначають його діяльність, або всупереч їм супроводжується самооцінкою і отримує відповідну позитивну оцінку з боку компетентного органу, шляхом застосування санкцій або заохочень» [94; с. 34]. Варто звернути увагу на таку особливість морально-політичної відповідальності міністра: його звіт у парламенті може мати своїм наслідком відставку не зважаючи на те, що звіт міністра перед главою уряду не мав відповідної санкції. Прем'єр-міністр, в свою чергу, виконує дане рішення аби запобігти висловлення недовіри всьому складу уряду. Однак, такі дії прем'єра обов'язково обумовлюється консультацією з кокусом – парламентською групою, що вказує на нерозривний зв'язок морально-політичної відповідальності урядовців з їх діяльністю як членів Палати Громад або Сенату.

Особливістю політико-правової системи Австралії є відсутність окремих правових актів у вигляді кодексів поведінки або етики для регулювання відносин морально-політичної відповідальності парламентаріїв, хоча подібні документи діють на рівні уряду та органів місцевого самоврядування (наприклад, Кодекс Етичних Стандартів Законодавчої Асамблеї Квінсленду [241]). Тим не менш, у межах Регламенту Сенату [112] та Регламенту Палати Представників Австралії [177] сформовані положення, які визначають норми парламентської етики та стандарти професійної поведінки законодавців, а також можуть бути застосовані як спеціальні процедури для реалізації морально-політичної відповідальності сенаторів та членів парламенту. Так, дисциплінарна відповідальність членів Палати Представників гарантується положенням 94 Регламенту даної палати під назвою «Санкції проти поведінки, що порушує внутрішньо організаційний порядок».

Пункт «а» даної статті визначає таку санкцію щодо парламентаріїв як наказ покинути залу засідання Палати Громад: «Спікер може наказати Члену палати, що порушує порядок, покинути Залу засідань строком на одну годину. Даний наказ не є відкритим для обговорення та заперечення і, якщо Член парламенту не покинув Залу засідань негайно, Спікер може назвати Члена парламенту за прізвищем відповідно до інших процедур» [177; р. 47]. Фактично, у ситуації відмови покинути залу засідань Палати Представників за наказом спікера парламентарій може бути відсторонений від здійснення власних повноважень на певний термін.

Доволі рідкісним для Вестмінстерської системи права випадком, коли спікер застосовує право видалити члена парламенту з зали засідань, є реалізація пункту «а» положення 94 Регламенту Палати Представників Австралії щодо лідера опозиції Тоні Ебботта 20 серпня 2012 року. Це був лише шостий інцидент видалення лідера опозиції з зали Палати Представників з причини його неналежної поведінки за всю історію Федерального Парламенту Австралії. Відеозапис засідання Палати Представників, а саме процедури Часу запитань до прем'єр-міністра 20 серпня 2012 року свідчить, що Тоні Ебботт, не дивлячись на попередження спікера, постійно робить зауваження під час виступу його колег з партії більшості. Після того, як лідер опозиції відкрито звинуватив прем'єр-міністра Джулію Гіллارد (Julia Gillard) у тому, що вона наводить неправдиві факти та вводить членів парламенту в оману, виконуюча обов'язки спікера Анна Берк (Anna Berk) звернулась до Лідера Палати з вимогою надати висновок щодо поведінки Тоні Ебботта протягом засідання. Лідер Палати Ентоні Албаніз (Anthony Albanese) вказав на необхідність відмови Тоні Ебботта від звинувачень на адресу прем'єр-міністра у присутності членів парламенту. Відповідно, спікер наказала лідеру опозиції відмовитись від даних слів, але Ебботт заявив, що хоча він відхиляє обвинувачення щодо Джулії Гіллارد, але її твердження «все одно залишаються недостовірними» [266; 0:31]. Така поведінка Тоні Ебботта змусила виконуючу обов'язки спікера Анну Берк наказати лідеру опозиції покинути залу засідань палати відповідно до пункту «а» положення 94 Регламенту. Це є одним з прикладів застосування дисциплінарної форми морально-політичної відповідальності до члена парламенту з управлін-

ським статусом. Зазначений випадок вказує на те, що представники парламентської опозиції самі можуть стати суб'єктами морально-політичної відповідальності у процесі реалізації принципу підзвітності глави уряду.

Регламент Палати Представників парламенту Австралії передбачає, що спікер може ініціювати голосування складу палати про відсторонення її члена від здійснення повноважень за неналежну поведінку, яка порушує порядок роботи парламенту та може мати негативні наслідки для репутації законодавчого органу влади в цілому. Пункт «d» положення 94 Регламенту визначає наступні терміни відсторонення парламентарія від діяльності в межах палати: член парламенту відстороняється від здійснення повноважень строком на 24 години у випадку, коли він відмовився негайно покинути залу засідань відповідно до наказу спікера; на період трьох запланованих засідань Палати Представників у випадку голосування за дане рішення спікера усім складом палати; на строк семи запланованих засідань у випадку, якщо спікер ідентифікує поведінку парламентарія як прецедент для захисту гідності Палати Представників і це підтримує більшість присутніх у залі членів даної палати [177; р. 47]. У реальних ситуаціях, вибір строку відсторонення члена Палати Представників від здійснення повноважень залежить від суб'єктивного рішення спікера, який попередньо радиться з віце-спікерами та Лідером Палати.

Нормативні підстави для офіційної реалізації морально-політичної відповідальності міністрів уряду Австралії відтворюються у спеціальному акті для системи виконавчої влади – Положенні про Міністерські Стандарти [111]. Основу Положення про Міністерські Стандарти складають етичні принципи діяльності міністрів як керівників урядових структур, що мають широкі привілеї та повноваження у сфері державного управління. Такими принципами є доброчесність, переважання публічних інтересів над приватними, принцип міністерської підзвітності та відповідальності. Положення 7.1. даного документу чітко визначає, що міністри «можуть бути зобов'язані подати у відставку, якщо Прем'єр-Міністр отримав достатньо інформації, щоб стверджувати про порушення ними або недотримання Стандартів у правовому та фактичному аспектах» [111; р. 8]. У цьому випадку

мова йде про таку інституціональну форму морально-політичної відповідальності міністрів як примусова відставка за формальної ініціативи глави уряду. Рішення щодо усіх звинувачень міністрів уряду Австралії у порушенні принципів урядової етики та норм Положення про Міністерські Стандарти приймає лише прем'єр-міністр. Положення про Міністерські Стандарти встановлює, що для розслідування звинувачень міністра у порушенні даних стандартів глава уряду може звернутись до Секретаря Департаменту прем'єр-міністра та Кабінету. Останній може виконувати тільки функцію дорадчого інституту у відносинах морально-політичної відповідальності урядовців.

Варто зазначити, що для органів місцевого самоврядування штатів Австралії є характерною розгалужена система інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності їх представників. Це відтворюється в окремих документах для регулювання поведінки посадовців деволюційних органів законодавчої та виконавчої влади штату відповідно. Наприклад, у Західній Австралії діють спеціальний Кодекс поведінки для Членів Законодавчої Асамблеї [233] та Кодекс поведінки для Міністрів [154]. Особливістю Кодексу поведінки для Міністрів уряду Західної Австралії є те, що його структура доповнена детальними інструкціями стосовно можливих витрат міністрів та використання публічних ресурсів, офіційних подорожей міністрів, процедури прийняття та передачі подарунків, взаємодії з лобістами тощо.

У межах політичної системи Нової Зеландії досі не були сформовані окремі кодекси поведінки або етики, які б регулювали діяльність представників законодавчої та виконавчої влади на загальнонаціональному рівні. Так само як і в Сенаті або Палаті Представників Австралії, норми та процедури для здійснення повноважень членами однопалатного парламенту Нової Зеландії визначаються Регламентом [220]. Саме цей документ містить базові правові підстави для застосування морально-політичної відповідальності членів парламенту в інституціональних формах. Регламент Палати Представників є елементом системи «Правил Палати» Нової Зеландії, яку також складають: Постанови спікера (сукупність важливих парламентських прецедентів); Сесійний порядок; загальні Директиви та Постанови.

ви; Правила та Протоколи, які регулюють поведінку представників ЗМІ та інших відвідувачів палати. Слід звернути увагу на те, що у 2007 році частиною законодавців Нової Зеландії була здійснена спроба розробки та прийняття Кодексу поведінки для членів парламенту [219]. Чотири партії парламентської меншості (Зелені, Партія Маорі, АСТ та Партія “Об’єднане Майбутнє”) створили проект кодексу поведінки для парламентаріїв та виявили готовність його підтримки як елементу стратегії формування принципів добропорядності у системі законодавчої влади. Передбачалось, що кодекс поведінки буде включений до Регламенту Палати Представників та позитивно вплине на поведінку парламентаріїв, насамперед під час процедури запитань до міністрів. Тим не менш, даний проект кодексу поведінки так і не був прийнятий усім складом парламенту.

Регламент Палати Представників, а саме положення 89 (пункт 1), передбачає, що спікер може наказати члену парламенту негайно покинути залу засідань, якщо його поведінка порушує порядок роботи палати та перешкоджає діяльності інших парламентаріїв. Особливістю даного положення є те, що згідно з його другим пунктом «член парламенту, якому було наказано покинути Палату, не може бути присутнім у залі засідань, але може голосувати» [220; р. 40]. Отже, такий дисциплінарний засіб морально-політичної відповідальності законодавців як видалення з зали засідань за наказом спікера доповнюється нормативним дозволом до участі у процесі прийняття парламентом рішень. Серед численних ситуацій застосування спікером Палати Представників вищезазначеної санкції, варто виокремити випадок видалення з зали парламенту прем’єр-міністра Нової Зеландії Джона Кі (John Key) 11 травня 2016 року. Офіційний відеозапис засідання Палати Представників у цей день свідчить, що під час процедури часу запитань до прем’єр-міністра, заяви Джона Кі неодноразово викликають порушення порядку роботи парламенту. У відповідь на запитання спів-керівника парламентської групи Партії Зелених Джеймса Шоу (James Shaw) про надання прем’єром неправдивої інформації представникам організації Грін Піс, Джон Кі використовує фрази непарламентської лексики, фамільярні жести та робить непрофесійні поради іншому члену парламенту. Відповідно, спікер наказав прем’єр-міністру «негайно покинути Палату»,

зважаючи на поведінку Джона Кі під час засідання і постійне ігнорування ним зауважень голови парламенту [218]. Даний випадок застосування спікером дисциплінарної форми морально-політичної відповідальності по відношенню до глави уряду є досить рідкісним для політико-правової практики у Вестмінстерській системі права. Він вказує на те, що прем'єр-міністр як член парламенту Нової Зеландії має дотримуватись парламентської етики незалежно від власного статусу і рівня достовірності тих заяв, які можуть бути адресовані його особі.

Іншою формою морально-політичної відповідальності парламентаріїв, яку визначає Регламент Палати Представників є відсторонення від повноважень строком від 24 годин до 28 днів, в залежності від обставин та результатів поведінки члена парламенту. При цьому положення 95 Регламенту передбачає наступні наслідки відсторонення законодавців від здійснення повноважень: «член парламенту, відсторонений від діяльності в межах Палати, не може бути присутнім у залі засідань, голосувати, служити у комітеті, а також реєструвати запитання та клопотання про голосування складом палати» [220; р. 41]. Дана норма Регламенту детально відтворює склад санкції відсторонення, яка зазвичай є комплементарною по відношенню до дисциплінарної сторони морально-політичної відповідальності парламентаріїв. Зазначені наслідки усунення члена парламенту від функціонування Палати Представників мають політичний характер. Зокрема, вони можуть впливати на функції законодавця в межах парламентської групи, а також перешкоджати прийняттю важливих рішень для виборчого округу, який представляє даний парламентарій.

Морально-політична відповідальність за дії та поведінку міністрів уряду Нової Зеландії ґрунтується насамперед на нормах спеціального акту в сфері виконавчої влади – Інструкцій Кабінету [217]. Окрім загальних положень щодо формування складу уряду, відносин уряду з парламентом, взаємодії всередині Кабінету, даний документ містить окрему частину щодо поведінки міністрів у контексті співвідношення їх повноважень та приватних інтересів. Зважаючи на те, що міністри Корони одночасно здійснюють повноваження представників уряду, виконують політичну функцію як члени парламенту та мають персональні обов'язки пе-

ред виборцями певного округу, їх поведінка може передбачати конфлікт інтересів. Згідно зі статтею 2.52 Інструкцій Кабінету, «у межах усіх цих функцій та у будь-якій ситуації, Міністри мають діяти відповідно закону та поводити себе так, як цього вимагають найвищі етичні стандарти. Міністри є відповідальними за їх поведінку перед Прем'єр-Міністром» [217; р. 25]. Порухення положень Інструкцій кабінету та етичних стандартів діяльності урядовців зазвичай призводить до відставки міністра Корони. Формально, право відправити міністра у відставку з його посади належить Генерал-Губернатору. Однак, за конституційним звичаєм, у даному випадку Генерал-Губернатор діє за порадою прем'єр-міністра щодо необхідності прийняти відставку міністра або примусово вплинути на її реалізацію [217; р. 19].

У Сполучених Штатах Америки реалізація морально-політичної відповідальності парламентаріїв гарантується такими нормативно-правовими актами як Конституція [271], Кодекс офіційної поведінки Сенату [277], Регламент Сенату [276], Регламент Палати Представників та його окрема частина [275] – Кодекс офіційної поведінки для членів даної палати Конгресу [273], а також Акт про Етику Урядування [272]. Поведінка сенаторів та конгресменів, яка не відповідає стандартам даних документів, офіційно може стати об'єктом морально-політичної відповідальності у двох випадках: якщо для цього існує відповідний конституційно-правовий прецедент; якщо Спеціальний Комітет Сенату з етики та Комітет Палати Представників з етики ідентифікують вчинки посадовців як порушення Кодексу офіційної поведінки. Розділ 5 Статті 1 Конституції США передбачає, що обидві палати Конгресу «можуть встановлювати власний Регламент, накладати стягнення на їх членів за поведінку, що порушує порядок, та, за згодою двох третіх складу, виключити члена Конгресу з числа його представників» [271]. Виключення зі складу Конгресу вважається найбільш суворою санкцією дисциплінарного та політичного характеру, що може бути застосована до сенатора або до члена Палати Представників. Окрім виключення зі складу палати, зазначені вище нормативно-правові акти передбачають такі форми морально-політичної відповідальності парламентаріїв як тимчасове відсторонення від повноважень (зазвичай на час розслі-

дування порушень Кодексу офіційної поведінки спеціальним комітетом), тимчасове усунення від діяльності комітету, добровільна відставка, дисциплінарне стягнення або парламентська догана, а також так званий парламентський осуд.

Парламентський осуд є формальною санкцією, яка може бути застосована до сенатора або конгресмена на засіданні відповідної палати після спеціального розслідування Комітету з етики обвинувачень, що були висловлені на адресу даного парламентарія, у порушенні норм Кодексу офіційної поведінки, правил декларування інтересів, стандартів Регламенту та конституційних принципів загалом. Осуд не вимагає відсторонення законодавця від здійснення ним конституційних повноважень. Правило 17 Регламенту Палати Представників передбачає, що у випадках порушення порядку роботи палати, ігнорування зауважень спікера, недотримання норм Регламенту поза межами зали засідань палати, конгресмен «підлягає осуду або іншому покаранню, яке Палата вважає необхідним» [275; р. 30]. Особливим випадком реалізації парламентського осуду щодо члена Палати Представників у XXI столітті є осуд палатою Чарльза Ренджела (Charles Rangel), представника Демократичної партії від Нью-Йорка, за неналежне використання публічних фондів, недостовірне декларування фінансової інформації та невиконання обов'язку сплати податків. Варто звернути увагу на те, що Чарльз Ренджел переобирався на посаду конгресмена з 1973 року і з одного боку, мав широку підтримку в межах Демократичної партії, а з іншого – зважаючи на свій політичний досвід здійснював суттєвий неформальний вплив на діяльність Палати Представників загалом.

Офіційний відеозапис засідання Палати Представників 2 грудня 2010 року свідчить, що розслідування Комітету палати з етики переконало більшість конгресменів у порушенні Ренджелом фінансової та інформаційної сторони етичних стандартів поведінки і діяльності законодавців. Члени Палати Представників підтримали осуд Чарльза Ренджела, а співвідношення голосів склало 333-79. Після цього, відповідно до формальної процедури, спікер палати НенсіPelosi (Nancy Pelosi) проголосила, що на основі прийнятої резолюції Чарльз Ренджел як представник Нью-Йорку піддається осуду Палати Представників за недотримання

правил декларування фінансових інтересів, статків і власності. Використавши слово у відповідь, Ренджел зазначив, що повністю визнає конституційні повноваження та правову компетенцію Палати Представників щодо контролю за поведінкою її членів. Однак, він також зауважив, що усвідомлює політичну складову голосування з приводу його осуду, яка могла мати більше значення, ніж здобутки його діяльності на посаді конгресмена [274; 7:53:13]. Даний випадок застосування Палатою Представників санкції осуду є цілком виправданим з точки зору процедури реалізації морально-політичної відповідальності конгресменів. Однак, парламентський осуд не став фактичною підставою для морально-політичної відповідальності Чарльза Ренджела перед виборцями і він був переобраний на наступний строк повноважень палати. При цьому, сам конгресмен зміг використати формальну процедуру осуду для відновлення власної репутації за допомогою стадії «слова у відповідь». Це вказує на досить відносну ефективність осуду як внутрішньо парламентської санкції у сфері поведінки законодавців.

Регламент Палати Представників не передбачає спеціальних засобів дискваліфікації або дисциплінарних стягнень як наслідків парламентського осуду. Однак, осуд може стати причиною для подальшого розслідування вчинків і дій конгресмена з боку Комітету з етики, а також змусити парламентарія використати право добровільної відставки для уникнення більш жорстоких санкцій. Мова йде насамперед про загрозу виключення зі складу палати. Водночас, політичним партіям, представленим у Конгресі, є притаманними власні внутрішньоорганізаційні правила, що визначають можливість настання негативних наслідків для члена палати, відносно якого був проголошений осуд. Такими наслідками можуть бути: усунення від здійснення повноважень на посаді голови у комітетах і підкомітетах палати; позбавлення керівного статусу в структурі парламентської групи партії.

У Сполученому Королівстві, Канаді, США, Австралії та Новій Зеландії нормативні процедури реалізації морально-політичної відповідальності можна теоретично зіставити з принципом відповідальності суб'єктів політики, запропонованим Флоріаном Ветштайном: «Відповідальність за політичну дію базується не на політичному, а на моральному підґрунті. Її сутністю, однак, є політична участь та

активність. Таким чином, відповідальність за політичну дію є моральною відповідальністю за участь у політиці» [281; р. 59]. У країнах англо-американської політико-правової системи традиційною є система кодексів поведінки або етичних стандартів у регламентаційних документах для представників органів державної влади, які доповнюються інструкціями та керівництвами з виконання їх принципів у вигляді численних положень і процедур. Формальний аспект останніх хоч і відіграє важливу роль для виконання посадовцями принципів та правил політичної професійної етики, однак не є визначальним. Це пояснюється тим, що невід'ємними нормативними складовими реалізації морально-політичної відповідальності виступають конституційні звичаї, неписані парламентські правила, політичні традиції участі у владній діяльності та неформальні корпоративні норми політичного характеру, які складають структуру політичних інститутів цих країн. У ситуаціях конфлікту публічних і приватних інтересів, політичних скандалів та прийняття рішень загальносуспільного значення такі розрізнені правила інтегруються в систему підстав для відносин морально-політичної відповідальності. Чинниками цього є соціальна оцінка поведінки певного суб'єкта політики, і, найголовніше, конкретні дії та висновки керівних або спеціально-уповноважених органів, компетенція яких передбачає застосування окремих форм морально-політичної відповідальності. Особи, що займають посади у таких органах, зазвичай скеровуються у своїй діяльності насамперед усталеними політичними звичаями або конвенціями, які можуть не бути формально відтвореними.

Окремою складовою морально-політичної відповідальності у політико-правових системах демократичних суспільств є відповідальність виборця. Як зазначалося вище, суб'єкти політики здійснюють власну діяльність в умовах постійного ризику втрати можливостей для захисту їх інтересів та засобів реального політичного впливу. Це стосується не лише представників вищих органів державної влади або політичних партій, але й громадських організацій, і особливо громадянина в статусі виборця. Делегування владних повноважень в процесі виборів є не просто принципом формування елементів представницьких органів держави. Волевиявлення громадян в даному контексті означає прийняття ними рішення на

користь певної стратегії розвитку суспільних відносин в різних сферах. Мова йде насамперед про політичне рішення частини громадян, що складають більшість з тих, хто прийняв участь у голосуванні в межах виборчого процесу з конкретного приводу. Такий вид політичної діяльності громадян є безпосереднім проявом реалізації конституційних норм як основи політичної взаємодії в конкретному суспільстві. З одного боку, вибори не передбачають забезпечення повного відображення суспільних очікувань і домінуючих громадянських інтересів у діяльності органів держави. З іншого боку – за допомогою виборів представники держави можуть реально оцінити можливості громадянського суспільства у застосуванні наявних політичних інститутів, а також з'ясувати обізнаність громадян у принципах їх конституційного статусу. Відповідальність виборця відіграє важливу роль як у функціонуванні всієї політичної системи, так і в забезпеченні його особистих потреб або інтересів тієї групи, представником якої він є. Прикладом цього є залежність економічної політики уряду від політичного рішення виборців в ході парламентських або президентських виборів (в залежності від форми правління та способу формування уряду).

Відповідальність виборця формується в результаті історичного синтезу моральних стандартів з основними нормами конституційного ладу. Даний принцип покликаний сформувати свідоме ставлення громадян до процесу виборів, а також є основою для розвитку засобів контролю громадян за виконанням тих вимог, що були задекларовані до їх представника в процесі виборів. Відповідальне ставлення громадян до статусу виборця найбільш ґрунтовно можна визначити через поняття етики конституційного порядку, одним із розробників якого був Джеймс М. Б'юкенен. Він зазначає, що «кожен з нас, як громадянин, має етичне зобов'язання долучатись безпосередньо та/або опосередковано до постійного й триваючого конституційного діалогу, який відмінний від і водночас паралельний до прикладів повсякденної діяльності, здійснюваної в межах правил, що визначають існуючий режим» [119; р. 369]. Участь громадян у розвитку конституційного порядку не обмежується голосуванням на виборах і включає в себе застосування всіх форм опосередкованого захисту власних інтересів у формуванні оптимальних правил

політичної взаємодії. Етика конституційного порядку є системою етичних принципів та конституційних звичаїв, що сприяють реалізації норм конституційного права не лише на практиці, але й у свідомості громадян та осіб, уповноважених на виконання функцій держави. Звідси, відповідальність даного типу передбачає захист змісту морально-політичних принципів діяльності представників органів держави для збереження вільного волевиявлення громадян щодо різних напрямків розвитку суспільства.

Відповідальність громадянина під час електоральної активності має першочергове значення в контексті діяльності органів держави в області реформування. Етика конституційного порядку передбачає, що кожен громадянин усвідомлює ризики власного рішення під час голосування за конкретну політичну особистість або політичну партію через неможливість точного прогнозування наслідків їх діяльності. Справа в тому, що виборці є відповідальними за обраних ними представників у вищих органах держави, навіть якщо вони без їхньої згоди ініціювали чи реалізували зміни до конституції або до інших нормативно-правових актів вищої юридичної сили. Дана ситуація є небезпечною тим, що трансформація конституційної системи без підтримки політично активних громадян супроводжується тимчасовою відсутністю можливостей для оперативного притягнення урядовців або законодавців як ініціаторів конституційних перетворень до політичної і юридичної відповідальності. Це пояснюється тим, що політичний конституційний контроль фактично не діє у випадку діяльності органів виконавчої або законодавчої влади в якості суб'єктів конституційного реформування, а судовий конституційний контроль вимагає тривалого періоду для винесення судовим органом відповідного рішення і його виконання з боку інституцій із контрольними повноваженнями. Відповідальність виборця в межах конституційної реформи є актуальною проблемою для політичної системи сучасної України. З цього приводу українська дослідниця Леся Балущка зауважує: «в умовах демократизації суспільства не варто забувати про відповідальність самого суспільства перед державою, а також перед тими політичними діячами, представниками політичних сил, політичними лідерами та/чи майбутніми державними управлінцями, яких суспільство наділило

кредитом довіри та владним мандатом, обравши їх до орган влади
 відповідного рівня» [9; с. 171]. В демократичних суспільствах забезпечення від-
 повідальності виборця відбувається через декларування етико-політичних прин-
 ципів здійснення владних повноважень в органах державної влади та місцевого
 самоврядування, які покликані попереджати виникнення конфліктів інтересів все-
 редині органу держави та його поширення на суспільні групи.

Відповідальність виборця в системі етики конституційного порядку може ре-
 алізуватись: під час виборчого процесу у вигляді свідомого пошуку громадяни-
 ном оптимального для нього політичного рішення; через діяльність обраного ним
 представника в органах державної влади та її впливу на життєдіяльність суспільс-
 тва; через функціонування всієї політичної системи; на основі негативних резуль-
 татів діяльності органів місцевого самоврядування. У межах етики конституцій-
 ного порядку, «виборці не мають прямого відношення до інституціонально визна-
 ченої концентрації владних повноважень, але повинні бути в змозі ідентифікувати
 згуртованого політичного актора, якого вони можуть притягнути до відповідаль-
 ності та застосувати санкції... У парламентських системах, виборці можуть в рів-
 ній мірі легко сконцентрувати інтерес на певній частині уряду, але для них більш
 складним може стати визначення однієї партії або особи, до якої вони можуть за-
 стосувати санкції на виборах» [162; р. 170]. Громадянин у статусі виборця також
 несе відповідальність за використання ним конституційно визначених можливос-
 тей застосування до його представників в органах держави політичних санкцій на
 майбутніх виборах, що відтворюються у неголосуванні за конкретного кандидата
 або партію та в підтримці прямого конкурента. Даний аспект відповідальності ви-
 борця часто використовується в межах нових методів та засобів політичної кон-
 куренції.

2.3. Умови реалізації морально-політичної відповідальності у політико- правових системах недемократичного типу

В умовах демократичних політичних систем, нормативні підстави морально-
 політичної відповідальності доповнюються ефективними механізмами реалізації.

Одним з таких механізмів є вибори, в процесі яких відтворюється реальний рівень довіри громадян до політичного лідера, партії тощо. Наявність формальних процедур для застосування морально-політичної відповідальності досить часто перетворює її на засіб політичної конкуренції або морального тиску. Натомість, виникає питання, яким чином даний вид відповідальності діє в межах політичних систем з недемократичними режимами. Проблема функціонування морально-політичної відповідальності в контексті конкретних політичних режимів є новою та актуальною для політології. Особливої уваги заслуговує можливість впливу норм моралі на діяльність та відповідальність суб'єктів політики за авторитаризму, різноманітні форми якого продовжують розвиватись у сучасних умовах.

На відміну від тоталітаризму, авторитарний режим характеризується обмеженим впливом суспільної моралі на політичну діяльність та не вимагає відповідності політичних дій принципам певної ідеології. У свою чергу, розвиток політичної етики та корпоративних норм в системі органів держави напряду залежить лише від волі групи осіб-суб'єктів владних відносин, а не від запитів та очікувань громадянського суспільства. Відтак, це зумовлює формування стандартів професійної політичної поведінки та відповідальності за неї, що діють незалежно від нормативно-правових актів та не є доступними для громадськості. У політико-правовій практиці недемократичних держав конституція та акти вищої юридичної сили зазвичай відіграють другорядну роль у порівнянні з постановами, директивами та статутами правлячих партій. Унаслідок цього, морально-політична відповідальність в умовах авторитаризму і тоталітаризму набуває особливих форм, джерел нормативного забезпечення та засобів для застосування. Визначення моральних засад політичної відповідальності в контексті авторитарних форм державної влади є важливим для з'ясування особливостей розвитку інститутів політичної системи України. Це пояснюється тим, що українське суспільство періодично знаходиться в стані балансування між авторитарним та демократичним режимами.

Співвідношення понять «політичний режим» та «морально-політична відповідальність» є якісно новим напрямком дослідження в сучасній політології. Він

базується на виокремленні нормативних засад функціонування політичних режимів, що є безпосередньо пов'язаними з відповідальністю суб'єктів політики за їх дії та поведінку у публічному і приватному житті. Форми легітимації, стандарти та методи здійснення державної влади, притаманні для авторитарних режимів, досліджуються у працях Хуана Лінца [197], Альфреда Степана [196], Стівена Левітські (S. Levitsky) [195], Лукана Вея (L. Way) [195], Мілана Своліка (M. Svoblik) [258], Френсіса Фукуями [141]. Дані дослідники зокрема приділяють увагу на неформальним засадам та етико-політичним обставинам еволюції різних типів авторитаризму.

Діяльність будь-якого суб'єкта політики так чи інакше пов'язана з нормами суспільної моралі. На перший погляд, вони видаються необов'язковими до виконання через панування в політичній сфері особливих правил взаємодії. Тим не менш, нехтуючи традиційними для певного суспільства етичними стандартами будь-який учасник політичних відносин буде стикатись з численними перешкодами у досягненні власних цілей та інтересів. Навіть у межах впливу на політичну свідомість громадян, представники публічної влади змушені враховувати етичний зміст власних дій та їх можливу ціннісну інтерпретацію з боку суспільства. Система моральних норм та соціальних цінностей здатна до самозбереження незалежно від впливу форми здійснення державної влади, тому її елементи можуть ефективно використовуватись у якості підтримки для політичного режиму. Протистояння суспільній моралі або зміна її принципів з боку представників державної влади або неурядових політичних організацій вимагає величезних часових витрат та не передбачає гарантованого результату. Тому, в межах громадянського суспільства, органів державної влади, конкретних партій, громадських рухів та об'єднань, формуються й діють особливі принципи політичної етики. Їх систематизація та розвиток є показником адаптації колективного суб'єкта політики до моральної сторони суспільної життєдіяльності.

Зважаючи на те, що норми моралі можуть набувати політичного значення, активність у сфері владних відносин завжди пов'язана з необхідністю розробки правових механізмів контролю за поведінкою громадян та політичних організа-

цій. Водночас всередині інститутів управління державою обов'язково мають бути встановлені етичні стандарти поведінки для їх представників. Таким чином, будь-яка політична дія, вчинок, рішення, діяльність чи поведінка передбачають морально-політичну відповідальність за них. Остання поширюється на всі рівні політичної системи. Зазначений тип відповідальності може реалізовуватись навіть у ситуаціях соціально-політичних перетворень та обмежених можливостей суспільного контролю в галузі механізму держави. Доказом цього є факт, з'ясований авторами праці «Партійна етика: документи і матеріали дискусії 20-х років» ще наприкінці минулого сторіччя, який полягає в тому, що моральні норми впливають на діяльність суб'єктів публічної влади в процесі становлення недемократичного, а саме тоталітарного, режиму [82].

В умовах недемократичних політичних систем морально-політична відповідальність зазвичай застосовується ретроспективно та відтворюється у суворих дисциплінарних санкціях, покликаних зберегти наявні форми здійснення публічної влади. Так, розглядаючи політичні прояви моральної відповідальності, Деніс Томпсон звертає увагу на її реальну ефективність на відміну від традиційної для політичної влади ієрархічної відповідальності: «те, що ієрархічна відповідальність наврядчи передбачає будь-який моральний вплив, пояснює, чому політичні лідери зазвичай готові оголосити себе цілком відповідальними за згубні рішення або політичний курс. Прийняття на себе відповідальності стає свого роду політичним ритуалом, який не чинить негативного впливу на лідера» [265; р. 14]. Політичний акцент на такій відповідальності є одним зі способів впливу на громадянську свідомість з боку органів держави, що широко застосовується в авторитарних режимах. За його допомогою, представники державної влади можуть впроваджувати непопулярні в суспільстві або частково деструктивні для нього політичні рішення та дії. Натомість морально-політична відповідальність передбачає більш вірогідні можливості для впливу на індивідуальному та колективному рівні ієрархічної системи. Це означає, що політичний лідер або очільник певного органу одночасно морально (через суспільний осуд, загрозу репутації) й політично (на основі ризи-

ку примусової відставки) відповідальний за дії та поведінку підзвітних йому посадовців.

Розгляд моральних стандартів, що впливають на політичну владу за авторитаризму, вимагає визначення основних властивостей даного політичного режиму. Встановлення останнього напряму пов'язане з розвитком і проявами соціальних інститутів в межах конкретного політичного середовища. Тому, говорячи про визначення поняття авторитарного режиму, Хуан Лінц зауважує, що відповідна йому традиційна модель управління суспільним розвитком, «є сфокусованою на спосіб здійснення влади, організацію влади, зв'язок з іншими суспільствами, на природу системи переконань, що підтримують його, а також на роль громадян у політичному процесі, і водночас не акцентує увагу на основний зміст політики, цілі, сенс існування таких режимів» [197; р. 160]. Враховуючи те, що політичний режим є формою взаємодії держави та громадянського суспільства, він вимагає створення особливої системи норм, правил та цінностей, у першу чергу в сфері політики, які б слугували підтримкою для існування наявної ієрархії органів публічної влади. Варто зазначити, що суб'єкти політики, зацікавлені у розвитку конкретного режиму, вибірково звертаються до моральних норм та соціальних цінностей, традиційних для певного суспільства, керуючись принципом управлінської доцільності. Отже, нормативно-правове забезпечення морально-політичної відповідальності на рівнях законодавчої та виконавчої влади може здійснюватись для: 1) «природного» громадянського сприйняття режиму; 2) нейтралізації протистояння правлячій еліті з боку опозиційних політичних партій або громадських організацій.

Відповідно, авторитаризм у межах даного дослідження можна визначити як політичний режим, для якого притаманними є спрямованість методів і засобів здійснення державної влади на задоволення інтересів та досягнення цілей замкненої групи осіб або конкретного лідера, повне або часткове регулювання політичної системи. В умовах авторитаризму контроль за поведінкою представників публічної влади здійснюється на основі: формально визначених обов'язків законодавців або урядовців; неформальних, зазвичай негласних, правил взаємодії всередині

ні механізму держави; стандартах партійної або внутрішньоорганізаційної дисципліни; а також на основі окремих «корисних» для цього режиму принципах політичної етики та конституційних звичаях. Поняття авторитарного політичного режиму слід розмежовувати з авторитарним стилем лідерства, який може бути характерним для ієрархічних відносин всередині органів держави в умовах демократії. Серед властивостей авторитаризму слід виокремити: контроль з боку держави за діяльністю громадянського суспільства та за розвитком його інститутів, «досить широкий соціальний та економічний плюралізм», «певний простір для напівпозиції» [196; р. 44-45]. Окремої уваги заслуговує здатність авторитарних політичних систем до лібералізації та демократичної модернізації, на основі вдосконалення стандартів професійної політичної поведінки у певній країні. Наприклад, нормативно-ціннісний тиск на авторитарних суб'єктів публічної влади може мати своїм результатом початок політичних реформ та розширення громадянських прав. Прикладом цього є реформи у системі диктатури Франсиско Франко в Іспанії кінця 60-х років XX століття.

Морально-політична відповідальність за авторитаризму може бути реалізована або як засіб подолання загроз для існування режиму, або як елемент впливу на його функціонування з боку морально-етичних інститутів як системи норм та цінностей. У першому випадку, даний вид відповідальності доволі часто застосовується органами державної влади для формування позитивного образу їх представників у свідомості громадян. Так, морально-політична відповідальність може втілюватись на практиці у формі «показової» добровільної або примусової відставки посадовців. Вона зазвичай виправдовується невідповідністю певних політичних дій або вчинків етичним принципам поведінки парламентаріїв або державних службовців, що приховує реальні підстави таких наслідків або санкцій. Варто наголосити на тому, що зазначена практика є досить поширеною у пострадянських суспільствах. Натомість, недемократичний режим загалом не може слугувати перешкодою для того, щоб окремі суспільні групи ініціювали реалізацію морально-політичної відповідальності щодо суб'єктів політики у випадках спричинення останніми кризових ситуацій для розвитку системи соціальних цінностей та норм

моралі. Водночас для цього зазвичай бракує ефективних процедур відсторонення суб'єкта публічної влади від повноважень, які є притаманними демократичним суспільствам.

Формальне забезпечення морально-політичної відповідальності в авторитарних режимах може досягатись за допомогою поступової систематизації етичних принципів для конкретних органів держави. Наприклад, Постанова Палати представників Національних зборів Республіки Білорусь про Регламент має у своїй структурі окремий Розділ «Правила депутатської етики», у якому визначаються особливі заходи впливу на парламентаріїв у разі порушення ними положень даного нормативного акту та принципів парламентської дисципліни. Регламент Палати представників передбачає, що контроль за поведінкою парламентаріїв може здійснюватись постійною комісією з питань депутатської етики. Стаття 270 даного нормативно-правового акту чітко визначає, що «Депутат Палати несе моральну відповідальність за порушення правил депутатської етики протягом усього періоду виконання ним депутатських повноважень» [81]. Звинувачення з приводу порушення парламентарієм правил професійної поведінки може бути подана на розгляд постійної комісії як у вигляді звернення депутатів Палати, так і у вигляді заяви громадян та юридичних осіб. Дисциплінарними формами морально-політичної відповідальності, які встановлюються Регламентом Палати представників, є: зобов'язання принести вибачення; парламентський осуд; інформування виборців про порушення депутатом правил парламентської етики. У сучасних умовах розвитку політико-правової системи Білорусі такі нормативні підстави морально-політичної відповідальності або не реалізуються на практиці, або застосовуються з ініціативи фактичного глави виконавчої влади.

Властивий авторитаризму соціальний та економічний плюралізм сприяє розвитку різних форм морально-політичної відповідальності. Це пояснюється тим, що за відсутності тотального контролю з боку держави, у сфері економіки можуть виникати та діяти неформальні принципи міжорганізаційної взаємодії, конкуренції, а також набувають поширення системи внутрішньогрупової корпоративної етики. Корпоративні норми фактично виконують функцію захисту соціальної ре-

путації розвинутих економічних організацій, відображаючи найбільш популярні для певного суспільства запити та вимоги щодо ведення підприємницької діяльності. Встановлення відповідальності за порушення норм даного типу позитивно позначається на результативності діяльності всіх учасників економічної групи, зменшуючи ризики виникнення конфлікту інтересів.

У свою чергу, ефективність відповідних етичних стандартів, їх сприйняття громадянами, не може залишитися поза увагою суб'єктів державної влади. В умовах недемократичних політичних систем може відбуватись інтеграція найбільш прогресивних соціальних та економічних інститутів, що відображає пошук суспільством неполітичних шляхів узгодження всієї багатоманітності інтересів громадян. Важливим фактом є те, що «деякі авторитарні режими ідейно схильні до розвитку – іншими словами, вони прагнуть сприяти економічному зростанню. І та думка, що недемократичні режими можуть просувати спільні інтереси, безумовно виходить за межі питань економіки» [141; р. 18-19]. Звичайно, такий пріоритет авторитарного режиму як економічний розвиток вимагає широкої політичної підтримки, часом нормативно-правового забезпечення. Зворотній зв'язок даних процесів відтворюється у перенесенні принципів корпоративної етики економічних організацій до сфери політики. Результатом цього є те, що суб'єкти державної влади за авторитаризму свідомо звертаються до морально-політичної відповідальності як до чинника політичної взаємодії. Відповідно, виникає необхідність у розробці парламентом та урядом спеціальних етичних стандартів поведінки для їх представників.

Названий вибір владної еліти зумовлений переоцінкою громадянами моральної сторони політичної діяльності через її співвідношення з етичним статусом розвинутих бізнес-структур. Такі об'єднання несуть моральну відповідальність перед громадянами-споживачами, практикуючи дотримання внутрішньогрупових етичних стандартів усіма особами, що діють в інтересах конкретного підприємства або корпорації. У випадку авторитарного режиму, спрямованого на вдосконалення економічних відносин, морально-політична відповідальність починає характеризуватись ризиками втрати органами держави такого ресурсу як довіра гро-

мадян. Отже, стрімке економічне зростання зумовлює впровадження до авторитарних політичних систем демократичних принципів та цінностей. Прикладом цього є авторитарні режими у країнах Східної Азії у 60-90-тих роках XX століття, де представники вищих органів держави сприяли реалізації морально-політичної відповідальності на середньому рівні владної вертикалі. Даний вид відповідальності застосовувався контролюючими інститутами у таких формах: відставка за нездатність слідуванню етичним кодексам державної служби, що не є дистанційованими від суспільної моралі; дисциплінарний груповий тиск через загрозу колективної відповідальності; жорсткі нормативно-етичні, дисциплінарні та юридичні санкції. Останні реалізовувались у контексті того, що авторитарна влада «хоча й номінально здійснюється через політичні інститути, в кінцевому рахунку повинна спиратись на реальну загрозу насильства» [258; р. 479].

Часткова демократизація авторитаризму перетворює економічні групи на неформальні організації контролю у сфері морально-політичної відповідальності. За допомогою матеріально-фінансового впливу на представників держави, вони можуть ініціювати два протилежні процеси: олігархізацію політичного режиму або демократичне реформування органів держави з метою повноцінного функціонування ринкової економіки. Слід звернути увагу на те, що морально-політична відповідальність найбільш ефективно діє саме в авторитарних політичних системах з економічним або громадянським, а не військовим підґрунтям.

Особливо це стосується конкурентних авторитарних режимів, що визначаються Стівеном Левітські та Луканом Веєм як «громадянські режими, в яких формальні демократичні інститути існують та широко розглядаються як первинні засоби отримання влади... Конкурентні авторитарні режими відрізняються від чистої форми авторитаризму тим, що в них існують конституційні канали, через які опозиційні групи ведуть боротьбу істотним чином за виконавчу владу. Вибори проводяться регулярно й опозиційним партіям юридично не заборонено оскаржувати їх» [195; р. 5, р. 7]. Тим не менш, навіть наявність політичної волі та формальних (не завжди реальних) можливостей опозиційних груп до впливу на органи виконавчої влади ще не гарантує повноцінного функціонування морально-

політичної відповідальності в умовах конкурентного авторитаризму. Це пояснюється «парадоксом голосування», який активно популяризується в авторитарних суспільствах та означає, що громадяни в процесі виборів нехтують власним правом голосу через його «незначущість». Як результат, опозиція позбавляється або не має в достатньому обсязі електоральної підтримки, а отже – моральних засобів притягнення наявної політичної еліти до відповідальності. Фактично, громадськість не враховує те, що «голосування є морально необхідним, навіть за неймовірно мізерних шансів того, що один індивідуальний голос змінить результат виборів. Моральні зобов'язання надають нам достатніх підстав, щоб діяти» [158; р. 273]. У даному випадку, політична опозиція може виконувати лише символічну функцію для формального забезпечення демократичних принципів та відповідної підтримки режиму, а громадяни власноруч позбавляють себе можливості реалізації морально-політичної відповідальності щодо організаторів системи авторитарного режиму через вибори.

На відміну від громадянських режимів, авторитаризм, сформований на основі військової диктатури, зазвичай не передбачає сталих форм морально-політичної відповідальності суб'єктів публічної влади, у тому числі її проявів на корпоративному рівні. Державні структури за військових режимів здійснюють примус без розгалуженої системи права та без формального врахування принципу довіри народу, що «ґрунтується на презумпції рівноваги відповідальності та інтересів» [95; с. 68].

Якщо авторитарний режим ґрунтується на традиційному для певного суспільства способі легітимації влади, нормативними підставами морально-політичної відповідальності представників держави зазвичай виступають історично обумовлені норми суспільної моралі, конституційні звичаї та принципи політичної етики. Реалізація даного виду відповідальності може відбуватись лише у межах системи органів держави, а контроль за цим процесом здійснюється спеціальними державними установами без залучення громадянського суспільства. Винятком є ситуації, коли соціально-економічні групи ініціюють реалізацію стандартів професійної поведінки суб'єктів публічної влади через загрозу спільним з вищим керівницт-

вом держави інтересам. Френсіс Фукуяма, порівнюючи авторитарне урядування у Китаї зі структурою управління західних корпорацій, звертає увагу на історичні витоки першого та зазначає, що «хоча в династичному Китаї не були розвинуті верховенство закону та механізми формальної відповідальності для обмеження компетенції виконавчої влади, моральна відповідальність була визначальною для функціонування системи» [141; р. 19]. Відповідальність представників уряду та парламенту за авторитарного режиму може бути розвиненою настільки, наскільки норми моралі є залученими до системи державного управління та зважаючи на те, у який спосіб це відбувалось. Звідси, контроль за поведінкою осіб, які здійснюють функції держави, найбільш ефективно реалізується не лише за наявності розвинених процедур застосування норм законодавства у сфері політичної етики, але й вимагає належної ініціативи з боку домінуючої партії. Це передбачає, наприклад, що дисциплінарна відповідальність в органах держави має більше гарантій для застосування за авторитаризму, аніж за демократичного режиму.

Для політичної системи Китаю є характерною наявність нормативних підстав морально-політичної відповідальності парламентаріїв та представників уряду, побудованих насамперед на положеннях Статуту Комуністичної Партії Китаю [214] та спеціального Кодексу етики для членів даної політичної партії [128]. Розвиток інституціональних форм морально-політичної відповідальності депутатів Всекитайських зборів народних представників та членів Державної ради КНР ґрунтується на одному з основних принципів соціалістичного права, а саме на фактичному домінуванні постанов, директив та внутрішніх документів правлячої партії над правовими актами вищої юридичної сили (наприклад над Конституцією). Розділ 7 Статуту Комуністичної Партії Китаю під назвою «Партійна дисципліна» визначає базові принципи регулювання поведінки представників даної партії на всіх рівнях її організації, зокрема на рівні здійснення членами партії обов'язків у сфері державного управління. Функція контролю за дотриманням відповідних дисциплінарних норм та розслідування фактів їх порушення належить партійним організаціям. Стаття 39 Статуту передбачає, що «для забезпечення партійної дисципліни існує п'ять окремих заходів: попередження, серйозне попередження, від-

сторонення від партійної посади, пробація (умовне засудження – В. Дзятківський) у межах Партії та виключення з Партії» [214]. Варто зазначити, що санкція умовного засудження має своїм наслідком позбавлення члена партії права участі у виборах та права на голосування строком до двох років.

Дані форми морально-політичної відповідальності членів Комуністичної Партії Китаю зазвичай можуть бути застосовані лише з ініціативи керівників партійних організацій або президії партії, у випадках порушення норм організаційної дисципліни з боку парламентарія або керівника урядової структури. Статут Комуністичної партії встановлює, що реалізація конкретної санкції по відношенню до члена об'єднання має бути попередньо обговорена на загальних зборах відповідної структури партії. Ситуації серйозних порушень норм партійної етики, які можуть мати своїм наслідком виключення зі складу організації, розслідуються партійною комісією з питань дисциплінарного нагляду. Даний інститут морально-політичної відповідальності членів партії має повноваження самостійно обирати форму дисциплінарного впливу щодо особи, яка обвинувачується у порушенні стандартів поведінки для представників партії.

Кодекс етики для членів Комуністичної Партії Китаю встановлює базові приписи для здійснення обов'язків партійними лідерами різного статусу. Основним завданням даного кодексу є попередження корупції серед керівних партійних структур, а також запобігання конфлікту публічних і приватних інтересів у системі державного управління. Так, Кодекс етики забороняє представникам партії використовувати їх вплив для діяльності у приватних інтересах. Партійним лідерам також забороняється здійснювати великі витрати з урядових фондів для власних потреб: придбання транспортних засобів, оренди приміщень, оплати відпочинку тощо [128]. Положеннями Кодексу передбачено, що до членів партії, які порушили норми даного документу, мають бути застосовані суворі дисциплінарні заходи, а у особливих випадках – санкції кримінальної відповідальності. Форми морально-політичної відповідальності членів Комуністичної Партії Китаю, визначені Кодексом етики, корелюються із засобами дисциплінарного впливу, які гарантуються Статутом партії. Слід звернути увагу на те, що на рівні функціонування па-

рламенту Статут Комуністичної Партії Китаю та Кодекс етики фактично мають вищий нормативний статус по відношенню до Регламенту Всекитайських зборів народних представників. Це створює умови для фактичної неможливості реалізації Статті 39 Регламенту, яка визначає повноваження парламентаріїв щодо ініціювання та прийняття рішення про відсторонення від обов'язків та позбавлення посади Президента і Віце-президента КНР, а також членів Державної Ради як вищого органу виконавчої влади [261].

У сучасних умовах, авторитарні режими потребують не лише формальної легізації підстав для функціонування, але й окремих елементів їх легітимації, які залежать від морально-політичної відповідальності представників держави. Не останню роль у цьому також відіграють умови встановлення історично попередніх режимів. Наприклад, в Україні періоду 2008-2010 років поступова втрата громадянської довіри представниками виконавчої влади «на фоні слабких формальних інститутів – конституції, партій, парламенту, опозиції стали полегшуючими умовами для демонтажу нестабільної дефектної демократії і повернення до авторитаризму» [63; с. 50]. Цікавим є факт того, що цьому сприяла реалізація морально-політичної відповідальності глави держави та складу парламенту через вибори. На противагу цьому, легітимація різних складових авторитарного режиму в Азербайджані, Казахстані, частково в Росії «обумовлюється домінуванням у суспільстві відповідних авторитарних архетипів особистості в умовах відсутності критичної маси громадян зі сформованим архетипом громадянської культури» [88; с. 264]. У даному випадку, авторитарний режим базується на політичній культурі громадян і груп, що займають місце політичної еліти, а тому діють лише заборонні та примусові форми морально-політичної відповідальності, санкціоновані вищими органами держави. Морально-політична відповідальність керівників урядових структур, глави держави та голови парламенту фактично не може бути реалізована через відсутність дієвих механізмів втілення на практиці етики конституційної громадянськості. Це може бути небезпечним у контексті прийняття політичних рішень вищого статусу без належних засобів попередження та подолання конфлікту інтересів.

Важливим є також визначення соціальних груп, на які спираються органи держави в умовах конкретного типу авторитаризму та від яких потребують найбільшої підтримки. Рубен Апресян зауважує, що «за різних типів правління, органи влади можуть реалізовувати різні стратегії легітимації... Бюрократичні режими потребують легітимації не лише зі сторони еліт, але й зі сторони бюрократії» [108; р. 120]. Тому, відсутність за недемократичних режимів морально-політичної відповідальності в бюрократичній сфері держави, особливо на рівні персональної відповідальності державного службовця, перетворює урядові структури на замкнені групи з негласними корпоративними нормами.

Таким чином, морально-політична відповідальність в умовах недемократичних політико-правових систем може реалізовуватись як етично обумовлений елемент організації та легітимації діяльності органів держави, що не залежить від діяльності інститутів громадянського суспільства. Нормативними підставами даного типу відповідальності за авторитаризму є: норми суспільної моралі; принципи корпоративної політичної етики замкненого типу; неформальні правила здійснення політичної діяльності, дистанційовані від суспільної моралі; положення статутних документів, директив та постанов правлячої партії. Натомість, фактичні підстави морально-політичної відповідальності зазвичай приховуються для захисту репутації інститутів публічної влади, що досягається через надання конкретному порушенню політичної етики та партійної дисципліни загальносоціального значення. Серед форм реалізації морально-політичної відповідальності, які можуть застосовуватись у політико-правових системах недемократичних країн, слід виокремити: відставку за порушення етичних принципів державної служби; дисциплінарний груповий тиск через загрозу колективної відповідальності; заборону певної діяльності та примус до певних дій; застосування жорстких дисциплінарних санкцій, визначених законодавством або статутом правлячої партії; партійну відповідальність урядовців; виключення з групи осіб, що цілковито володіють державною владою; позбавлення політичного або навіть соціального статусу; санкція умовного засудження з позбавленням члена партії права участі у виборах та права на голосування; відсторонення від партійної посади.

Аналіз особливостей нормативного забезпечення, форм, процедур і засобів реалізації морально-політичної відповідальності у країнах англо-американської та континентально-європейської політико-правових систем, а також визначення умов застосування морально-політичної відповідальності за недемократичних режимів, дозволяє зробити наступні **висновки**.

Політико-правова система як інтегрована сукупність нормативно-правових засад, політичних засобів і форм реалізації функціонування інститутів державної влади та громадянського суспільства хоч і є близькою за змістом до системи конституційного права, але не обмежується її складовими та сферою поширення. Особливими структурними елементами політико-правової системи є кодекси поведінки, кодекси етики та стандарти професійної діяльності, які встановлюють правила виконання обов'язків державними службовцями, парламентаріями, представниками уряду та іншими посадовцями. Дані кодекси та стандарти можуть бути окремими документами, документами комплементарного характеру та частинами нормативно-правових актів. З одного боку, зазначені кодекси поведінки або кодекси етики базуються на положеннях конституції та нормативно-правових актів вищої юридичної сили. З іншого боку, вони поєднують у собі правові норми, регулятивні обов'язки представників або службовців конкретного органу публічної влади і, найголовніше, моральні норми та принципи політичної етики, що сформувались як вимоги до діяльності та поведінки у конкретній сфері публічної влади. Слід звернути особливу увагу на те, що сучасні кодекси поведінки представників та службовців органів державної влади включають нормативні підстави, процедури та санкції для реалізації їх морально-політичної відповідальності.

У країнах англо-американської політико-правової системи інституціональні форми морально-політичної відповідальності парламентаріїв базуються насамперед на положеннях кодексів поведінки як окремих нормативних актів або на етичних стандартах, що встановлені у межах регламентів. Для того, щоб норми кодексів поведінки законодавців могли бути ефективно застосовані на практиці, дані нормативні акти зазвичай доповнюються детальними інструкціями та керівництвами у сфері контролю за діями та вчинками членів парламенту. Однією з про-

блем реалізації положень кодексів поведінки для парламентаріїв та представників уряду є визначення сфери їх дії у контексті регулювання окремих аспектів приватного життя посадовців, які за певних обставин набувають публічного характеру. У Великобританії, США та Канаді серйозні порушення кодексів поведінки або етики з боку парламентаріїв є фактичною підставою для розслідування даного випадку спеціально уповноваженим інститутом. Останній має повноваження рекомендувати складу окремої палати відсторонити законодавця від здійснення обов'язків на чітко визначений термін або навіть застосувати санкцію виключення. У політичних системах Нової Зеландії та Австралії досі не були сформовані окремі кодекси поведінки або етики, які б регулювали діяльність представників законодавчої влади на загальнонаціональному рівні. Однак, проаналізовані випадки реалізації морально-політичної відповідальності у даних країнах свідчать про те, що до законодавців з будь-яким управлінським статусом, які порушують порядок роботи парламенту, можуть бути ефективно застосовані дисциплінарні санкції, визначені регламентом. Важливою умовою цього є наявність стійких конституційних звичаїв і системи парламентських прецедентів, зокрема у вигляді постанов спікера.

У країнах англо-американської політико-правової системи підстави морально-політичної відповідальності представників уряду можуть визначатися такими документами у сфері виконавчої влади як: міністерський кодекс, інструкції кабінету, акт про конфлікт інтересів та положення про міністерські стандарти. Варто звернути увагу на те, що у Сполученому Королівстві, Канаді, Австралії та Новій Зеландії міністри та державні секретарі несуть морально-політичну відповідальність як члени парламенту, тобто на їх поведінку поширюється дія кодексів і стандартів законодавчої етики. Найбільш поширеним формами морально-політичної відповідальності керівників урядових структур у даних країнах є добровільна відставка та відставка на основі рекомендації або наказу глави уряду. Невід'ємними нормативними складовими реалізації морально-політичної відповідальності у межах англо-американської політико-правової системи виступають конституційні звичаї та прецеденти, неписані парламентські правила і процедури, а також кор-

поративні норми партійного типу. У ситуаціях конфлікту публічних і приватних інтересів або політичних скандалів такі розрізнені правила інтегруються в систему підстав для відносин морально-політичної відповідальності. Чинниками цього є соціальна оцінка поведінки певного суб'єкта політики, і, найголовніше, конкретні дії та висновки керівних або спеціально-уповноважених органів, компетенція яких передбачає застосування окремих форм морально-політичної відповідальності. Особи, що займають посади у таких органах контролю, зазвичай скеровуються у своїй діяльності насамперед усталеними політичними звичаями або конвенціями, які можуть бути формально відтвореними у кодексах поведінки для парламентаріїв та міністерських стандартах.

У порівнянні з англо-американською, континентально-європейська політико-правова система характеризується низкою особливостей у сфері нормативного забезпечення та реалізації морально-політичної відповідальності. Однією з таких особливостей можна назвати домінування положень законодавчих актів над прецедентами порушень політичної етики, що позначається на процесуальних діях органів контролю за поведінкою посадових осіб. Водночас, зазначений принцип не суперечить неформальній традиції добровільної відставки представників вищих органів держави, насамперед у випадках порушення ними стандартів професійної поведінки та норм суспільної моралі. У межах даної політико-правової системи нормативні підстави морально-політичної відповідальності парламентаріїв зазвичай ґрунтуються на положеннях регламентів. Варто зазначити, що окремими структурними елементами регламентів Бундестагу Німеччини та Сейму Латвії є кодекс поведінки та кодекс етики відповідно. Ситуації порушення законодавцями норм парламентської етики та дисципліни передбачають застосування до них лише тих санкцій, які визначаються правовим статусом члена парламенту. Це стосується не лише відсторонення від обов'язків, дисциплінарних стягнень, але й тимчасового обмеження депутатського імунітету або індемнітету. При цьому, регламенти парламентів країн, що входять до романської та германської груп політико-правових систем, містять окремі положення про роль парламентських фракцій у фактологічному розслідуванні порушень їх представниками принципів професій-

ної поведінки. Однак, такий правовий принцип може як сприяти, так і перешкоджати діяльності спеціально уповноважених інститутів у сфері контролю за дотриманням парламентаріями положень регламенту та стандартів дисципліни під час засідань законодавчого органу.

У політико-правових системах недемократичних країн нормативні підстави морально-політичної відповідальності ґрунтуються насамперед на положеннях статутів, кодексів етики, постанов та директив правлячої партії. Важливим фактором для розвитку інституціональних форм морально-політичної відповідальності в умовах недемократичних режимів є рівень інтеграції норм суспільної моралі з корпоративними стандартами, притаманними групі осіб, яка здійснює вирішальний вплив на організацію та функціонування органів публічної влади. Водночас, такий політичний режим як прогресивний авторитаризм може передбачати поступову імплементацію інституціональних форм морально-політичної відповідальності парламентаріїв та представників уряду, які є характерними для демократичних країн.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ МОРАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

3.1. Формування інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності в системі законодавчої влади України

Морально-політична відповідальність суб'єктів політики залежить від паралельного розвитку інститутів держави, політичної культури та громадянської моралі. Той факт, що політична відповідальність поєднує у собі конституційні та етичні норми, відображає виклики сучасної політичної системи. В межах останньої починають функціонувати такі інститути суспільного життя як мораль та етика. Це викликано неефективністю суто політичних правил та норм у певних ситуаціях, коли методи «політичної гри» виходять за рамки принципів соціальної стабільності.

Розвиток морально-політичної відповідальності відображає готовність всіх суб'єктів політики до вдосконалення інститутів взаємодії держави, соціальних груп та громадянина. Українське суспільство знаходиться в стані постійного пошуку різноманітних методів політичної конкуренції та здійснення владних повноважень. Відповідальність публічних осіб залишається гострою і, насамперед, невирішеною проблемою в межах політичної системи України. 2010-ті роки є періодом кризи державного механізму України, однією з основних причин якої стала відсутність ефективних інститутів політичної відповідальності. Постійні зміни в політичній системі не сприяють розвитку сталих принципів та норм владної діяльності. Моральна складова такої діяльності зазвичай відходить на другий план, що негативно впливає на формування відповідальності посадовців та політично активних громадян. Формально визначені норми та механізми реалізації політичної відповідальності фактично не діють в кризових ситуаціях. Порушення українськими політиками законодавства, норм суспільної моралі, корпоративної та партійної етики залишаються поза сферою дії інститутів політичної відповідальності. Однією з причин цього є дистанціювання політичних акторів від системи моралі,

яка складається у суспільстві. Це є проблемою не лише представників держави, але й діячів громадянського суспільства.

Демократична трансформація політичної системи України у 2014-2016 роках характеризується появою нових засобів реалізації відповідальності посадових осіб. Даний факт підтверджує прийняття українським парламентом під тиском громадськості нових нормативно-правових актів в цій сфері. Наприклад, 16 вересня 2014 року був прийнятий Закон України «Про очищення влади» [39]. Однак, моральний аспект політичної відповідальності досі залишається поза основними інституціональними змінами в державі. Така тенденція також простежується в межах розвитку громадянської відповідальності, що характеризується відсутністю єдиної системи етичних та політичних норм. Задекларовані державою перетворення інститутів політичної відповідальності не вирішують проблеми розвитку парламентської та урядової етики. Таким чином, це характеризує одну з проблем інституціоналізації морально-політичної відповідальності в Україні.

Однією з характерних ознак діяльності сучасного парламенту України є тривалий та досі не завершений процес затвердження дієвої системи норм парламентської етики і стандартів реалізації депутатської дисципліни. Натомість, українське законодавство містить необхідні нормативно-правові акти, які можна визначити як основу для розвитку відповідної галузі політичної етики. Формування нормативних підстав морально-політичної відповідальності парламентаріїв ґрунтується насамперед на положеннях Регламенту Верховної Ради та Закону України «Про статус народного депутата України». Розділ 9 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» під назвою «Дотримання дисципліни та норм етики на пленарних засіданнях Верховної Ради» встановлює окремі правила поведінки депутатів та інших осіб, які є присутніми у залі парламенту. Зокрема, згідно зі статтею 51 Регламенту (у редакції 30 січня 2016 року) «народним депутатам забороняється вносити до зали засідань та використовувати під час проведення пленарного засідання плакати, лозунги, гучномовці, інші предмети, які не мають на меті забезпечення законодавчої діяльності» [42]. Водночас, Регламент Верховної Ради не містить спеціальних санкцій, які можуть бути застосовані у випадках пору-

шення зазначеної норми. Як вказує практика діяльності українського парламенту, депутати досить часто не дотримуються припису статті 51 Регламенту, що може призводити до призупинення роботи Верховної Ради під час пленарних засідань. Відповідно, існує необхідність у доповненні даного положення або у межах цього нормативного акту, або у межах компаративних інструкцій із застосування норм Регламенту та реалізації принципів парламентської етики. Наприклад, як зазначалося вище, Регламентом Сенату Іспанії передбачено, що до парламентарія, який використовує у залі засідань заборонені предмети і перешкоджає тим самим роботі палати, може бути застосована санкція відсторонення від обов'язків із позбавленням частини заробітної плати.

Регламент Верховної Ради України визначає, що депутатам забороняється вживати непарламентську лексику та переривати виступи інших законодавців оплесками, вигуками, розмовами по мобільному телефону. Кожен народний депутат має право звернутися до головуєчого на пленарному засіданні із вимогою надати йому слово у ситуаціях, коли попередній доповідач звинувачує даного парламентарія у порушеннях Регламенту або надає недостовірні факти про його поведінку або діяльність. Стаття 52 Регламенту встановлює, що для реалізації норм парламентської етики під час засідань Верховної Ради, до депутатів можуть застосовуватись такі дисциплінарні заходи як припинення виступу та позбавлення права виступу на поточному засіданні [42]. Однак, використання даних методів впливу на парламентарія з боку Голови Верховної Ради зазвичай не є ефективним у випадках вживання законодавцями виразів непарламентської лексики та висловлення ними недостовірних звинувачень на адресу інших депутатів.

Слід також звернути увагу на положення Регламенту, що міститься в пункті 5 Статті 51 і передбачає процедуру застосування дисциплінарних форм морально-політичної відповідальності до конкретного депутата з ініціативи інших законодавців або їх групи. Так, «якщо народний депутат, депутатська фракція (депутатська група), на адресу яких були виголошені образливі слова, вважають, що конфлікт не вичерпано і порозуміння між народними депутатами не досягнуто, то вони письмово звертаються до комітету, до предмета відання якого належать питан-

ня регламенту, який розглядає це питання на своєму засіданні. У таких випадках за висновком комітету, до предмета відання якого належать питання регламенту, Верховна Рада без обговорення може прийняти рішення про позбавлення народного депутата права брати участь у пленарних засіданнях (до п'яти пленарних засідань)» [42]. Зазначена норма не просто визначає конфліктну морально-політичну ситуацію під час засідань парламенту, але дозволяє притягати депутата до дисциплінарної і, особливо, політичної відповідальності. Адже в період позбавлення парламентарія участі у засіданнях, він може втратити довіру виборців та позбутися можливості брати участь у діяльності комітетів, тим самим втрачаючи засоби виконання обов'язків перед партією, представником якої є даний депутат. Депутатські фракції також можуть письмово звернутись до голови Верховної Ради із клопотанням про оголошення перерви у засіданні, якщо існує загроза зриву засідання парламенту через ситуацію непорозуміння або суперечки між народними депутатами.

Регламент Верховної Ради України також передбачає, що особи, присутні на пленарному засіданні, мають дотримуватись дисципліни і не повинні жодним чином перешкоджати роботі парламенту. Даний принцип поширюється як на представників ЗМІ та громадських організацій, так і на членів Кабінету Міністрів, які беруть участь у засіданні Верховної Ради. Згідно з пунктом 2 Статті 53 Регламенту, особи, які порушують порядок роботи парламенту під час засідання, можуть бути зобов'язані покинути залу законодавчого органу. Це здійснюється за пропозицією головуєчого або за пропозицією депутата, що отримали підтримку однією третини голосів законодавців від конституційного складу парламенту [42]. Дана норма дозволяє Верховній Раді здійснювати контроль за поведінкою будь-якого учасника пленарного засідання, незалежно від його управлінського статусу. Положення Статті 53 можуть бути ефективно застосовані під час обговорення у парламенті діяльності міністрів уряду, однак для цього є необхідним формування відповідних парламентських звичаїв, які діють, наприклад, в межах англо-американської політико-правової системи. Варто зауважити, що однією з проблем для реалізації Регламенту Верховної Ради України є недотримання його положень

з боку самих парламентаріїв. По-перше, це пояснюється «розчиненням» депутатської етики в численних нормах Регламенту. По-друге, депутати нехтують принципами даного акту через те, що не надають питанню політичної етики належних оцінки та значення. По-третє, більшість положень Регламенту потребують доповнення спеціальними санкціями та процедурами застосування у сфері морально-політичної відповідальності парламентаріїв.

Закон України «Про статус народного депутата України» визначає, що такий інститут морально-політичної відповідальності народних депутатів як парламентська присяга має першочергове значення для можливості здійснення законодавцями своїх повноважень. Так, новообраний парламентарій може розпочати виконання посадових обов'язків лише після складення ним присяги на «вірність Україні» та скріплення присяги особистим підписом її тексту. Підпис тексту присяги є важливою формальною гарантією для притягнення законодавця до відповідальності у разі порушенні ним її положень. Стаття 2 зазначеного нормативно-правового акту встановлює, що «відмова скласти та підписати присягу має своїм наслідком втрату депутатського мандата» [43]. Законом України «Про статус народного депутата України» не передбачені фінансові санкції щодо новообраного парламентарія у випадках відтермінування ним моменту складення присяги. Недотримання народним депутатом парламентської присяги також автоматично означає виключення його зі складу Верховної Ради України, а також може ідентифікуватись як серйозний злочин не лише морально-політичного, але й кримінального характеру. Важливою частиною Закону України «Про статус народного депутата України», яка може бути застосована як основа для розвитку нормативних підстав морально-політичної відповідальності парламентаріїв, є Стаття 9 під назвою «Депутатська етика». Пункт 1 даної статті чітко визначає, що «у своїй діяльності народний депутат повинен дотримуватись загальновизнаних норм моралі; завжди зберігати власну гідність, поважати честь і гідність інших народних депутатів, службових та посадових осіб і громадян; утримуватись від дій, заяв та вчинків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу» [43]. Водночас,

дієві форми контролю за дотриманням зазначеного правила депутатської етики не передбачені жодним із вищезазначених нормативно-правових актів.

Також слід додати, що на сьогодні не сформувались стійкі звичаї діяльності та поведінки членів або представників українського парламенту, які б насамперед захищали етичну репутацію законодавчого інституту в цілому. Практика внутрішньо організаційного та політичного конституційного контролю за діями і вчинками народних депутатів вказує на те, що в Україні, на рівні нормативних стандартів, не існує загальновизнаних прецедентів відсторонення від повноважень осіб, які займають посаду парламентарія, на морально-етичних підставах. Це значно ускладнює реалізацію морально-політичної відповідальності депутатів за дії, що розцінюються громадськістю та складом парламенту як серйозний проступок для посадовця високого статусу й одночасно дискредитують моральний образ законодавця. У результаті, систематичні прояви парламентаріями неповаги до своїх колег або окремих груп виборців (у залах засідань парламенту, його комітетів та поза їх межами) не мають своїм наслідком застосування санкцій з боку Голови Верховної Ради, його заступників та спеціального комітету з питань депутатської етики. Особливо це стосується публічних заяв депутатів, зміст яких може суперечити базовим демократичним цінностям. Наприклад, Віра Явір зазначає, що існує необхідність інституціонального закріплення механізмів впливу та підвищення вимог в сфері відповідальності посадовців «за заяви, що дискримінують представників тієї чи іншої етнічної групи» [106; с. 486].

Більшість випадків порушення парламентаріями норм моралі та принципів професійної етики залишаються без належної відповіді як у межах самої Верховної Ради, так і з боку інших інститутів держави. Винятками є лише ті ситуації, коли морально-політичний скандал навколо конкретного народного депутата ініціюється та використовується його прямими або опосередкованими політичними конкурентами, що одночасно представляють парламентську більшість (і досить рідко опозицію) або вищий та центральні органи виконавчої влади. Це пояснюється відсутністю узгоджених у суспільстві неформальних традицій щодо розвитку стандартів професійної етики для членів парламенту, які б доповнювались по-

літико-правовими звичаями реагування на інциденти недотримання і нехтування цими стандартами. Як наслідок, функціонування Верховної Ради України характеризують «неврегульованість внутрішньопарламентської дисципліни, що супроводжується не одноосібним голосуванням депутатів, відсутністю санкцій за порушення депутатської присяги, відсутністю одноосібної політичної відповідальності депутата (неімперативний характер депутатського мандата) і практично не реалізовувана в українських умовах колективна політична відповідальність парламенту» [44; с. 287]. При цьому, формально визначена сторона парламентської етики потребує значного доповнення і в контексті дисципліни законодавців, і в контексті засобів для реалізації їх відповідальності за незвичні порушення норм професійної гідності. Одним із фактичних проявів таких порушень є різного роду фінансові проступки народних депутатів, які вимагають не тільки наслідків юридичного характеру, але й спеціальних політичних санкцій (стосовно подальшої участі у діяльності органів держави).

Окремим інститутом у структурі парламенту України, який має повноваження впливати на реалізацію морально-політичної відповідальності народних депутатів, є спеціальний комітет, до предмета відання кого належать питання Регламенту та депутатської етики. Регламентом Верховної Ради України встановлюється, що даний комітет розглядає будь-які звернення та заяви парламентаріїв, депутатських фракцій та голови парламенту з приводу випадків порушення законодавцями принципів внутрішньоорганізаційної дисципліни. Пункт 2 Статті 29 Регламенту передбачає, що до компетенції комітету з питань Регламенту та депутатської етики входить контроль за поведінкою головуєчого на пленарному засіданні Верховної Ради [42]. Комітет може рекомендувати складу Верховної Ради прийняти рішення про відсторонення головуєчого від ведення засідань строком до двох пленарних днів у випадку, якщо був доведений факт порушення ним або нею положень Регламенту та принципів парламентської етики. Саме комітет Верховної Ради з питань Регламенту та депутатської етики діє як єдиний орган парламенту, що має повноваження здійснювати фактологічне розслідування випадків недотримання норм законодавчої етики не лише з боку народних депутатів, але й з бо-

ку Голови Верховної Ради, а також віце-спікерів. Згідно зі Статтею 5 Закону України «Про статус народного депутата України», комітет, до компетенції якого входять питання депутатської етики, безпосередньо впливає на розгляд Верховною Радою можливості застосування такого засобу реалізації морально-політичної відповідальності законодавців як дострокове припинення повноважень. Так, відповідне рішення приймається Верховною Радою «у десятиденний строк за поданням комітету, до компетенції якого входять питання депутатської етики, більшістю від конституційного складу» [43]. Це також стосується добровільної відставки парламентарія на основі особистої заяви про складення депутатських повноважень.

На сьогодні у системі органів українського парламенту діє Комітет з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради, функції якого визначені відповідним актом – Постановою Верховної Ради України «Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання» (Додаток до Постанови Верховної Ради України у редакції від 4 лютого 2015 року, пункт 21) [83]. Не дивлячись на те, що сфера діяльності даного комітету визначається декількома нормативно-правовими актами, він досить часто не має необхідних повноважень для розслідування випадків порушення законодавцями професійних стандартів поведінки. Такий дефіцит засобів контролю за поведінкою парламентаріїв у межах компетенції Комітету насамперед відтворюється у ситуаціях конфлікту їх публічних і приватних інтересів. Комітет з питань регламенту та депутатської етики буде ефективно діяти лише за умови визначення його повноважень у межах деталізованих інструкцій або керівництв для реалізації нормативних підстав морально-політичної відповідальності народних депутатів. Прикладом цього є проаналізовані вище випадки застосування положень Кодексу поведінки разом з Керівництвом до правил, що стосуються поведінки членів Палати Громад Сполученого Королівства.

Важливу роль у формуванні морально-політичної відповідальності законодавців відіграють стандарти поведінки, встановлені в межах парламентських груп та побудовані на принципах партійної етики. Дана галузь політичної етики відтво-

рює розподіл морально-політичної відповідальності на два окремі види: відповідальність в сфері діяльності парламентської фракції політичної партії; та відповідальність в сфері дій і поведінки представників партії «поза» органами держави. В Україні, діяльність парламентських фракцій регулюється Регламентом Верховної Ради України та внутрішніми актами самих фракцій щодо забезпечення інтересів всієї політичної партії. Однак, «наявність правового та корпоративного регулювання статусу і діяльності фракцій» [55; с. 125] не гарантує дієвості системи парламентської етики та реалізації відповідальності за порушення її принципів. Насамперед, парламентська етика не може існувати без високого рівня персональної морально-політичної відповідальності парламентаріїв. Досить корисним в цьому плані є доповнення спеціальними нормативними актами та поясненнями (в сфері доброчесної поведінки) Закону України «Про статус народного депутата України» [43], який затверджує норми індивідуальної діяльності та поведінки депутатів. Це сприятиме практичному застосуванню принципів всіх вищезазначених актів в контексті конфлікту моральної та політичної відповідальностей. Етико-політична проблема зазначеного нормативного акту полягає в тому, що він містить формальні положення фрагментарної депутатської етики. Правове регулювання парламентської етики у даний спосіб є прямим наслідком інституціонального розвитку громадянської моралі в межах українського суспільства. Для забезпечення нормативних підстав морально-політичної відповідальності законодавців доцільним видається встановлення в структурі Закону України «Про статус народного депутата України» окремого положення, яке мало б на меті попередження конфлікту між посадовими повноваженнями парламентаріїв, обов'язками перед депутатською фракцією і виборцями та їх приватними інтересами.

Варто звернути увагу на те, що істотний вплив на морально-політичну відповідальність парламентаріїв здійснює неформальний політичний звичай, який полягає у тому, що стандарти корпоративної етики політичних партій в процесі боротьби за владу значно відрізняються від норм професійної поведінки у межах парламентських фракцій. У даному випадку, діють «внутрішні» норми та правила партії, що мають узгоджуватись із відповідною сферою законодавства. Сучасні

українські партії не володіють власними системами політичної етики, а створюють конкретні норми під нову виборчу кампанію. Звичайно, наявність сталої партійної етики не може бути вимогою законодавства. Однак, доволі перспективним є створення на основі Закону України «Про політичні партії в Україні» [40] нових принципів співвідношення політичної відповідальності даних груп з нормами суспільної моралі. Такий крок міг би значно поліпшити умови для формування партійної етики в Україні, навіть якщо ініціатором цього є держава.

Серед умов розвитку морально-політичної відповідальності парламентаріїв в Україні слід назвати постійні спроби з боку різних суб'єктів законодавчої ініціативи створити єдиний нормативно-правовий акт щодо доброчесної поведінки представників держави. При цьому, необхідність його розгалуження у вигляді спеціальних кодексів поведінки для парламентаріїв та урядовців, з детальними інструкціями застосування їх положень, «випадає» із законотворчого процесу. Це ставить під сумнів волю політичних сил України щодо можливості реалізації морально-політичної відповідальності як показника довіри громадян до кожного, хто виконує функції держави. Розглянемо деякі аспекти діяльності українського парламенту у сфері формування нормативних підстав для реалізації морально-політичної відповідальності на різних рівнях здійснення публічної влади. Не дивлячись на доволі складний процес інтеграції політичної етики до законодавчого процесу України, Верховною Радою був прийнятий Закон України «Про правила етичної поведінки» [41]. Хоча цей закон відіграв роль безпосередньої правової бази для морально-політичної відповідальності в українській системі державної влади, він втратив чинність у жовтні 2014 року (на підставі прийняття чинної редакції Закону України «Про запобігання корупції»). Закон України «Про правила етичної поведінки» можна назвати *sui generis* аналогом проекту Закону України «Про доброчесну поведінку осіб, уповноважених на виконання функцій держави, органів місцевого самоврядування». Так, Стаття 2 «Суб'єкти, на яких поширюється дія цього Закону» [41] визначає сферу дії даного акту не просто як таку, що стосується державних службовців, але чітко виокремлює глав усіх гілок держав-

ної влади, міністрів, народних депутатів, осіб, що представляють виборні та призначувані посади виконавчої влади на місцях.

Хоча затвердження цього переліку представників держави в Законі України «Про правила етичної поведінки» і могло б сприяти формалізації їх морально-політичної відповідальності, але без розробки нормативних пояснень для кожного органу держави окремо її принципи не можуть бути дієвими. Більш вагомими та важливими положеннями Закону є Стаття 3 «Правове регулювання відносин щодо етичної поведінки» та Стаття 18 «Відповідальність за порушення правил етичної поведінки» [41], які забезпечують (на юридичному рівні) нормативні засади для функціонування політичної відповідальності на основі моральних та етичних правил. Етична поведінка як сфера морально-політичної відповідальності, тим самим, отримує правовий статус. Водночас, проблема реалізації «Правил політичної поведінки» продовжує існувати, і причиною цього є насамперед доволі абстрактне законодавче визначення відповідальності за порушення основних принципів діяльності і поведінки суб'єктів публічної влади. Сьогодні основні положення Закону України «Про правила етичної поведінки» є частиною українського антикорупційного законодавства. Наприклад, Закон України «Про запобігання корупції» у чинній редакції містить Розділ VI «Правила етичної поведінки» (Статті 37-44), який визначає перелік етичних стандартів, раніше прийнятих парламентом в межах вищезгаданого нормативно-правового акту. Варто звернути увагу на те, що норми Розділу VI Закон України «Про запобігання корупції» розповсюджуються на доволі широке коло осіб, уповноважених на виконання функцій держави – починаючи від Президента України, Голови Верховної Ради та Прем'єр-міністра України, і закінчуючи державними службовцями та посадовими особами місцевого самоврядування. Відповідно, можна стверджувати, що у випадках порушення норм даного закону представники держави та органів місцевого самоврядування можуть набувати статусу суб'єктів морально-політичної відповідальності [37].

Слід звернути увагу на те, що формування стандартів професійної поведінки парламентаріїв України напряду залежить від розвитку принципів морально-політичної відповідальності представників політичних партій та інститутів грома-

дянського суспільства. Особливо це стосується розвитку громадянської моралі на місцевому рівні, а також в межах соціальних груп. На сьогодні, законодавством України не передбачено ефективних механізмів відповідальності представників політичних партій та громадянського суспільства за поведінку та дії, що порушують норми моралі та етики. Наприклад, в Законі України «Про політичні партії в Україні» [40] немає положень, які б безпосередньо регулювали відносини етики партійної діяльності. В умовах перехідного суспільства, така законодавча невизначеність призвела до катастрофічних наслідків для партійної системи через програмну та ідеологічну суперечність в діяльності більшості українських партій. Дана проблема також не вирішується на неформальному рівні, через принципи корпоративної політичної етики, притаманної для демократичних суспільств. Засоби масової інформації та громадські об'єднання не сприяють інтеграції принципів морально-політичної відповідальності до свідомості громадян, а також не звертають увагу на їх користь у взаємодії «держава-громадянське суспільство». Натомість, саме «дефіцит» неформальної нормативної складової відіграє негативну роль у формуванні законодавчо обумовлених відносин політичної відповідальності в Україні.

Те, як українські політичні партії, громадські організації, ЗМІ та громадяни (у якості виборців) впливають на розвиток парламентської етики, безпосередньо позначається на особистому ставленні народних депутатів до професійних стандартів своєї поведінки. Це стосується насамперед позитивної політичної відповідальності членів парламенту, яка відображає належне виконання ними власних обов'язків та здійснення позапарламентської діяльності без порушення публічних інтересів. Українська дослідниця Оксана Кукуруз зазначає: «позитивна політична відповідальність народних депутатів виявляється у тому, що вони вивчають потреби й інтереси громадян, яких представляють, послідовно намагаються забезпечити їх, постійно інформують виборців про зроблену роботу, проводять моніторинг результатів. Діяльність народного депутата у комітетах, комісіях, розробка законопроектів підпорядковані виконанню заявленої передвиборчої програми. Протягом певного часу діяльність депутата залежить виключно від нього, його ві-

дповідальності» [53; с. 581]. Водночас, у сучасній практиці функціонування Верховної Ради роль позитивної відповідальності депутатів та її зв'язок з волею виборців є досить умовними. Це, не в останню чергу, пов'язано з відсутністю для законодавців серйозних ризиків морально-політичного характеру, які залежать від контролю за їх поведінкою з боку інститутів громадянського суспільства. Позитивна морально-політична відповідальність народних депутатів може бути реалізована лише через обов'язок слідувати вимогам виборців, дотримуватись норм суспільної моралі та принципів професійної етики, а також здійснювати власні повноваження без переважання особистих інтересів над публічними. Варто додати, що умовний характер позитивної морально-політичної відповідальності парламентаріїв України відтворюється у їх нехтуванні правовими принципами законодавчої діяльності, положеннями основних нормативно-правових актів і навіть Конституції.

Прискорена демократизація інститутів політичної взаємодії в Україні призвела до дистанціювання розвитку норм законодавства від нормативних та ціннісних перетворень в свідомості громадян. Це стало причиною дисбалансу у відносинах між державою та громадянським суспільством, а також спричинило трансформацію системи стримувань і противаг між гілками державної влади на «стале правило» політичного конфлікту між урядом, главою держави, парламентарною більшістю й опозицією. Те, що політична свідомість громадськості не була поступово та природно адаптована до демократичних принципів, відобразилося на відношенні політичних партій до виборців. Як наслідок, виборець підлаштовується під той тип взаємодії політичних партій, який вигідний самим партіям. Неусвідомлення кожним громадянином своєї морально-політичної відповідальності «забезпечує» відсутність дієвих і, найголовніше, ініційованих громадськістю раціональних засобів контролю за діяльністю представників держави, політичних партій та груп тиску. Політична конкуренція існує в Україні у вигляді політичної гри «без правил», де норми етики та моралі традиційно знаходяться поза сферою відповідальності.

Конституційна нормативна система не завжди відображає реальні принципи політичної взаємодії. Це стосується не лише правового аспекту конституційного порядку, але і його етичної сторони. Для того, щоб в межах певного конституційного устрою діяла політична етика, необхідним залишається нормативне, свідоме та раціональне забезпечення морально-політичної відповідальності кожного громадянина. Однак, політичний режим може вимагати особливих правил взаємодії, не властивих для конституційно визначеної громадянської моралі. Політична етика та відповідальність досить швидко адаптуються до неформальних інститутів політичної взаємодії, які запроваджують суб'єкти-автори певного режиму. При цьому, конституційна основа морально-політичної відповідальності або зазнає видозміни, або не змінюється та продовжує існувати як гарантія легітимності чинного устрою. Формування конституційного порядку в Україні відбувається без розвитку відповідного зв'язку норм права та «етики конституційного громадянства».

Громадяни не завжди усвідомлюють наявність та реальне функціонування політичних обмежень сучасного транзитивного режиму. Одним з цих обмежень є відсутність традиційного та конституційно визначеного статусу відповідальності всіх суб'єктів політики. Етичну поведінку громадськості України в сфері політики характеризує те, що кожен з членів суспільства не відчуває себе «політичним гравцем» та зацікавленою особою у збереженні єдиної конституційної системи. На даний момент не може бути сформована моральна нормативна основа для підвищення значення громадської поведінки та активності, через постійну переоцінку політичних цінностей, принципів та правил. У даному випадку, для розвитку морально-політичної відповідальності є вірогідними дві перспективи: 1. формування її нормативної бази в межах конституційної системи та поступова інтеграція до суспільної свідомості; 2. її функціонування лише на неформальному рівні гнучких правил політичного режиму з її вибіркоvim застосуванням як інструменту політичної конкуренції.

Водночас, перспективи інституціоналізації морально-політичної відповідальності представників законодавчої влади в Україні ґрунтуються не лише на засадах

громадянської моралі та особливостях політичної свідомості громадян. Даний тип відповідальності вимагає взаємодії усіх рівнів політичної системи. Тому, не менш важливим є забезпечення нормативної та процесуальної сторони етики для суб'єктів громадянського суспільства. У його межах відбувається постійна боротьба легальних принципів, неформальних правил політичної діяльності та морального досвіду всієї соціальної системи. Внутрішньогрупова етика різного роду соціальних груп зазвичай є досить дієвою на практиці, адже охоплює ті елементи дій та поведінки учасника групи, що знаходяться поза сферою нормативно-правових актів.

Сьогодні найбільш розвиненою є неофіційна корпоративна етика неурядових організацій. Їх політична діяльність суворо обмежена внутрішніми принципами взаємодії та характеризується підпорядкуванням політичного інтересу основній меті функціонування групи. Це впливає на формування особливого зв'язку між моральною та політичною відповідальностями недержавних організацій та їх представників. У той же час, як зазначає Марі Калдор «суперечність між моральною та процедурною відповідальністю відноситься безпосередньо до неурядових організацій, субсистеми громадянського суспільства» [182; р. 6]. Українські неурядові організації здійснюють свою діяльність лише на основі принципу внутрішньогрупової моральної відповідальності. Натомість, їх процедурна або «зовнішня відповідальність» перед суспільством не є нормативно визначеною і не реалізується. Цьому сприяє тісна взаємодія даних груп громадянського суспільства з органами державної влади, завдяки чому процедура притягнення неурядових організацій до політичної відповідальності є практично нереальною. Іншими словами, морально-політична відповідальність недержавних організацій України на пряму залежить лише від волі самої групи та її представників стосовно дотримання норм корпоративної політичної етики.

Через створення умов для уникнення відповідальності за власні політичні дії, неурядові організації фактично припиняють здійснювати функції елементу громадянського суспільства. Так, «доки неурядові організації матимуть змогу обходити формальний державний механізм відповідальності (зокрема у значенні підз-

вітності – Дзятківський В.) та, водночас, заміщати функції держави, це може скоріше потенційно послаблювати, аніж підсилювати владу громадян» [182; р. 21]. Більше того, в багатьох ситуаціях вони можуть здійснювати контроль за діяльністю громадян у вигляді альтернативи державному механізмові. Те, що дані групи формують власні принципи морально-політичної відповідальності без врахування будь-якої «небезпеки» для їх діяльності з боку суспільства, дозволяє недержавним організаціям безпосередньо впливати на політичний курс держави в межах вузькогрупового інтересу. Прогрес у відносинах морально-політичної відповідальності в сфері неурядових груп України є можливим за умови чіткого розмежування внутрішніх та виключно громадських принципів їх діяльності, а також уникнення їх суперечності. Якщо, в момент тиску на орган державної влади, певна група інтересів буде враховувати соціальну реакцію та етичну сторону власної діяльності, морально-політична відповідальність дійсно матиме шанси на реалізацію. Однак, даний тип відповідальності також може перетворитись на політичну підзвітність в нормативній системі певного об'єднання громадян без реальної процедурної відповідальності перед українським суспільством.

Той факт, що морально-політична відповідальність громадських організацій та інших неурядових груп України трансформується у «внутрішню» етичну відповідальність, означає втрату ознак суто політичної відповідальності. Іншими словами, група та її представники відповідальні лише в межах дотримання цілей та принципів діяльності цієї групи. Така ситуація є результатом законодавчої невизначеності відповідальності суб'єктів громадянського суспільства, адже за допомогою нормативно-правових актів держава могла б забезпечувати суспільні інтереси під час здійснення неурядовими організаціями певних політичних дій. Наприклад, чинний Закон України «Про громадські об'єднання» не містить положень щодо дотримання етичних принципів та норм політичної моралі у діяльності громадських організацій. Їх відповідальність визначається лише у вузькому правовому контексті в Статті 31 даного акту «Відповідальність за порушення законодавства» [34]. Звичайно, морально-політична відповідальність неурядових організацій скоріше буде реалізованою за допомогою неофіційної системи норм, прин-

ципів та правил. Тому, даний вид відповідальності має альтернативну умову розвитку в секторі громадських груп України. Такою умовою є формування єдиної системи моральних, професійних етичних та політичних норм для діяльності всіх організацій громадянського суспільства, на формальній і неформальній основі. Мова йде про поступове становлення традиції поєднання моральної та процедурної сторони відповідального ставлення громадських об'єднань до власних політичних дій і поведінки.

Діяльність суб'єктів громадянського суспільства залежить від тих обмежень та можливостей, які встановлюються органами держави як елемент певного політичного режиму. Межі відкритих та прихованих дій неурядових організацій базуються на нормах, притаманних для певного суспільства. Так, «розвиток режиму визначається через культивування окремих типів індивідуальних та соціальних цінностей, а сучасна або ліберальна демократія встановлюється на основі характерного лише для неї набору особливих громадянських цінностей» [268; р. 14]. Політичний режим забезпечується особливим відбором норм та принципів політичної діяльності, що безпосередньо впливає на створення «обмеженого» типу морально-політичної відповідальності в системі культури політичної взаємодії. Те, що українське суспільство знаходиться в транзитивному стані, зовсім не означає, що відповідальність суб'єктів політики буде базуватись виключно на демократичних етичних принципах. На сьогодні спостерігається видозміна самої сутності нормативної основи відповідальності представників держави, політичних партій, громадських об'єднань та громадян. Для України характерним є поступове виключення з політичної реальності та дискурсу головної умови існування морально-політичної відповідальності: система відносин держави та громадянина позбавляється значення «взаємодії, в межах якої громадяни та їх представники апелюють до морального виправдання своїх дій та реагують на моральну критику цих дій» [265; р. 73]. Вирішення даної проблеми безпосередньо пов'язане із поєднанням політичної відповідальності представників органів держави та галузевої політичної етики.

3.2. Нормативні підстави та способи застосування морально-політичної відповідальності в системі виконавчої влади України

Останні десять років є періодом численних інституціональних перетворень для політичної системи України. Зміни у різних сферах політичного життя українського суспільства є перманентними і це позначається на відсутності традиційних форм політичної взаємодії. Наприклад, можна констатувати, що в Україні досі лише формується стала система стримувань і противаг між вищими органами державної влади. Цьому сприяють періодичні конституційні реформи, які передбачають зміну нормативних засад діяльності органів держави. Гнучкість та динамічність партійної системи є дистанційованими від інтересів суспільства та характеризуються відсутністю норм партійної етики. Фактично, основні політичні сили України ігнорують потребу у формуванні системи партійної дисципліни, етики та стійких політичних принципів. Українське громадянське суспільство лише поступово формує інститути співпраці й взаємодії з державою та її представниками. Це стало причиною недостатності нормативно визначених засобів реалізації політичної відповідальності посадовців в багатьох ситуаціях. Результатом цього є постійні порушення базових для політики принципів суспільної моралі та корпоративної етики як в межах механізму держави, так і в межах громадянського суспільства. Для демократичного транзиту в Україні також характерною є необхідність у формуванні спеціальних «механізмів для сприяння та активації етики» [256; р. 99] в сфері публічної влади. Розвиток форм морально-політичної відповідальності міг би сприяти стабільності функціонування політичної системи в Україні. Однак, слід звернути увагу на низку проблем, які виникають на шляху впровадження даного типу відповідальності до політичного життя українського суспільства.

Одну з таких проблем можна визначити в контексті співвідношення норм моралі щодо політичної діяльності, норм законодавства та безпосередньо принципів політичної взаємодії. З одного боку, сучасні політичні процеси в Україні вказують на те, що формування морально-політичної відповідальності є етичною необхідністю для всього суспільства. З іншого, для цього фактично не існує нормативних підстав, адже вищезазначені норми та принципи не узгоджуються між

собою, а також знаходяться на різних рівнях розвитку та систематизації. В багатьох випадках виникає суперечність між нормами суспільної моралі, корпоративної етики та нормативно-правовими актами в області політики. Існує низка особливостей щодо вирішення проблеми розвитку нормативних підстав морально-політичної відповідальності представників виконавчої влади України.

Морально-політична відповідальність міністрів та державних секретарів уряду України може бути реалізована на положеннях нормативно-правових актів, які пов'язані зі стандартами професійної поведінки керівників урядових відомств. Водночас, принцип міністерської відповідальності одночасно ґрунтується на нормах діяльності самого уряду і на принципах етики державної служби загалом. Кабінет Міністрів України функціонує насамперед у межах Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [38], а організаційна сторона діяльності його представників забезпечується спеціальним внутрішнім актом – «Регламентом Кабінету Міністрів України» [85]. Хоча предметом морально-політичної відповідальності уряду є дотримання принципів даних нормативних актів, реалізація професійної етики членів Кабінету Міністрів залишається без правового забезпечення ефективних інструкцій та процедур контролю за поведінкою урядовців вищого статусу. Високий рівень залежності функціонування уряду від наслідків конкретного курсу державного управління дозволяє говорити про дії та поведінку міністрів як про політичну активність, найбільш залежну від суспільної думки. Тим не менш, в умовах політичної системи України відповідальність уряду загалом та кожного міністра окремо залишається суто формальною, а також напряму пов'язана лише з впливом тих політичних партій, які сформували склад уряд.

Регламент Кабінету Міністрів України, у редакції від 30 вересня 2016 року, нормативно визначає такий опосередкований засіб для реалізації морально-політичної відповідальності членів уряду як процедура «години запитань до Уряду» на засіданнях Верховної Ради України. Згідно з даним правовим актом, Кабінет Міністрів у повному складі зобов'язаний брати участь у попередньо запланованому засіданні парламенту, на якому здійснюється інформування законодавців про діяльність уряду в цілому або його конкретного представника. Фактично,

предметом «запитань» можуть бути випадки порушення міністрами стандартів професійної етики та їх поведінка, що пов'язана з конфліктом приватних і публічних інтересів. Регламент встановлює, що «під час проведення “години запитань до Уряду”» член Кабінету Міністрів відповідає у межах своєї на запитання народних депутатів України, комітетів Верховної Ради..., тимчасових спеціальних та тимчасових слідчих комісій Верховної Ради, та представників депутатських фракцій. Відповіді можуть доповнити інші члени Кабінету Міністрів» [85]. Дотримання парламентаріями і членами уряду дисципліни під час даної процедури забезпечується нормами Регламенту Верховної Ради, що було висвітлено вище. Міністр, що порушує порядок роботи парламенту у період «години запитань до Уряду», може бути видалений із зали засідань з ініціативи Голови Верховної Ради України.

Варто звернути увагу на те, що парламентська процедура «години запитань» може бути одним з елементів розслідування тимчасовою спеціальною або слідчою комісією Верховної Ради тих аспектів поведінки міністрів, які мають ознаки об'єкту морально-політичної відповідальності. Водночас, парламентарії мають можливість використати «годину запитань до Уряду» як засіб тиску на конкретного міністра та надати докази порушення ним норм суспільної моралі, правил урядової етики та навести факти про наявність у його діяльності конфлікту інтересів. Публічні звинувачення та наведення фактів про корупційні порушення або конфлікт інтересів у поведінці члена Кабінету Міністрів, які мали місце під час «години запитань», можуть стати підставою для фактологічного розслідування даних випадків з боку Національного агентства з питань запобігання корупції. Компетенція цього інституту виконавчої влади визначається Законом України «Про запобігання корупції» [37].

Закон України «Про запобігання корупції» є одним з небагатьох правових актів, який передбачає окремі нормативні підстави для реалізації морально-політичної відповідальності членів уряду. Дія зазначеного закону поширюється на Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра, віце-прем'єрів, міністрів та інших керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до

складу Кабінету Міністрів. Стаття 28 Закону України «Про запобігання корупції» визначає, що особи, які виконують повноваження на даних посадах, зобов'язані припинити використання засобів своєї професійної діяльності в умовах реального конфлікту інтересів, а також вжити необхідні заходи для попередження потенційного конфлікту інтересів. Водночас, посадовцям також необхідно повідомити «не пізніше наступного робочого дня з моменту, коли особа дізналася чи повинна була дізнатися про наявність у неї реального чи потенційного конфлікту інтересів безпосереднього керівника, а у випадку перебування особи на посаді, яка не передбачає наявності у неї безпосереднього керівника, або в колегіальному органі – Національне агентство чи інший визначений законом орган» [37]. Таким, чином суперечність між повноваженнями представників виконавчої влади та їх приватними інтересами має бути задекларована або перед керівним органом, або перед спеціально уповноваженим інститутом. При цьому, морально-політична відповідальність посадовців у випадках реального конфлікту їх інтересів та його фактологічного підтвердження може бути реалізована на основі наступних засобів: усунення даної особи від здійснення повноважень, обмеження доступу до службової інформації, перегляд обсягу службових повноважень конкретного суб'єкта відповідальності, переведення на іншу посаду, звільнення з посади та дисциплінарні санкції з боку керівного органу.

Розділ 6 Закону України «Про запобігання корупції» встановлює правила етичної поведінки для всіх представників виконавчої влади, включаючи членів Кабінету Міністрів. Дані правила є основними вимогами до поведінки осіб, уповноважених на виконання функцій держави, недотримання яких зазвичай призводить до громадського осуду та внутрішньоорганізаційного дисциплінарного тиску на посадовця. Згідно зі Статтею 37 Закону, визначені у його межах підстави та порядок притягнення до відповідальності за порушення правил етичної поведінки у сфері державного управління виступає правовою основою для кодексів чи стандартів професійної етики [37]. Водночас, ця норма досі не є реалізованою на рівні членів Кабінету Міністрів. Основними принципами поведінки представників виконавчої влади, які передбачені Законом України «Про запобігання корупції», є:

додержання вимог закону та етичних норм, пріоритет публічних інтересів над приватними, принципи політичної нейтральності, неупередженості, компетентності та ефективності, нерозголошення інформації, а також утримання від виконання незаконних дій та доручень. Варто звернути увагу на те, що принцип політичної нейтральності нормативно не поширюється на «виборних осіб та осіб, які обіймають політичні посади» [37]. Це може стати підставою для виникнення конфлікту службових повноважень урядовця та його обов'язками як представника певної політичної партії.

Центральним органом виконавчої влади, який може впливати на реалізацію морально-політичної відповідальності міністрів та державних секретарів, є Національне агентство з питань запобігання корупції. Стаття 4 Закону України «Про запобігання корупції» встановлює, що Національне агентство утворюється Кабінетом Міністрів України та є підзвітним уряду, а також відповідальним перед Верховною Радою України [37]. Хоча основним завдання даного органу держави зі спеціальним статусом є організація та здійснення антикорупційної політики, до його компетенції також входить контроль за поведінкою посадовців у контексті дотримання ними норм законодавства з питань етичної поведінки. Національне агентство має повноваження для фактологічного розслідування порушення посадовими особами положень нормативно-правових актів, які діють у сфері попередження та врегулювання конфлікту приватних і публічних інтересів. Зазначений інститут виконавчої влади також може надавати консультації та рекомендації посадовцям, які звернулись до агентства з повідомленням про порушення ними стандартів професійної поведінки. Слід відмітити, що формування складу Національного агентства Кабінетом Міністрів може стати причиною упередженості представників даного інституту у ситуаціях відносин морально-політичної відповідальності членів уряду.

Нормативно-правовим актом, положення якого встановлюють засадничі принципи морально-політичної відповідальності представників виконавчої влади, які не є членами Кабінету Міністрів, є Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Правил етичної поведінки державних службовців» [84]. Варто звер-

нути увагу на те, що дія даного документу у сфері виконавчої влади поширюється на керівників урядових відомств та державних підприємств. Основним завданням Постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження Правил етичної поведінки державних службовців» є нормативне забезпечення контролю та регулювання за дотриманням державними службовцями (незалежно від статусу) моральних засад їх діяльності. Постанова визначає сім основних принципів етики державної служби: служіння державі і суспільству, гідної поведінки, доброчесності, лояльності, політичної нейтральності, прозорості і підзвітності, сумлінності [84]. Дані правила здійснення державними службовцями своїх повноважень є подібними до «принципів Нолана», які регулюють поведінку представників виконавчої влади у Сполученому Королівстві та покладені в основу Міністерського Кодексу. Однак, «Правила етичної поведінки державних службовців», затверджені Кабінетом Міністрів України, мають, по-перше, більш загальний характер ніж Міністерський Кодекс та Інструкції Кабінету Великобританії, структуру яких складають детальні процедури та керівництва у сфері реалізації морально-політичної відповідальності державних секретарів і міністрів. По-друге, зазначені акти уряду Сполученого королівства безпосередньо впливають на реалізацію морально-політичної відповідальності державних секретарів та міністрів, чого не передбачає Постанова Кабінету Міністрів України.

Базовою складовою стандартів професійної поведінки державних службовців є доброчесність. Порушення даного принципу з боку урядовців найчастіше призводять до громадського осуду у контексті політичних скандалів. Пункт 6 Постанови «Про затвердження Правил етичної поведінки державних службовців» містить наступне визначення доброчесності: «доброчесність передбачає: 1) спрямованість дій на захист публічних інтересів, забезпечення пріоритету загального блага громадян над особистими, приватними або корпоративними інтересами; 2) неприпустимість використання державного майна в особистих цілях; 3) недопущення наявності конфлікту між публічними і приватними інтересами» [84]. Принцип доброчесності державних службовців є безпосередньо пов'язаним з їх поведінкою під час здійснення професійних повноважень, а також з їх діями у

приватному житті, які можуть набувати публічного характеру. Зазначена Постанова Кабінету Міністрів встановлює, що порушення правил етики державної служби має своїм наслідком застосування санкцій дисциплінарної відповідальності. Водночас, «Правила етичної поведінки державних службовців» не містять спеціальних процедур для реалізації морально-політичної відповідальності представників виконавчої влади. Відсутність спеціального нормативно-правового акту, який визначає етичні принципи та професійні стандарти поведінки для членів Кабінету Міністрів, значно ускладнює будь-які процеси притягнення міністрів до морально-політичної відповідальності.

В Україні для інституціоналізації морально-політичної відповідальності членів Кабінету Міністрів та керівників урядових структур є характерними періодичні зміни у системі нормативно-правових актів, які пов'язані зі стандартами професійної поведінки посадовців. Тому, необхідним є аналіз окремих аспектів розвитку нормативних підстав морально-політичної відповідальності представників виконавчої влади. У 2006 році Президентом України був виданий Указ «Про Концепцію розвитку законодавства про державну службу в Україні», що фактично затвердив чинну редакцію даної концепції. У ній, серед засад «вдосконалення правового регулювання державної служби», виокремлюється «неухильне дотримання державними службовцями вимог законодавства, етичних норм та правил поведінки...» [98]. Тим не менш, в даному нормативному акті відсутні положення про відповідальність за порушення вищезазначеного принципу. Не дивлячись на те, що в українському суспільстві існує досить претензійне ставлення до моральної репутації інституту державної служби, етичний аспект діяльності посадових осіб досі забезпечується лише на неформальному рівні. Звичайно, затверджена Президентом концепція містить загальні засади вдосконалення законодавчої бази щодо контролю за діяльністю державних службовців. Однак, існує величезна вірогідність того, що невизначеність у питанні відповідальності посадовців може зіграти негативну роль у розробці механізмів взаємної реалізації норм моралі та права у випадках порушення стандартів професійної поведінки.

Формування єдиної нормативно-правової системи із регулювання діяльності державних службовців є важливим кроком у розвитку державного механізму України. Більшість із положень «Концепції розвитку законодавства про державну службу в Україні» сьогодні реалізуються у політичній практиці. Принцип дотримання норм моралі, етичних правил поведінки та законодавства міг би стати основою для морально-політичної відповідальності в системі державної служби України лише за умови його інтеграції до політичної свідомості та культури представників держави. Даний процес не знайшов відгуку як серед осіб, що є призначеними на свої посади, так і серед представників виборних органів влади. Тому, виникла необхідність у формальному закріпленні норм етики та моралі для державних службовців на законодавчому рівні.

Також у 2006 році Головним Управлінням Державної Служби України був розроблений Проект Закону України «Кодекс доброчесної поведінки осіб, уповноважених на виконання функцій держави», який у серпні 2007 року був прокоментований спеціалістами Директорату зі співробітництва та Генерального Директорату з прав людини та правових питань Ради Європи [130]. Даний коментар був створений на основі спільної програми Ради Європи, Європейської Комісії та українських вищих органів держави стосовно протидії корупції в Україні. Основною метою розгляду проекту «Етичного кодексу» було його порівняння з європейською традицією систематизації політичної етики, а також виокремлення особливостей та конкретних прогалин, які б могли зіграти негативну роль у сфері відповідальності представників держави. Сам проект «Кодексу доброчесної поведінки» був вдосконалений та поданий у 2008 році до розгляду парламентом України з ініціативи Кабінету Міністрів у вигляді проекту Закону України «Про доброчесну поведінку осіб, уповноважених на виконання функцій держави, органів місцевого самоврядування» [86].

В усіх редакціях даний проект закону не оминув проблеми суб'єкту відповідальності за порушення його положень. У своїх коментарях до проекту «Кодексу доброчесної поведінки» Яцек Чапутович (Jacek Czaputowicz) звертає увагу на те, що дія відповідного акту може бути поширена на доволі широкий перелік осіб:

«Особливість проекту Закону України «Кодекс доброчесної поведінки осіб, уповноважених на виконання функцій держави» полягає у тому, що він поширюється не лише на державних службовців, а й на осіб, що виконують політичні функції, тобто міністрів, парламентаріїв та депутатів місцевих органів влади» [130]. Якщо сфера дії етичного кодексу поширюється на осіб, що виконують суто політичні функції, це означає неминучість політичної відповідальності у разі порушення ними норм та принципів такого акту. Фактично, мова йде саме про морально-політичну відповідальність, а проект «Кодексу доброчесної поведінки» міг би стати, у разі його прийняття, безпосередньою системою нормативно-правових засад відповідальності даного типу в Україні. Тим не менш, систематизація норм та принципів діяльності посадових осіб в єдиному акті ускладнює процедуру реалізації морально-політичної відповідальності в межах конкретних органів державної влади.

Навіть у випадку затвердження проекту Закону України «Про доброчесну поведінку осіб, уповноважених на виконання функцій держави, органів місцевого самоврядування», вищі органи державної влади не змогли б уникнути необхідності у створенні спеціальних нормативних систем етики, поведінки та взаємодії для забезпечення відповідальності в межах конкретного елементу механізму держави. Якщо, за словами Ніколаса Д'Омбрейна, «всі відносини в межах кожного уряду та будь-якої державної організації формуються міністерською відповідальністю» [132; р.205], то взаємодія в парламенті контролюється за допомогою механізмів відповідальності парламентаріїв та фракцій, а також відповідальності парламенту перед іншим органом держави (наприклад, перед главою держави). Тому, для кожного з елементів механізму держави характерним є «власний» тип морально-політичної відповідальності. Це пояснюється тим, що представники різних органів держави мають відмінні обов'язки перед громадськістю та повинні дотримуватись конкретних моральних вимог до їх діяльності. Також, слід звернути увагу на те, що специфіка роботи парламентаріїв та міністрів значно відрізняється, що так чи інакше відображається на внутрішньогрупових етичних принципах їх діяльності. Останні відіграють роль однієї з засад морально-політичної відповідаль-

ності представників вищих органів державної влади, незалежно від того, формальний чи неформальний характер носять процедури її застосування.

Одним з результатів процесу правового забезпечення стандартів професійної етики для представників виконавчої влади (окрім членів Кабінету Міністрів, перших заступників та заступників міністрів) стало вдосконалення Закону України «Про державну службу» № 3723-12 від 16 грудня 1993 року. Дана редакція Закону «Про державну службу» містила Статтю 5 «Етика поведінки державного службовця» [36]. Хоча формулювання цієї статті Закону є досить загальними, але виокремлення у нормативно-правовому акті поняття етики державного службовця відіграє важливу роль у забезпеченні не просто морального контролю, але й підстав для політичної відповідальності. Стаття 5 Закону України «Про державну службу» № 3723-12 визначає, що: «Державний службовець повинен: ... не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державної служби чи негативно вплинути на репутацію державного службовця» [36]. Дане положення може бути застосоване як нормативна підстава морально-політичної відповідальності посадовців у ситуаціях порушення ними стандартів належної поведінки, очікуваної з боку суспільства. Водночас, відсутність детальних інструкцій із використання цієї правової норми фактично робить неможливим реалізацію морально-політичної відповідальності керівників центральних органів виконавчої влади на офіційному рівні. Мова йде насамперед про процедури виявлення та підтвердження достовірності фактів порушення етики державної служби з боку конкретної особи.

Дії та вчинки державного службовця можуть стати причиною виникнення відносин морально-політичної відповідальності, але це не означає, що її фактичні підстави обов'язково матимуть своїм наслідком втілення на практиці дисциплінарних санкцій. Це пояснюється правовою невизначеністю щодо встановлення компетенції інститутів контролю за дотриманням державними службовцями принципів професійної поведінки. У зазначеній редакції Закону України «Про державну службу» Верховна Рада України та «спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади» [36] виокремлюються як органи держави, які здійснюють політику у сфері державної служби. При цьому, Законом не передбачені функції

конкретних урядових структур щодо регулювання відносин морально-політичної відповідальності представників виконавчої влади. Це залишає поза сферою дії норм права тих суб'єктів політики, які могли б виступити з ініціативою притягнення до морально-політичної відповідальності державного службовця та здійснювати контроль за процедурою реалізації цього типу відповідальності. Фактично, моральна та політична складові відповідальності посадових осіб перетворюються на залежні аспекти юридичної відповідальності, тим самим втрачаючи власні функції. Подолання даної суперечності стає можливим лише через законодавче встановлення чітких керівництв для застосування санкцій у сфері контролю за професійною поведінкою посадових осіб різного рівня.

Закон України «Про державну службу» № 889-19 від 10 грудня 2015 року [35] встановлює правові засади та процедури контролю за поведінкою державних службовців, які стали результатом реформи у сфері доброчесності та службової дисципліни посадових осіб у межах виконавчої влади. Особливістю даної редакції є те, що норми етичної поведінки визначаються законодавцями як безпосередні нормативні підстави дисциплінарної відповідальності в сфері державної служби. Однак, із зазначеної версії професійного стандарту для державних службовців була вилучена окрема стаття щодо етичної поведінки даних представників механізму держави, а її положення були розподілені до різних елементів нормативно-правового акту. Закон України «Про державну службу» містить Розділ 8 «Дисциплінарна та матеріальна відповідальність державних службовців», у якому Глава 2 «Засади дисциплінарної відповідальності» визначає дисциплінарну відповідальність посадовців наступним чином: «За невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, визначених цим Законом та іншими нормативно-правовими актами у сфері державної служби, посадовою інструкцією, а також порушення правил етичної поведінки та інше порушення службової дисципліни державний службовець притягається до дисциплінарної відповідальності у порядку, встановленому цим Законом» [35]. Зазначена частина Закону України «Про державну службу» також містить базові підстави (стаття 65) та санкції (стаття 66) для реалізації дисциплінарної відповідальності державних службовців у морально-

політичному контексті [35]. Це є надзвичайно важливою тенденцією для розвитку морально-політичної відповідальності в галузі державної служби, але виокремленні вище норми досі залишаються неефективними в умовах політичної системи України. Головною причиною такої «закономірності» є відсутність конституційних традицій та політичних прецедентів співвідношення громадянських цінностей і принципів політичної етики, які б визначали поведінку державних службовців України різного статусу.

Згідно з положеннями Закону України «Про державну службу», об'єктивну сторону відповідальності посадовців складають порушення присяги державного службовця, порушення правил етичної поведінки, вияв неповаги до держави та державних символів України, перевищення службових повноважень тощо. У випадках таких порушень до державного службовця можуть бути застосовані наступні дисциплінарні форми морально-політичної відповідальності: зауваження, догана, попередження про неповну службову відповідність, звільнення з посади [35]. У ситуаціях серйозних порушень професійних стандартів поведінки керівний орган може застосувати відповідні санкції до посадовця лише на основі висновку спеціальної дисциплінарної комісії.

Однією з проблем морально-політичної відповідальності представників виконавчої влади в Україні є формування, систематизація та реалізація норм корпоративної етики і стандартів професійної поведінки у політичній сфері. Спершу, слід звернути увагу на те, що для українського суспільства не є характерною стійка та тривала нормативна традиція корпоративізму в політичній етиці. Причиною цього є пострадянський досвід переоцінки норм політичної діяльності без створення альтернативної системи принципів і правил політичної етики. Нормативний корпоративізм досить повільно вводиться до політичної системи України також через неадаптованість громадськості до політичних цінностей розвинених демократій. Тому, розвиток корпоративної етики представників державної влади викликаний не лише моральним тиском з боку суспільних груп. Для цього є «суто політична необхідність різко підвищити увагу до морального аспекту державної слу-

жби. Вона обумовлена серйозним та небезпечним навіть в умовах обмеженої демократії падінням рівня довіри населення до посадовців» [76; с. 131].

Державні службовці виконують свої обов'язки як група осіб, що здійснює спеціалізовану діяльність у сфері публічного адміністрування. Морально-політична відповідальність таких суб'єктів політики можна назвати корпоративною. В Україні до вересня 2016 року діяв спеціальний нормативно-правовий акт організаційного регулювання у межах сектору посадових осіб: Наказ Головного Управління Державної Служби України «Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця» [73]. Даний акт відображав корпоративні норми та правила діяльності посадових осіб усіх рівнів в системі державного управління. По суті, він виконував функцію документа офіційної державної організації, який визначає «внутрішню відповідальність за зовнішні чинники корпоративної активності на суспільство» [73]. Таким чином, морально-політична відповідальність, що базується на правових актах цього типу дозволяє попереджати порушення норм суспільної моралі державними службовцями під час здійснення ними своїх повноважень. Нормативно-правовий акт такого типу є яскравим прикладом того, яким чином може бути створена нормативна система політичних та етичних принципів поведінки всередині самої державної структури, а не за допомогою «зовнішнього» органу контролю.

Особливої уваги заслуговує те, що Наказ Головного Управління Державної Служби України «Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця» нормативним шляхом визначав властивий для відносин морально-політичної відповідальності конфлікт інтересів, а також містить методи його подолання. Наприклад, в пункті 3.1. Частини третьої «Врегулювання конфлікту інтересів» зазначається: «Державний службовець зобов'язаний у межах своїх повноважень вживати заходів щодо недопущення конфлікту інтересів, а саме суперечності між особистими інтересами та службовими повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень...» [73].

Домінування службових повноважень у діяльності державного службовця забезпечується за допомогою адаптації норм суспільної моралі до специфіки даного типу політичної активності. Не дивлячись на конкретизацію принципів та правил корпоративної етики державних службовців, даний нормативний акт не міг гарантувати повноцінної реалізації морально-політичної відповідальності у сфері державної служби в Україні. Перешкодою для цього процесу є не закритий характер застосування принципів професійної етики, а відсутність волі стосовно дотримання корпоративних норм та неусвідомлення відповідальності за здійснення даного виду діяльності. До цього слід також додати можливість уникнення відповідальності на основі тісного взаємозв'язку та неформальних угод між представниками публічного сектору державної влади. Сьогодні Наказ Головного Управління Державної Служби України «Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця» втратив чинність на підставі створення Наказу Національного Агентства України з питань державної служби «Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування» [74].

Найбільш вірогідними перспективами для розвитку морально-політичної відповідальності Кабінету Міністрів України та його представників можна назвати або її функціонування в контексті кодифікації відповідної галузі політичної етики, або трансформацію даного виду відповідальності у неофіційну корпоративну підзвітність. Схожою є ситуація з політичною відповідальністю органів місцевого самоврядування України в контексті взаємодії корпоративної етики та громадянської моралі. На сьогодні, діяльність даних суб'єктів громадянського суспільства не регулюється єдиною системою моральних та етичних норм щодо політичних дій та поведінки. Це стосується і органів виконавчої влади на місцях. Не дивлячись на безпосередній зв'язок із громадянами, відповідальність органів місцевого самоврядування знаходиться на дуже низькому рівні нормативного розвитку. Наприклад, в Україні триває процес формування принципів виборчої системи для місцевого самоврядування, що впливає на можливості реалізації політичної відповідальності їх представників (в тому числі політичних партій) перед громадя-

нами [58]. Повноцінні відносини морально-політичної відповідальності можуть виникнути в сфері органів місцевого самоврядування лише через створення нормативних комплексів, схожих на кодекси етики вищих органів влади. Такі кодекси мають поєднувати у собі законодавчі норми та принципи корпоративної політичної етики, притаманної для неурядових організацій.

Аналіз особливостей розвитку інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності парламентаріїв України, а також визначення нормативних підстав та способів застосування морально-політичної відповідальності в системі органів виконавчої влади України, дозволяє зробити наступні **висновки**.

Спільною умовою для розвитку морально-політичної відповідальності всіх суб'єктів політики в Україні є створення конкретних систем галузевої політичної етики. Для цього існують необхідні нормативні засади, які відтворюються у правових актах, які забезпечують стандарти професійної поведінки або дисципліни для парламентаріїв та представників виконавчої влади.

Сучасний політичний режим України знаходиться в стані трансформації, що позначається на нормативно-ціннісній системі відносин між суб'єктами політики. Громадянське суспільство та державний механізм діють на основі тих політичних принципів, які визначають основні політичні сили та неурядові організації. Таким чином, незалежність громадянської моралі ставиться під сумнів, що безпосередньо впливає на вигляд відповідальності суб'єкта політики в межах конституційного порядку. В даному контексті, морально-політична відповідальність розвивається без інституціональних ознак та позбавляється нормативної бази для її реалізації. Даний вид відповідальності функціонує в політичній системі України без узгодження індивідуальних, корпоративних та суспільних норм політичної етики. Важливим є те, що морально-політична відповідальність досі не є повноцінним елементом політичної свідомості та культури для українського суспільства. На індивідуальному рівні це проявляється у відсутності раціональних засобів морального осмислення та критичного ставлення до політичної діяльності як з боку громадян, так і з боку представників держави. В Україні досі не сформовані різні ви-

ди галузевої політичної етики, які по суті відіграють роль основних засад морально-політичної відповідальності. Основні політичні актори та суспільство загалом нехтують потребою у формуванні систем корпоративної етики неурядових організацій, систем партійної, парламентської та урядової етики.

Законодавство України містить ті нормативно-правові акти, які за умови їх вдосконалення можуть стати основою для формування кодексів у сфері морально-політичної відповідальності для конкретного органу держави та державної служби загалом. Варто звернути увагу на те, що реалізація морально-політичної відповідальності в українському суспільстві має низку проблем формального характеру. Мова йде про визначення її суб'єктів, об'єкта, особливих санкцій для конкретного учасника політичної взаємодії тощо. Особливо це стосується сфери державної служби України, в межах якої існує конфлікт моральної, правової, політичної та корпоративної відповідальностей. Подолання конфлікту службових повноважень та приватних інтересів у діяльності державного службовця може бути забезпечене лише за допомогою адаптації відповідних стандартів професійної етики до норм суспільної моралі. Не дивлячись на те, що принципи та правила державної служби конкретизовані у законодавчих актах, це не гарантує повноцінної реалізації морально-політичної відповідальності. Дані проблеми можуть бути вирішені через формування нормативних систем політичної етики для кожної сфери політичної діяльності на основі діючих конституційно-правових норм або неофіційних корпоративних принципів та правил. Однак, цей процес стане реальним за умови подолання громадськістю України такого обмеження транзитивного політичного режиму як дефіцит етики конституційного громадянства. Розвиток морально-політичної відповідальності вимагає взаємодії на всіх рівнях політичної системи в контексті інтеграції конституційно-правових та моральних норм з принципами та правилами політичної етики.

Нормативні підстави для розвитку інституціональних форм морально-політичної відповідальності народних депутатів України ґрунтуються насамперед на положеннях Регламенту Верховної Ради України та Закону України «Про статус народного депутата України». Окремим інститутом у структурі парламенту

України, який має повноваження впливати на реалізацію морально-політичної відповідальності народних депутатів, є спеціальний комітет, до предмета відання якого належать питання Регламенту та депутатської етики. Даний комітет розглядає будь-які звернення та заяви парламентаріїв, депутатських фракцій та голови парламенту з приводу випадків порушення законодавцями принципів внутрішньоорганізаційної дисципліни. Не дивлячись на те, що сфера діяльності даного комітету визначається декількома нормативно-правовими актами, він досить часто не має необхідних повноважень для фактологічного розслідування ситуацій недотримання законодавцями професійних стандартів поведінки. Істотний вплив на морально-політичну відповідальність парламентаріїв здійснює неформальний політичний звичай, який полягає у тому, що стандарти корпоративної етики політичних партій в процесі боротьби за владу значно відрізняються від норм професійної поведінки у межах парламентських фракцій.

Основними нормативно-правовими актами у сфері забезпечення стандартів професійної етики для членів уряду України є Регламент Кабінету Міністрів та Закон України «Про запобігання корупції». Як один із засобів для ініціювання відносин морально-політичної відповідальності міністрів з боку парламентаріїв можна назвати процедуру «години запитань до Уряду», яка проводиться на засіданнях Верховної Ради України. Центральним органом виконавчої влади, який може впливати на реалізацію морально-політичної відповідальності міністрів та державних секретарів, є Національне агентство з питань запобігання корупції. Важливе значення для формування базових принципів морально-політичної відповідальності представників виконавчої влади, окрім членів уряду, має Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Правил етичної поведінки державних службовців».

Подальший розвиток інституціональних форм морально-політичної відповідальності в Україні є можливим у випадку розробки та суспільного сприйняття системи спеціальних кодексів етики або поведінки для кожного з органів державної влади, які мають містити детальні інструкції щодо застосування їх положень та сукупність необхідних санкцій. Такі нормативні системи повинні узгоджува-

тись з законодавчо визначеними формами етики для політичних партій і неурядових організацій. Існують дві вірогідні перспективи для розвитку форм морально-політичної відповідальності на сучасному етапі українського державотворення: формування її нормативної бази в межах конституційної системи та поступова інтеграція до суспільної свідомості; реалізація даного виду відповідальності лише на неформальному рівні з її вибіркоvim застосуванням як інструменту політичної конкуренції.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження проблеми інституціональних форм морально-політичної відповідальності, а саме аналіз нормативних підстав, способів та засобів реалізації даного типу відповідальності суб'єктів політики дає змогу зробити наступні основні висновки.

1. Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних дослідників в області діяльності, поведінки та відповідальності суб'єктів політики вказує на те, що проблема морально-політичної відповідальності та її інституціональних форм у межах політичної системи досі не стала предметом комплексного і системного дослідження у нормативному та функціональному аспектах. Від розглянутих вище наукових досліджень дана робота відрізняється також системою методів для виокремлення і з'ясування особливостей нормативних підстав, процедур, способів та інституціональних засобів реалізації морально-політичної відповідальності. Це відтворюється насамперед у застосування таких методів як нормативно-інституціональний, порівняльно-інституціональний та історично-інституціональний. У межах сучасної політичної науки немає узагальнюючих праць з проблематики форм застосування морально-політичної відповідальності на різних рівнях здійснення публічної влади у конкретній політико-правовій системі.

2. Здійснений у межах даної дисертаційної роботи аналіз нормативно-інституціонального змісту поняття політичної відповідальності свідчить, що для з'ясування особливостей засобів та процесів її реалізації, необхідним є розширення формально-правового підходу щодо дослідження діяльності або поведінки суб'єктів політики за рахунок визначення неформальних норм та цінностей, які вплинули на формування основних політичних інститутів. Будь-який вид відповідальності набуває в сфері політики додаткових ознак, що узгоджують нормативну основу відповідальності з впливом політичних інститутів та її фактичними підставами, наприклад у вигляді загальносоціальних, індивідуальних або колективних інтересів. Це, у свою чергу, позначається на функціях політичної відповідальності в умовах конкретної політичної ситуації. Нормативними підставами політичної відповідальності є не лише політико-правові норми і принципи, що складають ос-

нову конституційно-правових інститутів, але й моральні, корпоративні та неформальні політичні норми, які інтегруються у спеціальних етичних або професійних стандартах поведінки для суб'єктів публічної влади, а також відтворюються у конституційно-правових звичаях. Неформальна моральна сторона інститутів політичної відповідальності безпосередньо впливає на функціонування органів державної влади, політичних партій та інститутів громадянського суспільства, що призводить до формування правових механізмів та процедур застосування даного виду відповідальності в етико-політичних обставинах.

Політична відповідальність є самодостатнім видом соціальної відповідальності, який регулює відносини у сфері політики, а саме визначає відповідність підстав, проявів та наслідків діяльності або поведінки суб'єктів політики системі загальноприйнятих та галузевих норм здійснення публічної влади, а також принципам впливу на організацію та контроль за даним процесом. Водночас, моральна відповідальність суб'єктів політики у зовнішньому вимірі реалізується не лише як суспільна реакція щодо політичної діяльності або поведінки, але й може отримувати властивості, похідні від правової та політичної відповідальностей. На основі цього, даний вид відповідальності досить часто застосовується учасниками політичних відносин для досягнення суто прагматичних цілей у процесі конкуренції з приводу публічної влади.

3. Морально-політична відповідальність є особливим видом політичної відповідальності, головна функція якого полягає у регулюванні та контролі за поведінкою або діяльністю суб'єктів політики, що одночасно передбачає забезпечення негативних політичних наслідків за недотримання ними норм суспільної моралі, принципів корпоративної та професійної етики, неформальних правил політичної діяльності, а також спеціально встановлену систему санкцій за порушення норм права та конституційних звичаїв, пов'язаних зі стандартами належної поведінки на різних рівнях організації чи здійснення публічної влади. Одна з особливостей морально-політичної відповідальності полягає у тому, що її суб'єктами виступають всі учасники політичних відносин незалежно від їх статусу. Важливими функціями морально-політичної відповідальності є: подолання конфлікту інтересів у

сфері здійснення повноважень представниками органів державної влади та місцевого самоврядування; вирішення нормативної суперечності в контексті співвідношення професійної діяльності законодавців і посадовців з їх поведінкою у приватному житті. Зважаючи на структуру морально-політичної відповідальності можна стверджувати, що розвиток засобів її реалізації безпосередньо залежить від діючих у суспільстві конституційно-правових звичаїв і прецедентів застосування політичної відповідальності, зокрема, з боку спеціально встановлених установ у моральних або професійно-етичних обставинах. Інституціональною формою морально-політичної відповідальності є структурована система моральних, політичних та правових норм, спеціальних етичних, корпоративних і професійних стандартів, формальних і звичаєвих процедур, яка забезпечує фактичне використання цього виду відповідальності через негативні політичні наслідки для її суб'єкта або визначені у правовий спосіб санкції. Інституціональні форми морально-політичної відповідальності включають у себе не лише її систематизовані нормативні підстави, процедурні стандарти, формалізовані санкції та політичні звичаї, але й різноманітні інституціональні засоби для реалізації даного типу відповідальності.

4. Політико-правова система як інтегрована сукупність нормативно-правових засад, політичних засобів і форм реалізації функціонування інститутів державної влади та громадянського суспільства хоч і є близькою за змістом до системи конституційного права, але не обмежується її складовими та сферою поширення. Особливими структурними елементами політико-правової системи є кодекси поведінки, кодекси етики та стандарти професійної діяльності, які встановлюють правила виконання обов'язків державними службовцями, парламентаріями, представниками уряду та іншими посадовцями. Дані кодекси та стандарти можуть бути окремими документами, документами комплементарного характеру та частинами нормативно-правових актів. З одного боку, зазначені кодекси поведінки або кодекси етики базуються на положеннях конституції та нормативно-правових актів вищої юридичної сили. З іншого боку, вони поєднують у собі правові норми, регулятивні обов'язки представників або службовців конкретного органу публічної

влади і, найголовніше, моральні норми та принципи політичної етики, що сформувались як вимоги до діяльності та поведінки у конкретній сфері публічної влади. Слід звернути особливу увагу на те, що сучасні кодекси поведінки представників та службовців органів державної влади включають нормативні підстави, процедури та санкції для реалізації їх морально-політичної відповідальності.

У порівнянні з іншими політико-правовими системами, континентально-європейська характеризується низкою особливостей у сфері нормативного забезпечення та реалізації морально-політичної відповідальності. Однією з таких особливостей можна назвати домінування положень законодавчих актів над прецедентами порушень політичної етики, що позначається на процесуальних діях органів контролю за поведінкою посадових осіб. Водночас, зазначений принцип не суперечить неформальній традиції добровільної відставки представників вищих органів держави, насамперед у випадках порушення ними стандартів професійної поведінки та норм суспільної моралі. У межах даної політико-правової системи нормативні підстави морально-політичної відповідальності парламентаріїв зазвичай ґрунтуються на положеннях регламентів. Варто зазначити, що окремими структурними елементами регламентів Бундестагу Німеччини та Сейму Латвії є кодекс поведінки та кодекс етики відповідно. Ситуації порушення законодавцями норм парламентської етики та дисципліни передбачають застосування до них лише тих санкцій, які визначаються правовим статусом члена парламенту. Це стосується не лише відсторонення від обов'язків, дисциплінарних стягнень, але й тимчасового обмеження депутатського імунітету або індемнітету. При цьому, регламенти парламентів країн, що входять до романської та германської груп політико-правових систем, містять окремі положення про роль парламентських фракцій у фактологічному розслідуванні порушень їх представниками принципів професійної поведінки. Однак, такий правовий принцип може як сприяти, так і перешкоджати діяльності спеціально уповноважених інститутів у сфері контролю за дотриманням парламентаріями положень регламенту та стандартів дисципліни під час засідань законодавчого органу. Для деяких країн континентально-європейської системи також є характерним стрімкий розвиток нормативно-правових підстав для реалі-

зації морально-політичної відповідальності членів та представників уряду. Серед результатів цього процесу можна виокремити Міністерський Кодекс Поведінки в Ісландії та Кодекс етики для членів уряду Франції.

5. У країнах англо-американської політико-правової системи інституціональні форми морально-політичної відповідальності парламентаріїв базуються насамперед на положеннях кодексів поведінки як окремих нормативних актів або на етичних стандартах, що встановлені у межах регламентів. Для того, щоб норми кодексів поведінки законодавців могли бути ефективно застосовані на практиці, дані нормативні акти зазвичай доповнюються детальними інструкціями та керівництвами у сфері контролю за діями та вчинками членів парламенту. Однією з проблем реалізації положень кодексів поведінки для парламентаріїв та представників уряду є визначення сфери їх дії у контексті регулювання окремих аспектів приватного життя посадовців, які за певних обставин набувають публічного характеру. У Великобританії, США та Канаді серйозні порушення кодексів поведінки або етики з боку парламентаріїв є фактичною підставою для розслідування даного випадку спеціально уповноваженим інститутом. Останній має повноваження рекомендувати складу окремої палати відсторонити законодавця від здійснення обов'язків на чітко визначений термін або навіть застосувати санкцію виключення. У політичних системах Нової Зеландії та Австралії досі не були сформовані окремі кодекси поведінки або етики, які б регулювали діяльність представників законодавчої влади на загальнонаціональному рівні. Однак, проаналізовані випадки реалізації морально-політичної відповідальності у даних країнах свідчать про те, що до законодавців з будь-яким управлінським статусом, які порушують порядок роботи парламенту, можуть бути ефективно застосовані дисциплінарні санкції, визначені регламентом. Важливою умовою цього є наявність стійких конституційних звичаїв і системи парламентських прецедентів, зокрема у вигляді постанов спікера.

У країнах англо-американської політико-правової системи підстави морально-політичної відповідальності представників уряду можуть визначатися такими документами у сфері виконавчої влади як: міністерський кодекс, інструкції кабінету

нету, акт про конфлікт інтересів та положення про міністерські стандарти. Варто звернути увагу на те, що у Сполученому Королівстві, Канаді, Австралії та Новій Зеландії міністри та державні секретарі несуть морально-політичну відповідальність як члени парламенту, тобто на їх поведінку поширюється дія кодексів і стандартів законодавчої етики. Найбільш поширеним формами морально-політичної відповідальності керівників урядових структур у даних країнах є добровільна відставка та відставка на основі рекомендації або наказу глави уряду.

Невід'ємними нормативними складовими реалізації морально-політичної відповідальності у межах англо-американської політико-правової системи виступають конституційні звичаї та прецеденти, неписані парламентські правила і процедури, а також корпоративні норми партійного типу. У ситуаціях конфлікту публічних і приватних інтересів або політичних скандалів такі розрізнені правила інтегруються в систему підстав для відносин морально-політичної відповідальності. Чинниками цього є соціальна оцінка поведінки певного суб'єкта політики, і, найголовніше, конкретні дії та висновки керівних або спеціально-уповноважених органів, компетенція яких передбачає застосування окремих форм морально-політичної відповідальності. Особи, що займають посади у таких органах контролю, зазвичай скеровуються у своїй діяльності насамперед ustalеними політичними звичаями або конвенціями, які можуть бути формально відтвореними у кодексах поведінки для парламентаріїв та міністерських стандартах.

6. У політико-правових системах недемократичних країн нормативні підстави морально-політичної відповідальності ґрунтуються насамперед на положеннях статутів, кодексів етики, постанов та директив правлячої партії. Важливим фактором для розвитку інституціональних форм морально-політичної відповідальності в умовах недемократичних режимів є рівень інтеграції норм суспільної моралі з корпоративними стандартами, притаманними групі осіб, яка здійснює вирішальний вплив на організацію та функціонування органів публічної влади. Водночас, такий політичний режим як прогресивний авторитаризм може передбачати поступову імплементацію інституціональних форм морально-політичної відповідально-

сті парламентаріїв та представників уряду, які є характерними для демократичних країн.

7. Спільною умовою для розвитку морально-політичної відповідальності всіх суб'єктів політики в Україні є створення конкретних систем галузевої політичної етики. Для цього існують необхідні нормативні засади, які відтворюються у правових актах, що забезпечують стандарти професійної поведінки або дисципліни для парламентаріїв та представників виконавчої влади. Сучасний політичний режим України знаходиться в стані трансформації, що позначається на нормативно-ціннісній системі відносин між суб'єктами політики. Громадянське суспільство та державний механізм діють на основі тих політичних принципів, які визначають основні політичні сили та неурядові організації. Таким чином, незалежність громадянської моралі ставиться під сумнів, що безпосередньо впливає на вигляд відповідальності суб'єкта політики в межах конституційного порядку. В даному контексті, морально-політична відповідальність розвивається без інституціональних ознак та позбавляється нормативної бази для її реалізації. Даний вид відповідальності функціонує в політичній системі України без узгодження індивідуальних, корпоративних та суспільних норм політичної етики. Важливим є те, що морально-політична відповідальність досі не є повноцінним елементом політичної свідомості та культури для українського суспільства. На індивідуальному рівні це проявляється у відсутності раціональних засобів морального осмислення та критичного ставлення до політичної діяльності як з боку громадян, так і з боку представників держави. В Україні досі не сформовані різні види галузевої політичної етики, які по суті відіграють роль основних засад морально-політичної відповідальності. Основні політичні актори та суспільство загалом нехтують потребою у формуванні систем корпоративної етики неурядових організацій, систем партійної, парламентської та урядової етики.

Законодавство України містить ті нормативно-правові акти, які за умови їх вдосконалення можуть стати основою для формування кодексів у сфері морально-політичної відповідальності для конкретного органу держави та державної служби загалом. Варто звернути увагу на те, що реалізація морально-політичної відпо-

відальності в українському суспільстві має низку проблем формального характеру. Мова йде про визначення її суб'єктів, об'єкта, особливих санкцій для конкретного учасника політичної взаємодії тощо. Особливо це стосується сфери державної служби України, в межах якої існує конфлікт моральної, правової, політичної та корпоративної відповідальностей. Подолання конфлікту службових повноважень та приватних інтересів у діяльності державного службовця може бути забезпечене лише за допомогою адаптації відповідних стандартів професійної етики до норм суспільної моралі. Не дивлячись на те, що принципи та правила державної служби конкретизовані у законодавчих актах, це не гарантує повноцінної реалізації морально-політичної відповідальності. Дані проблеми можуть бути вирішені через формування нормативних систем політичної етики для кожної сфери політичної діяльності на основі діючих конституційно-правових норм або неофіційних корпоративних принципів та правил. Однак, цей процес стане реальним за умови подолання громадськістю України такого обмеження транзитивного політичного режиму як дефіцит етики конституційного громадянства. Розвиток морально-політичної відповідальності вимагає взаємодії на всіх рівнях політичної системи в контексті інтеграції конституційно-правових та моральних норм з принципами та правилами політичної етики.

Нормативні підстави для розвитку інституціональних форм морально-політичної відповідальності народних депутатів України ґрунтуються насамперед на положеннях Регламенту Верховної Ради України та Закону України «Про статус народного депутата України». Окремим інститутом у структурі парламенту України, який має повноваження впливати на реалізацію морально-політичної відповідальності народних депутатів, є спеціальний комітет, до предмета відання якого належать питання Регламенту та депутатської етики. Даний комітет розглядає будь-які звернення та заяви парламентаріїв, депутатських фракцій та голови парламенту з приводу випадків порушення законодавцями принципів внутрішньоорганізаційної дисципліни. Не дивлячись на те, що сфера діяльності даного комітету визначається декількома нормативно-правовими актами, він досить часто не має необхідних повноважень для фактологічного розслідування ситуацій

недотримання законодавцями професійних стандартів поведінки. Істотний вплив на морально-політичну відповідальність парламентаріїв здійснює неформальний політичний звичай, який полягає у тому, що стандарти корпоративної етики політичних партій в процесі боротьби за владу значно відрізняються від норм професійної поведінки у межах парламентських фракцій.

8. Основними нормативно-правовими актами у сфері забезпечення стандартів професійної етики для членів уряду України є Регламент Кабінету Міністрів та Закон України «Про запобігання корупції». Як один із засобів для ініціювання відносин морально-політичної відповідальності міністрів з боку парламентаріїв можна назвати процедуру «години запитань до Уряду», яка проводиться на засіданнях Верховної Ради України. Центральним органом виконавчої влади, який може впливати на реалізацію морально-політичної відповідальності міністрів та державних секретарів, є Національне агентство з питань запобігання корупції. Важливе значення для формування базових принципів морально-політичної відповідальності представників виконавчої влади, окрім членів уряду, має Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Правил етичної поведінки державних службовців».

Подальший розвиток інституціональних форм морально-політичної відповідальності в Україні є можливим у випадку розробки та суспільного сприйняття системи спеціальних кодексів етики або поведінки для кожного з органів державної влади, які мають містити детальні інструкції щодо застосування їх положень та сукупність необхідних санкцій. Такі нормативні системи повинні узгоджуватись з законодавчо визначеними формами етики для політичних партій і неурядових організацій. Існують дві вірогідні перспективи для розвитку форм морально-політичної відповідальності на сучасному етапі українського державотворення: формування її нормативної бази в межах конституційної системи та поступова інтеграція до суспільної свідомості; реалізація даного виду відповідальності лише на неформальному рівні з її вибіркоvim застосуванням як інструменту політичної конкуренції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Антоненко А. О.* Підходи до тлумачення політичної відповідальності / А. О. Антоненко // Наукові записки НаУКМА. – К., 2011. – Т. 121: Політологічні науки. – С. 8-12.
2. *Антоненко А. О.* Можливі індикатори політичної відповідальності / А. О. Антоненко // Наукові записки НаУКМА. – 2012. – Т. 134 : Політичні науки. – С. 7-11.
3. *Апель К.* Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконморалі / Карл-Отто Апель ; пер. з нім. В. Купліна. – К. : Дух і Літера, 2009. – 430 с.
4. *Апресян Р. Г.* Парламентская этика в России: современная диспозиция / Р. Г. Апресян // Политическая контекст. Ведомости. Вып. 24 / Под ред. В. И. Бакштановского, Н. Н. Карнаухова. – Тюмень: НИИ ПЭ, 2004. – С. 132-143.
5. *Апресян Р. Г.* Понятие общественной морали (опыт концептуализации) / Р. Г. Апресян // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 3-17.
6. *Бакштановский В. И.* Как возможна политическая этика / В. И. Бакштановский, Ю. В. Согомонов // Политическая этика: социокультурный контекст. Ведомости. Вып. 24 / Под ред. В. И. Бакштановского, Н. Н. Карнаухова. – Тюмень: НИИ ПЭ, 2004. – С. 6-78.
7. *Балан С. В.* Політична відповідальність в процесі здійснення державної влади / Сергій Вікторович Балан // Курасівські читання–2005. – К., 2006. – С. 23-33.
8. *Балан С. В.* Співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності у здійсненні державної влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Сергій Вікторович Балан. – К., 2007. – 20 с.
9. *Балуцька Л.* Інститут політичної відповідальності в умовах демократизації суспільства / Л. Балуцька // Transformacje ustrojowe w Europie Srodkowej i

Wshodniej (pod red. Zbigniewa Białobłockiego i Anataliya Romanyuka). – Kutno, 2012. – С. 165-173.

10. *Балуцька Л. М.* Політична відповідальність як об'єкт дослідження політичної науки в контексті неоінституційної парадигми / Л. М. Балуцька // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 62 (№ 7). – С. 592-596.

11. *Балуцька Л.* Сутність політичної відповідальності: часова тривимірність та суб'єктно-об'єктні особливості / Леся Балуцька // Вісник Львівського університету. Серія Філософські науки. – 2011. – Вип. 14. – С. 166-174.

12. *Боголейко А. М.* К вопросу об основаниях конституционно-правовой ответственности / А. М. Боголейко // Юстиция Беларуси. – 2011. – № 9. – С. 42-45.

13. *Боголейко А. М.* Соотношение конституционно-правовой и политической ответственности / А. М. Боголейко // Теоретико-методологические и конституционные основы развития системы права Республики Беларусь : сборник статей / Белорусский государственный университет. Серия «Гуманитарные науки». – Минск : Право и экономика, 2011. – С. 197-204.

14. *Василевська Т. Е.* Кодекси поведінки депутатів як інструменти підтримки депутатської етики / Т. Е. Василевська // Державне управління: теорія та практика. – 2013. – № 2. – С. 5-13.

15. *Василевська Т.* Інституціональна підтримка етики державного службовця / Т. Василевська // Університетська кафедра. – 2015. – № 4. – С. 87-96.

16. *Вебер М.* Покликання до політики / Макс Вебер // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілого. – К. : Основи, 1998. – С. 173-191.

17. *Волощук О. Т.* Конституційно-правова та політична відповідальність уряду як вищого органу державної влади / Оксана Троянівна Волощук // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць. – Вип. 461 : Правознавство. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 68-73.

18. *Вороніна М. А.* Правова природа етичних кодексів професійних товариств / М. А. Вороніна // Право та інноваційне суспільство. – 2014. – № 2 (3). – С. 77-85.
19. *Гаман Т. В.* Роль морально-етичних норм і професіоналізму державних службовців у сучасних умовах / Т. В. Гаман // Університетські наукові записки. – 2009. – № 1 (29). – С. 366-370.
20. *Герасіна Л.* Проблема політичного консенсусу крізь призму сучасної політичної моралі / Людмила Герасіна, Вікторія Погрібна // European Political and Law Discourse. – 2015. – Volume 2, Issue 2. – С. 98-107.
21. *Гук О.* Концептуальні підходи до проблеми взаємовідношення етики та політики (порівняльний аналіз) [Електронний ресурс] / О. Гук // Демократичне врядування: Наук. Вісн. – Вип. 3. – 2009. – Режим доступу : <http://www.lvivacademy.com/visnik3/Fail/+Guk.pdf>.
22. *Давид Р.* Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М : Междунар. отношения, 1996. – 400 с.
23. *Держалюк О. М.* Роль парламентських комітетів у відносинах між парламентом і урядом в Україні / О. М. Держалюк // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 4. – С. 91-100.
24. *Дзятківський В. В.* Поняття морально-політичної відповідальності в сучасній політології / В. В. Дзятківський // Гуманітарні студії. – 2014. – Вип. 23. – С. 107-118.
25. *Домбровська О. В.* Поняття та особливості конституційно-правової відповідальності / О. В. Домбровська // Університетські наукові записки. – 2008. – № 4 (28). – С. 79-83.
26. *Дубенко С. Д.* Відповідальність органів публічної влади: політичні та правові аспекти : наук. розробка / С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко, Н. Г. Плахотнюк та ін. – К. : НАДУ, 2011. – 60 с.
27. *Дунаєва Г. О.* Процес інституціоналізації політичної відповідальності в Україні в контексті формування громадянського суспільства [Електронний ре-

сурс] / Г. О. Дунаєва // Політологічні записки. – 2012. – № 6. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Polzap_2012_6_41.pdf .

28. Єрмоленко А. Відповідальність / А. Єрмоленко // Філософський енциклопедичний словник / Ред. кол. : В. І. Шинкарчук (голова) та ін. – К. : «Абрис». – 2002. – С. 87.

29. Єрмоленко А. Норма / А. Єрмоленко // Філософський енциклопедичний словник / Ред. кол. : В. І. Шинкарчук (голова) та ін. – К. : «Абрис». – 2002. – С. 433.

30. Жаровська І. М. Інститут відповідальності державної влади в умовах розвиненого громадянського суспільства / І. М. Жаровська // Науковий журнал «Право і суспільство». – 2015. – № 4 ч. 3. – С. 15-19.

31. Жмудський Р. С. Механізми забезпечення політичної відповідальності в державному управлінні України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління : спец. 25.00.02 «механізми державного управління» / Руслан Сергійович Жмудський. – К., 2014. – 23 с.

32. Жук Н. Парламент, Президент, уряд: через взаємостимування до рівноваги : монографія / Наталія Жук. – Х. : Харків юрид., 2007. – 320 с.

33. Журавльова Г. С. Форми та механізм парламентського контролю / Г. С. Журавльова // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – №2. – С. 41–47.

34. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року № 4572-VI (Редакція від 1 січня 2016 року) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4572-17/ed20160101/page> .

35. Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 № 889-VIII (Документ 889-19) [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2016. – №4. – С. 43. Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.

36. *Закон України «Про державну службу»* від 16 грудня 1993 № 3723-XII [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – №4. – С. 43. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3723-12>.

37. *Закон України «Про запобігання корупції»* від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII (Документ 1700-18 Редакція від 5 жовтня 2016 року) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/ed20161005> .

38. *Закон України «Про Кабінет Міністрів України»* від 27 лютого 2014 року № 794-VII (Документ 794-18 Редакція від 1 травня 2016 року) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/794-18/ed20160501>.

39. *Закон України «Про очищення влади»* від 16 вересня 2014 року № 1682-VII (Редакція від 26 квітня 2015 року) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1682-18/ed20150426> .

40. *Закон України «Про політичні партії в Україні»* від 5 квітня 2001 року № 2365-III (Документ 2365-14 Редакція від 1 травня 2016 року) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14/ed20160501> .

41. *Закон України «Про правила етичної поведінки»* від 17 травня 2012 року № 4722-VI (Документ 4722-17 Редакція від 26 квітня 2015 року) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4722-17>.

42. *Закон України «Про Регламент Верховної Ради України»* від 10 лютого 2010 року № 1861-VI (Редакція від 30 січня 2016 року) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-17/ed20160130> .

43. *Закон України «Про статус народного депутата України»* від 17 листопада 1992 року № 2790-XII (Редакція від 1 травня 2016 року) [Електронний ре-

курс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/2790-12/ed20160501> .

44. *Зеленько Г. І.* Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність / Г. І. Зеленько // *Studia politologica Ucraino-Polona*. – 2013. – Вип. 3. – С. 280-288.
45. *Йонас Г.* Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Ганс Йонас ; пер. з нім. А. Єрмоленко, В. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
46. *Кафарський В. І.* Політична і конституційно-правова відповідальність суб'єктів державно-політичних відносин / В. І. Кафарський // *Держава і право*. – 2010. – № 48. – С. 124-131.
47. *Кибак И. А.* Этика взаимоотношений депутатов в парламентской деятельности / И. А. Кибак // *Влада. Людина. Закон*. – 2011. – № 1. – С. 37-46.
48. *Климович О.* Етика парламентарів, або що робити щоб законослухняність не втратила сенс / О. Климович // *Парламент*. – 2011. – № 3. – С. 74-82.
49. *Ковриженко Д.* Запобігання конфлікту інтересів та корупції в депутатській діяльності: досвід країн ЄС та пропозиції для України / Д. Ковриженко // *Часопис Парламент : наук.-попул. журн.* – 2011. – № 3. – С. 2-73.
50. *Коврякова Е. В.* Особенности парламентского контроля в парламентской республике : на примере ФРГ / Е. В. Коврякова // *Журнал российского права*. – 2004. – № 6. – С. 143–150.
51. *Коврякова Е. В.* Санкционирующий парламентский контроль в системе разделения властей / Е. В. Коврякова // *Актуальные проблемы экономики и права*. – 2014. – № 3 (31). – С. 158–164.
52. *Кресіна І. О.* Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості / І. Кресіна, С. Балан. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2009. – 68 с.
53. *Кукуруз О. В.* Основні напрями забезпечення політичної відповідальності народних депутатів України / О. В. Кукуруз // *Держава і право*. – 2012. – Вип. 57. – С. 580-585.

54. *Кучеренко І.* Етичний компонент політичних конфліктів в сучасному українському суспільстві / І. Кучеренко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 321-324.
55. *С. В.* Законотворчість: Коментар до Регламенту Верховни. Частина I / С. Лінецький, В. Крижанівський. – К. : «К.І.С.», 2008. – 400 с.
56. *Логунова М.* Відповідальність політичної еліти України як важливий морально-психологічний чинник удосконалення державно-управлінських відносин / М. Логунова, О. Пшеничнюк // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України : наук. журн. – 2011. – № 2. – С. 43-51.
57. *Малкіна Г. М.* Демократія і політична відповідальність / Ганна Миколаївна Малкіна // Сучас. укр. політика. Політики і політологи про неї. – 2010. – Вип. 21. – С. 23-32.
58. *Малкіна Г. М.* Інститути політичної відповідальності в громадянському суспільстві / Ганна Миколаївна Малкіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2009. – Вип. 90/93. – С. 70-73.
59. *Малкіна Г. М.* Морально-політична відповідальність: теоретичні засади аналізу / Ганна Миколаївна Малкіна // Софія. – 2014. – № 1. – С. 54-57.
60. *Малкіна Г. М.* Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : монографія / Ганна Миколаївна Малкіна. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 326 с.
61. *Мартинюк Р.* Парламентська відповідальність уряду в зарубіжній та вітчизняній практиці: компаративний аналіз / Роман Мартинюк // Вибори та демократія. – 2010. – №1 (23). – С. 54-62.
62. *Мартинюк Р.* Парламентська відповідальність Уряду в Україні : особливості нормативного регулювання / Роман Мартинюк // Право України. – 2008. – № 9. – С. 19-25.

63. *Мацієвський Ю.* Інволюція конституціоналізму та квазі-авторитарний режим в Україні / Юрій Мацієвський // *Вибори та демократія*. – 2011. – № 3. – С. 49-56.
64. *Медведєва Л. М.* Правові основи регулювання парламентської етики в Україні [Електронний ресурс] / Л. М. Медведєва // *Державне управління: теорія та практика (електронне наукове фахове видання)*. – 2009. – №2 (10). – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Medvedeva.pdf.
65. *Мельниченко В. І.* Політична відповідальність публічно-владних інституцій у системі соціальної відповідальності / В. Мельниченко // *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. – 2011. – Вип. 1. – С. 175-183.
66. *Мельниченко В. І.* Системність відповідальності суб'єктів публічного управління / В. І. Мельниченко // *Український соціум*. – 2011. – № 2. – С. 135-148.
67. *Митусова Ю. А.* Политическая и юридическая ответственность в конституционном праве Дании / Ю. А. Митусова // *Власть*. – 2008. – № 11. – С. 117-119.
68. *Мовчан Т.* Морально-етична складова політичних відносин у сучасному українському суспільстві : дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філософських наук : спец. 09.00.12 «українознавство (філософські науки)» / Тетяна Мовчан. – К., 2012. – 195 с.
69. *Мовчан Т.* Формування політичної етики в контексті політичної культури в Україні / Тетяна Мовчан // *Українознавчий альманах*. – Випуск 8. – К., 2012. – С. 101-104.
70. *Мурычева В. А.* Этика парламентской деятельности: сравнительный анализ институциональных основ и практик этического регулирования : автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата политических наук : специальность 23.00.02 «политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Мурычева Валерия Александровна. – Москва, 2005. – 25 с.

71. *Мурычева В. А.* Этика парламентской деятельности: сравнительный анализ институциональных основ и практик этического регулирования : диссертация на соискание учёной степени кандидата политических наук : специальность 23.00.02 «политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Мурычева Валерия Александровна. – Москва, 2005. – 142 с.

72. *Мусиенко С.* ответственности / С. Мусиенко // Проблемы управления. – 2007. – № 4 (25). – С. 221-224.

73. *Наказ Головного управління державної служби України* «Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця» від 04 серпня 2010 № 214 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1089-10>.

74. *Наказ Національного агентства України з питань державної служби* «Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування» від 5 серпня 2016 № 158 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16>.

75. *Новосад О. А.* Вплив виборчої системи на політичну відповідальність місцевих осередків партій в Україні / О. А. Новосад // Гілея : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 22 – С. 337–344.

76. *Оболонский А. В.* Мораль как детерминанта политического поведения / А. В. Оболонский // Политическая концептология : журнал междисциплинарных исследований. – 2009. – № 2. – С. 129-156.

77. *Оболонский А. В.* Политическая этика, власть, право / А. В. Оболонский // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2007. – № 1, Том 1. – С. 79-106.

78. *Олькіна О. В.* Співвідношення конституційного інституту дострокового припинення повноважень вищих посадових осіб та конституційної відповідальності / О. В. Олькіна // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 61. – С. 77-84.

79. *Павленко Р. М.* Законодавче забезпечення парламентської відповідальності уряду / Р. М. Павленко // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – 2000. – Т. 18. – Політичні науки. – С. 23-29.

80. *Павловська Н. В.* Сучасний стан розвитку інституту конституційно-правової відповідальності / Н. В. Павловська // Правове регулювання економіки. – 2009. – № 9. – С. 110-117.

81. *Палата представителів Національного зібрання Республіки Беларусь.* Регламент Палати представителів Національного зібрання Республіки Беларусь [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національного зібрання Республіки Беларусь. – Режим доступу : <http://house.gov.by/ru/reglament-palaty-predstavitelej-ru/> .

82. *Партийная этика : документы и материалы дискуссии 20-х годов /* под ред. А. А. Гусейнова, М. В. Искрова, Р. В. Петропавловского ; сост. и авт. примеч. М. А. Макаревич. – М. : Политиздат, 1989. – 508 с.

83. *Постанова Верховної Ради України «Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання»* від 4 грудня 2014 року № 22-VIII (Редакція від 4 лютого 2015 року) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/22-19>.

84. *Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил етичної поведінки державних службовців»* від 11 лютого 2016 року № 65 (Документ 65-2016-п Редакція від 6 серпня 2016 року) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/65-2016-п> .

85. *Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів»* від 18 липня 2007 року № 950 (Документ 950-2007-п Редакція від 30 вересня 2016 року) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-п/ed20160930> .

86. *Проект Закону України «Про доброчесну поведінку осіб, уповноважених на виконання функцій держави, органів місцевого самоврядування»* від 10 квітня 2008 року № 2362 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу :

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2362&skl=7.

87. *Пчелинцев С. В.* Некоторые вопросы этического регулирования в государственном управлении: нидерландский опыт обеспечения «добропорядочности» / С. В. Пчелинцев, С. С. Пчелинцев // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2009. – № 1. – С. 48-59.

88. *Радченко О. В.* Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія / Олександр Радченко. – Х. : Видавництво ХарPI НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.

89. *Ракитская И. А.* Конституционная ответственность правительства, министров и других должностных лиц в государствах северной Европы / И. А. Ракитская // Право и управление. – 2008. – № 2. – С. 15-23.

90. *Рудакевич М. І.*

державного управління : монографія / М. І. Рудакевич. – Т. : Вид-во АСТОН, 2007. – 400 с.

91. *Самуйлік М. М.* Політична відповідальність : специфіка, структура, функціонування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М. М. Самуйлік. – О., 1997. – 24 с.

92. *Семенченко Ф. Г.* Політична компетентність та політична відповідальність як чинники політичної діяльності / Ф. Г. Семенченко // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 43. – С. 545-550.

93. *Совгиря О.* Взаємодія уряду та парламенту у законодавчому процесі (вітчизняний та зарубіжний досвід) / О. В. Совгиря // Вісник Львівського Університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 187-191.

94. *Совгиря О.* Парламентська відповідальність Кабінету Міністрів України: теоретичні та практичні аспекти / О. В. Совгиря // Адвокат. – 2012. – № 12. – С. 28-35.
95. *Сушинський О.* Відповідальність суспільства та громадянина у праві безпосередньої демократії / Олександр Сушинський // Вибори та демократія. – 2011. – № 3. – С. 63-74.
96. *Тимошенко І. В.* Особливості конституційно-правової відповідальності за порушення виборчого законодавства України / І. В. Тимошенко // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 2 (5). – С. 68-72.
97. *Торяник В. М.* Політична культура. Специфіка її формування та перспективи розвитку в Україні / В. М. Торяник // Право і суспільство. – 2013. – № 4. – С. 182-188.
98. *Указ Президента України «Про Концепцію розвитку законодавства про державну службу в Україні» від 20 лютого 2006 року № 140/2006* [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/140/2006>.
99. *Цвайгерт К.* Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: монография в 2-х тт. – Том 1. Основы / К. Цвайгерт, Х. Кётц / Пер. с нем. Ю. М. Юмашева. – М. : Международные отношения, 2000. – 480 с.
100. *Червяцова А. О.* Конституційно-правова відповідальність в системі видів юридичної відповідальності: теоретичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А. О. Червяцова. – Харків, 2004. – 19 с.
101. *Чиркин В. Е.* Сравнительное правоведение / В. Е. Чиркин. – М. : Международные отношения, 2012. – 336 с.
102. *Шемшученко Ю.* Правова система / Ю. С. Шемшученко // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К. : «Генеза», 2004. – С. 533.

103. *Шемшученко Ю. С.* Відповідальність юридична / Ю. С. Шемшученко // *Юридична енциклопедія* / Ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : «Українська енциклопедія». – Т. 1. – 1999. – С. 437.
104. *Шляхтун П. П.* Конституційне право : словник термінів / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.
105. *Шляхтун П. П.* Парламентаризм : Словник-довідник / П. П. Шляхтун. – К. : Парламентське вид-во, 2003. – 151 с.
106. *Явір В.* Інституціалізація політико-правової протидії дискримінації як механізм консолідації українського суспільства // *Держава і право*. – 2013. – Випуск 59. – С. 482-488.
107. *Apel K.* The Response of Discourse Ethics: To the Moral Challenge of the Human Situation as Such and Especially Today / Karl-Otto Apel. – Leuven : Peeters, 2001. – 118 p.
108. *Apressyan R.* Power and Society in Russia: a Value Approach to Legitimacy / Ruben Apressyan // *Power and Legitimacy – Challenges from Russia* / Ed. Per-Arne Bodin, Stefan Hedlund, Elena Namli. – London; New York : Routledge, 2013. – P. 118-132.
109. *Aucoin P.* Modernizing Government Accountability: A Framework for Reform / Peter Aucoin and Mark D. Jarvis. – Ottawa : Canada School for Public Service, 2005. – 111 p.
110. *Australian Government.* Australian Citizenship Act 2007 № 20, 2007. – 1 July 2016 [Електронний ресурс] // Official site of Federal Register of legislation of Australian Government. – Режим доступу : <https://www.legislation.gov.au/Details/C2016C00726> .
111. *Australian Government.* Statement of Ministerial Standards. September 2015 [Електронний ресурс] // The site of Department of the Prime Minister and Cabinet of Australian Government. – Режим доступу : https://www.dpmc.gov.au/sites/default/files/publications/statement_ministerial_standard_s.pdf .

112. *Australian Senate*. Standing Orders and other orders of the Senate. August 2015 (Incorporating amendments agreed to on 11 November 2015) [Электронный ресурс] // Official site of Parliament of Australia. – Режим доступа : http://www.aph.gov.au/Parliamentary_Business/Chamber_documents/Senate_chamber_documents/standingorders .

113. *BBC News*. Drink-driving Sweden minister rues 'biggest mistake' (13 August 2016) [Электронный ресурс] // BBC News Site. – Режим доступа : <http://www.bbc.com/news/world-europe-37069609> .

114. *BBC News. UK Politics*. Former Tory MP Mercer resigns after Commons suspension (29 April 2014) [Электронный ресурс] // BBC News Site. – Режим доступа : <http://www.bbc.com/news/uk-politics-27208966>.

115. *Blunt D*. Responsible government: ministerial responsibility and motions of “censure”/ “no confidence” / David Blunt // *Australian Parliamentary Review*. – Spring 2004. Vol. 19 (1). – P. 71-87.

116. *Bovens M*. The Quest for Responsibility: Accountability and Citizenship in Complex Organizations / Mark Bovens. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 252 p.

117. *Bovens M*. Two Concepts of Accountability: Accountability as a Virtue and as a Mechanism / Mark Bovens // *West European Politics*. – September 2010. – Vol. 33, № 5. – P. 946-967.

118. *Broomhill R*. Corporate Social Responsibility: Key Issues and Debates [Электронный ресурс] / Ray Broomhill // *Dunstan Paper*. – 2007. – № 1. – 60 p. – Режим доступа : http://www.dunstan.org.au/resources/publications/Dunstan_Papers_No_1_2007.pdf .

119. *Buchanan J. M*. The Ethics of Constitutional Order / James M. Buchanan, // *The Collected Works of James M. Buchanan (Volume 1): The Logical Foundations of Constitutional Liberty*. – Indianapolis : Liberty Fund, 1999. – P. 368-373.

120. *Busser M*. Global Ethics and the Power Relations of Responsibility : A Thesis Submitted to the School of Graduate Studies in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy [Элект-

ронний ресурс] / Mark Busser. – McMaster University, October 2013. – Open Access Dissertations and Theses. Paper 8622. – Режим доступа : <https://macsphere.mcmaster.ca/handle/11375/13794> .

121. *Cabinet Office of the Government of the United Kingdom*. Ministerial Code [Электронный ресурс] // Official site of the UK Government. – Режим доступа : https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/61402/ministerial-code-may-2010.pdf .

122. *Cabinet Office of the Government of the United Kingdom*. The Cabinet Manual. 1st Edition October 2011 [Электронный ресурс] // Official site of Government of the United Kingdom. – Режим доступа : https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/60641/cabinet-manual.pdf .

123. *Chamber of Deputies of the Republic of Italy*. Rules of Procedure of the Chamber of Deputies 15 December 2001 [Электронный ресурс] / Segreteria Generale // Official site of Italian Chamber of Deputies. – Режим доступа : http://en.camera.it/application/xmanager/projects/camera_eng/file/RULES_OF_PROCEDURE_CHAMBRE_OF_DEPUTIES.pdf .

124. *Chandler D*. Resilience ethics: responsibility and the globally embedded subject / David Chandler // Ethics & Global Politics. – 2013. – Vol. 6, № 3. – P. 175-194.

125. *Coghill K*. Parliamentary Accountability to the Public – Developing MPs' Ethical Standards / Ken Coghill, Ross Donohue and Peter Holland // Australian Parliamentary Review. – Autumn 2008. – Vol. 23, № 1 – P. 101-120.

126. *Coghill K*. Understanding Conduct, Ethics and Codes / Ken Coghill // The Parliamentarian : journal of the parliaments of the Commonwealth. – 2014. – Vol. 95, № 1. – P. 40-45.

127. *Committee on the Rules of Procedure of Chamber of Deputies of the Republic of Italy*. Code of Conduct for members of the Chamber of Deputies 2016 [Электронный ресурс] // Official site of Italian Chamber of Deputies. – Режим доступа :

http://en.camera.it/application/xmanager/projects/camera_eng/attachments/scheda_informazioni/upload_files/000/000/062/CODE_OF_CONDUCT_FOR_MEMBERS_OF_THE_CHAMBER_OF_DEPUTIES_1.pdf .

128. *Communist Party of China*. Chinese Communist Party issues code of ethics to ensure clean governance (February 24, 2010) [Электронный ресурс] // Official site of Communist Party of China. – Режим доступа : <http://english.cpc.people.com.cn/66102/6900695.html> .

129. *Corbett S.* Ministerial Responsibility and the Financial Administration Act: The Constitutional Obligation to Account for Government Spending [Электронный ресурс] / Stan Corbett // Restoring Accountability, Research Studies Volume 3, Commission of Inquiry into the Sponsorship Program & Advertising Activities. – (Ottawa : Public Works and Government Services Canada, 2006). – P. 231-296. – Режим доступа : http://www.cbc.ca/news/background/groupaction/v2/fullreport/CISPAA_Vol3_5.pdf .

130. Council of Europe and European Commission. Council of Europe Directorate of Cooperation and Directorate General of Human Rights and Legal Affairs. “Draft Law of Ukraine Code of Ethics for Persons Authorised to Perform State Functions” (Support to Good Governance: Project against Corruption in Ukraine - UPAC). Strasbourg, 2 August 2007 [Электронный ресурс]. Режим доступа : [http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/corruption/projects/UPAC/PC-TC%20\(2007\)%2010%20ENG%20Aug%2007.PDF](http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/corruption/projects/UPAC/PC-TC%20(2007)%2010%20ENG%20Aug%2007.PDF) in Official site of The Council of Europe.

131. *Crawford S. E. S.* A Grammar of Institutions / Sue E. S. Crawford, Elinor Ostrom // The American Political Science Review. – September 1995. – Vol. 89, № 3. – P. 582-600.

132. *D’Ombrain N.* Ministerial Responsibility and the Machinery of Government / Nicholas d’Ombrain // Canadian Public Administration. – 50 (2). – 2007. – P. 195-217.

133. *Davis L.* Institutional Change and American Economic Growth: A First Step Towards a Theory of Institutional Innovation / Lance Davis and Douglass North //

The Journal of economic History. – Vol. 30, № 1 (The Tasks of Economic History). – 1970. – P. 131-149.

134. *Derrida J.* Eyes of the University: Right to Philosophy 2 / Jacques Derrida ; translated by Jan Plug and Others. – Stanford, CA : Stanford University Press, 2004. – 303 p.

135. *Derrida J.* The Force of Law: The “Mystical Foundation of Authority” / Jacques Derrida ; trans. by Mary Quaintance // Acts of Religion / edited by Gil Anidjar. – London, New York : Routledge, 2002. – P. 230-299.

136. *Ellis K.* Trevor, Sir John / K. Ellis // The History of Parliament: the House of Commons 1690-1715 / ed. D. Hayton, E. Cruickshanks, S. Hadley. – 2002. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.historyofparliamentonline.org/volume/1690-1715/member/trevor-sir-john-1637-1717>.

137. *Flinders M.* Shifting the Balance? Parliament, the Executive and the British Constitution / Matthew Flinders // POLITICAL STUDIES. – 2002. – Vol. 50. – P. 23–42.

138. *Folketing (Danish Parliament).* The Standing Orders of the Danish Parliament (June 2016) [Электронный ресурс] / Translation Birgitte Wern // Official site of the Folketing. – Режим доступа : http://www.thedanishparliament.dk/Publications/~media/PDF/publikationer/English/Standing_Orders_of_the_Danish_Parliament.ashx.

139. *Fournier J.* Recent Developments in Canadian Parliamentary Ethics / Jean T. Fournier // Canadian Parliamentary Review. – Summer 2009. – Volume 32, №. 2. – P. 9-14.

140. *Franks C.E.S.* Parliamentarians and the New Code of Ethics / C.E.S. Franks // Canadian Parliamentary Review. – Spring 2005. – Vol. 28, № 1. – P. 11-16.

141. *Fukuyama F.* China and East Asian Democracy: The Patterns of History / Francis Fukuyama // Journal of Democracy. – 2012. – № 23 (1). – P. 14–26.

142. *Garriga E.* Corporate Social Responsibility Theories: Mapping the Territory / Elisabet Garriga, Domenec Mele // *Journal of Business Ethics*. – 2004. – Vol. 53. – P. 51-71.

143. *Gay O.* The Regulation of Parliamentary Standards – A Comparative Perspective : Research paper prepared for the Commission on Standards in Public Life [Электронный ресурс] / Oonagh Gay. – London : The Constitution Unit, UCL, 2002. – 64 p. – Режим доступа : <http://www.cnmd.ac.uk/spp/publications/unit-publications/91.pdf> .

144. *German Bundestag.* Rules of Procedure of the German Bundestag and Rules of Procedure of the Mediation Committee (May 2014) [Электронный ресурс] / Translated by Language Service of the German Bundestag // Official site of the German Bundestag. – Режим доступа : <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80060000.pdf> .

145. *Gerring J.* A Normative Turn in Political Science? / John Gerring, Joshua Yesnowitz // *Polity*. – January 2006. – Vol. 38. – № 1. – P. 101-133.

146. *Gilman S.* Ethics Codes and Codes of Conduct as Tools for Promoting an Ethical and Professional Public Service: Comparative Successes and Lessons / Stuart C. Gilman. – Washington, DC : PREM, the World Bank, Winter 2005. – 76 p.

147. *Girardin B.* Ethics in politics. Why it matters more than ever and How it can make a difference [Электронный ресурс] / Benoit Girardin. – Geneva: Globethics.net, 2012. – 173 p. – Режим доступа : http://www.globethics.net/documents/4289936/13403252/FocusSeries_05_EthicsinPolitics_Benoit_text.pdf/bf28841e-216a-41ff-bca6-4ef9d4022d86 .

148. *Goodwin-Gill G. S.* Codes of Conduct for Elections : A Study Prepared for the Inter-Parliamentary Union / Guy S. Goodwin-Gill. – Geneva : Inter-Parliamentary Union, 1998. – 144 p.

149. *Government of Canada. Ministry of Justice.* Citizenship Act. – R. S. C., - 1985. – Last amended on June 11, 2015. [Электронный ресурс] // Canada Justice Laws Website. – Режим доступа : <http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-29.pdf>.

150. *Government of Netherlands.* Ministry of the Interior and Kingdom Relations. Netherlands Code for Good Public Governance. Principles of proper public

administration [Электронный ресурс] / Department of Public Administration and Democracy // Official site of Government of Netherlands. – Режим доступа : http://www.integriteitoverheid.nl/fileadmin/BIOS/data/Internationaal/Netherlands_Code_for_Good_Public_Governance.pdf .

151. *Government of the United Kingdom*. The Committee on Standards in Public Life. Guidance The 7 principles of public life [Электронный ресурс] // Government transparency and accountability. – Published 31 May 1995. – Режим доступа : <https://www.gov.uk/government/publications/the-7-principles-of-public-life/the-7-principles-of-public-life--2> .

152. *Government of the United Kingdom*. The Committee on Standards in Public Life. Official Information [Электронный ресурс] // Official site of the Government of the United Kingdom. – Режим доступа : <https://www.gov.uk/government/organisations/the-committee-on-standards-in-public-life> .

153. *Government of the United Kingdom*. Secretary of State for International Trade and President of the Board of Trade the RT Hon Liam Fox MP [Электронный ресурс] // Official site of the Government of the United Kingdom. – Режим доступа : <https://www.gov.uk/government/people/liam-fox> . – Дата звернення 10.09.2016.

154. *Government of Western Australia*. Ministerial Code of Conduct. April 2013 [Электронный ресурс] // The site of Department of the Premier and Cabinet. – Режим доступа : https://www.dpc.wa.gov.au/RoleOfGovernment/Documents/Ministerial_Code_of_Conduct_April2013.pdf .

155. *Government Offices of Iceland*. Ministerial Code of Conduct. Regulation no. 360/2011 (22 March 2011) [Электронный ресурс] / Prime Minister's Office // Official site of Government Offices of Iceland. – Режим доступа : <http://www.government.is/government/code-of-conduct/> .

156. *Graham J.* Liberals and Conservatives Rely on Different Sets of Moral Foundations / Jesse Graham, Jonathan Haidt and Brian A. Nosek // Journal of Personality and Social Psychology. – 2009. – Vol. 96, № 5. – P. 1029-1046.

157. *Greif A. Historical and Comparative Institutional Analysis / Avner Greif // American Economic Review. – 1998. – Vol. 88, № 2. – P. 80-84.*
158. *Guerrero A. The Paradox of Voting and the Ethics of Political Representation / Alexander A. Guerrero // Philosophy and Public Affairs. – 2010. – № 38 (3). – P. 272-306.*
159. *Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy / Jürgen Habermas ; translated by William Rehg. – Cambridge, MA: MIT Press, 1996. – 631 p.*
160. *Hall P. A. Political Science and the Three New Institutionalisms / Peter A. Hall and Rosemary C. R. Taylor // Political Studies. – 1996. – Vol. 44, Issue 5. – P. 936-957.*
161. *Hamilton A. The Federalist / Alexander Hamilton, John Jay, James Madison ; edited by George. W. Carey and James McClellan. – Indianapolis : Liberty Fund, 2001. – 656 p.*
162. *Hobolt S. Clarity of responsibility: How government cohesion conditions performance voting / S. Hobolt, J. Tilley, S. Banducci // European Journal of Political Research. – 2013. – № 52. – P. 164-187.*
163. *Hodgson G. M. What Are Institutions? [Электронный ресурс] / Geoffrey M. Hodgson // Journal of Economic Issues. – March 2006. – Vol. 40 (1). – P. 1-25. – Режим доступа : <http://www.geoffrey-hodgson.info/user/image/whatareinstitutions.pdf>*
164. *Horrigan B. Corporate Social Responsibility in the 21 st Century. Debates, Models and Practices Across Government, Law and Business / Bryan Horrigan. – Cheltenham ; Northampton : Edward Elgar Publishing, 2010. – 427 p.*
165. *House of Commons Committee on Standards. Patrick Mercer. Eleventh Report of Session 2013-14 [Электронный ресурс] // Official site of the Parliament of the United Kingdom. – Режим доступа : <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm201314/cmselect/cmstandards/1225/1225.pdf>.*
166. *House of Commons Information Office. Disciplinary and Penal Powers of the House [Электронный ресурс] // Factsheet G6. General Series (Official site of the*

Parliament of the United Kingdom). – September 2010. – Режим доступу : <http://www.parliament.uk/documents/commons-information-office/g06.pdf>.

167. *House of Commons of Canada*. Standing Orders of the House of Commons (Consolidated version as of November 29, 2016) [Електронний ресурс] // Official site of Parliament of Canada. – Режим доступу : <http://www.parl.gc.ca/about/house/standingorders/SOPDF.pdf>.

168. *House of Commons of Canada*. The Conflict of Interest Code for Members of the House of Commons [Електронний ресурс] // Standing Orders of the House of Commons / Official site of Parliament of Canada. – Р. 109-123. – Режим доступу : <http://www.parl.gc.ca/about/house/standingorders/SOPDF.pdf>.

169. *House of Commons of the United Kingdom*. Meeting Monday 10 October 2011 (started at 2.34pm, ended 10.43pm) [Video] / House of Commons // Parliamentlive.tv. – Режим доступу : <http://www.parliamentlive.tv/Event/Index/46b24166-f78a-4af2-8f21-a225929f3f71>.

170. *House of Commons of the United Kingdom*. Standing Orders of the House of Commons – Public Business [Електронний ресурс] // Official site of the Parliament of the United Kingdom. – Ordered by The House of Commons to be printed 10 February 2016. – Режим доступу : <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm201516/cmstords/0002/so-2.pdf>.

171. *House of Commons of the United Kingdom*. Statement on the Panama Papers [Video] / House of Commons // Parliamentlive.tv. – Режим доступу : <http://parliamentlive.tv/event/index/b7fe1d16-a671-4d1f-aab4-f1e442156545?in=15:34:07>. Дата публікації : 11. 04. 2016. – Дата звернення: 01. 08. 2016.

172. *House of Commons of the United Kingdom*. The Code of Conduct together with The Guide to the Rules Relating to the Conduct of Members (Code of conduct for MPs) [Електронний ресурс] // Official site of the Parliament of the United Kingdom. – Ordered by The House of Commons to be printed 18 March 2015. – Режим доступу : <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm201516/cmcode/1076/1076.pdf>.

173. *House of Lords (Expulsion and Suspension) Act 2015. Chapter 14* [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/14/pdfs/ukpga_20150014_en.pdf .

174. *House of Lords of the United Kingdom. Code of Conduct for Members of the House of Lords. Guide to the Code of Conduct. Code of Conduct for House of Lords Members' Staff. Fifth edition: July 2016* [Электронный ресурс] // Official site of the Parliament of the United Kingdom. – Ordered to be published 21 July 2016. – Режим доступа : <http://www.parliament.uk/documents/lords-commissioner-for-standards/HL-Code-of-Conduct.pdf> .

175. *House of Lords of the United Kingdom. Meeting Thursday 16 July 2015 (started at 11.05am, ended 7.21pm)* [Video] / House of Lords // Parliamentlive.tv. – Режим доступа : <http://www.parliamentlive.tv/Event/Index/53d07cde-20ee-4f53-80d3-f4c075deb3d0> .

176. *House of Lords of the United Kingdom. The Standing Orders of the House of Lords Relating to Public Business* [Электронный ресурс] // Official site of the Parliament of the United Kingdom. – Published by Authority of the House of Lords, 2016. – Режим доступа : <https://www.parliament.uk/documents/publications-records/House-of-Lords-Publications/Rules-guides-for-business/Standing-order-public-business/Standing-Orders-Public.pdf> .

177. *House of Representatives (Australia's Commonwealth Parliament). Standing Orders as at 13 September 2016* [Электронный ресурс] / Department of the House of Representatives // Official site of Parliament of Australia. – Режим доступа : http://www.aph.gov.au/About_Parliament/House_of_Representatives/Powers_practice_and_procedure/House_of_Representatives_Standing_Orders .

178. *Huntington S. Political Development and Political Decay* / Samuel P. Huntington // *World Politics*. – Vol. 17, № 3. – 1965. – P. 386-430.

179. *Huntington S. Political order in changing societies* / Samuel P. Huntington. – New Haven ; London : Yale University Press, 1968. – 488 p.

180. *Hurley J. Responsibility, Accountability, and the Role of Deputy Ministers in the Government of Canada* [Электронный ресурс] / Hurley James Ross // *Restoring*

Accountability: Research Studies Vol. 3. – Ottawa: PWGSC, 2006. – P. 115-156. – Режим доступа : http://www.cbc.ca/news/background/groupaction/v2fullreport/CISPAA_Vol3_3.pdf.

181. Joss S. Accountable Governance, Accountable Sustainability? A Case Study of Accountability in the Governance for Sustainability / Simon Joss // Journal of Environmental Policy & Governance. – 2010. – Vol. 20, № 2. – P. 408-421.

182. Kaldor M. Civil Society and Accountability / Mary Kaldor // Journal of Human Development. – 2003. – Vol 4, № 1 – P. 5-27.

183. Keenan T. Fables of Responsibility: Aberrations and Predicaments in Ethics and Politics / Thomas Keenan. – Stanford : Stanford UP, 1997. – 251 pp.

184. Keith N. Evolution of Corporate Accountability: From Moral Panic to Corporate Social Responsibility / Norm Keith // Business Law International. – September 2010. – Vol. 11, №. 3. – P. 247-276.

185. Kernaghan K. A Special Calling: Values, Ethics and Professional Public Service / Kenneth Kernaghan. – Ottawa : Public Service Human Resources Management Agency of Canada, 2007. – 42 p.

186. Kohlberg L. Moral Development: A Review of the Theory / Lawrence Kohlberg, Richard H. Hersch // Theory into Practice. – 1977. – Vol. 16, № 2 (Moral Development). – P. 53-59.

187. *L'Assemblée nationale*. Code de déontologie des députés [Электронный ресурс] // Site officiel de L'Assemblée national de France. – Режим доступа : http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/reglement_2015_01.pdf.

188. *L'Assemblée nationale*. Règlement de l'Assemblée nationale [Электронный ресурс] // Site officiel de L'Assemblée national de France. – Режим доступа : http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/reglement_2015_01.pdf.

189. *L'Assemblée nationale*. Rôle du déontologue de l'Assemblée nationale [Электронный ресурс] // Site officiel de L'Assemblée national de France. – Режим доступа : <http://www.assemblee-nationale.fr/qui/deontologue-role.asp>.

190. *Lawson C.* The legal structures of responsible government and ministerial responsibility / Charles Lawson // Melbourne University Law Review. – December 2011. – Vol. 35, Issue 3. – P. 1005-1048.

191. *Le Sénat.* Le Comité de déontologie parlementaire du Sénat [Электронный ресурс] // Un site au service des citoyens de France. – Режим доступа : http://www.senat.fr/role/comite_deontologie.html .

192. *Le Sénat.* Standing orders of the Senate. – January 2014. [Электронный ресурс] // Un site au service des citoyens de France. – Режим доступа : https://www.senat.fr/fileadmin/Fichiers/Images/lng/Standing_orders_of_the_Senate.pdf .

193. *Lenk H.* Progress, values, and responsibility / Hans Lenk // Society for philosophy and technology. – Spring-summer 1997. – Vol 2, №. 3-4. – P. 102-119.

194. *Lenk H.* Types of responsibility and responsibility conflicts in science and technology: an analysis of codes of ethics and responsibility problems in engineering [Электронный ресурс] / Hans Lenk, Matthias Maring // Argumentos de Razon Tecnica. – 1999. – № 2. – P. 51-68. – Режим доступа : <http://www.argumentos.us.es/lenk.htm> .

195. *Levitsky S.* Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War / Steven Levitsky and Lucan A. Way. – New York : Cambridge University Press, 2010. – 517 p.

196. *Linz J. J.* Modern nondemocratic regimes / Juan J. Linz and Alfred Stepan // Problems of democratic transition and consolidation. – Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 38-54.

197. *Linz J. J.* Totalitarian and authoritarian regimes / Juan J. Linz. – London and Boulder, CO: Lynne Rienner Publisher, 2000. – 343 pp.

198. *Lord John Sewel* snorts coke with hookers [Электронный ресурс] // The Sun YouTube Official Channel. – Режим доступа : <https://m.youtube.com/watch?v=VsOfbc1NSbQ> .

199. *Lord Speaker.* The Rt Hon The Baroness D'Souza, CMG. Official Letter to the House of Lords Commissioner for Standards 27 July 2015 [Электронный ресурс] // Lord Speaker: allegations regarding Lord Sewell / Official site of the Parliament of the

United Kingdom. – Режим доступа : <https://www.parliament.uk/documents/lords-information-office/270715-Lord-Speaker-to-Commissioner-re-L-Sewel-allegations.pdf> .

200. *Luhmann N.* Operational Closure and structural Coupling : The Differentiation of the Legal System / N. Luhmann // *Cardoso Law Review*. – 1992. – № 13. – P. 1419-1441.

201. *Macridis R. C.* Major Characteristics of the Traditional Approach / R. C. Macridis // *Approaches to the Study of Politics* ; ed. B. Susser. – Macmillan. – 1992. – P. 16-26.

202. *March J. G.* Elaborating the “New Institutionalism” / James G. March, Johan P. Olsen // *The Oxford Handbook of Political Institutions* / edited by R. A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 3-20.

203. *Martin K.* Ministerial Responsibility and Parliamentary Accountability: Observations on the Role of the Leader and Ministerial Responsibility / Kevin Martin // *Australasian Parliamentary Review*. – Autumn 2008. – Vol. 23 (1). – P. 229-236.

204. *McCaffrey R.* Codes of Conduct, contempt and developments in relation to the rules on Members’ Interests in UK legislatures [Электронный ресурс] / Ray McCaffrey : Research and Information Service Briefing Paper, 70/14. – Northern Ireland Assembly, 5 February 2014. – 17 p. – Режим доступа : <http://www.niassembly.gov.uk/globalassets/Documents/RaISe/Publications/2014/standards/7014.pdf> .

205. *McKeon R.* The Development and the Significance of the Concept of Responsibility / Richard McKeon // *Freedom and History and Other Essays : an introduction to the thought of Richard McKeon* / Richard McKeon ; edited by Zahava K. McKeon. – Chicago and London : The University of Chicago Press, 1990. – P. 62-87.

206. *Mendus S.* Politics and Morality / Susan Mendus. – Cambridge : Polity Press, 2009. – 130 p.

207. *Michaelis L.* Political Responsibility Refocused / Lorelea Michaelis and Genevieve Fuji Johnson // *Political Responsibility Refocused. Thinking Justice after Iris*

Marion Young / ed. by G. F. Johnson and L. Michaelis. – Toronto-Buffalo-London : University of Toronto Press, 2013. – P. 3-20.

208. *Michaels R.* The Functional Method of Comparative Law / Ralf Michaels // The Oxford Handbook of Comparative Law / Edited by Mathias Reimann and Reinhard Zimmermann. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 339-382.

209. *Mill J. S.* Representative Government / John Stuart Mill. – Kitchener : Batoche Books, 2001. – 219 p.

210. *Moe T.* Power and Political Institutions / Terry M. Moe // Perspectives on Politics. – June 2005. – Vol. 3, № 2. – P. 215-233.

211. *Morton P.* An Institutional Theory of Law: Keeping Law in it's Place / Morton Peter. – Oxford, Claredon press, 1998. – 416 p.

212. *Moyes S.* Lord Coke: Top peer's drug binges with £200 prostitutes ...And he's the the one in charge of standards [Электронный ресурс] / Stephen Moyes // The Sun 25 July 2015. – Режим доступа : <https://www.thesun.co.uk/archives/news/100018/lord-coke-top-peers-drug-binges-with-200-prostitutes/> .

213. *National Assembly for Wales.* Code of Conduct for Assembly Members and Associated Documents. May 2016 [Электронный ресурс] // Official site of National Assembly for Wales. – Режим доступа : http://www.assembly.wales/en/memhome/code-conduct-mem/Documents/Standards%20Compendium_draft_October%202015_v2-FINAL.pdf .

214. *National Congress of the Communist Party of China.* Constitution of Communist Party of China (Adopted on Nov. 14, 2012) [Электронный ресурс] // Authorized portal site established by the Chinese Government. – Режим доступа : http://www.china.org.cn/china/18th_cpc_congress/2012-11/16/content_27138030_8.htm .

215. *Naturalization Oath of Allegiance to the United States of America.* Updated 25.06.2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.uscis.gov/us-citizenship/naturalization-test/naturalization-oath-allegiance-united-states-america> (Official site of the Department of Homeland Security).

216. *Neate R.* Liam Fox was joined by former flatmate on official visit to Sri Lanka. Defence secretary joined by Adam Werritty despite claiming he had never accompanied him on government business [Электронный ресурс] / Rupert Neate and Nick Hopkins // The Guardian Friday 7 October 2011. – Режим доступа : <https://www.theguardian.com/politics/2011/oct/06/liam-fox-adam-werritty-sri-lankan?intcmp=239> .

217. *New Zealand Government.* Cabinet Manual 2008 [Электронный ресурс] // Official site of Cabinet Office, Department of the Prime Minister and Cabinet. – Режим доступа : <http://www.cabinetmanual.cabinetoffice.govt.nz/files/manual.pdf> .

218. *New Zealand Parliament.* 11.05.2016 – Question 3 – James Shaw to the Prime Minister. Question Time [Video] / House of Representatives // Parliament TV and Radio. – Режим доступа : <https://www.parliament.nz/en/watch-parliament/ondemand?itemId=175760> .

219. *New Zealand Parliament.* A Code of Conduct for Members of Parliament – is the time ever right? Speech to 38th Presiding Officers and Clerks Conference. Thursday 12 July 2007 [Электронный ресурс] // Official site of New Zealand Parliament / Office of the Speaker. – Режим доступа : <https://www.parliament.nz/en/visit-and-learn/how-parliament-works/office-of-the-speaker/speeches-pre-2013/document/48Speakspeech130720071/a-code-of-conduct-for-members-of-parliament-is-the-time> .

220. *New Zealand Parliament.* Standing Orders of the House of Representatives. Amended on 30 July 2014 (with effect on 15 August 2014) [Электронный ресурс] // Official site of New Zealand Parliament / Parliamentary rules. – Режим доступа : <https://www.parliament.nz/resource/en-NZ/00HOHPBReferenceStOrders4/eb7c8b9e4a6c7aa88a47d14dc4100513b2557e60> .

221. *North D. C.* Institutions [Электронный ресурс] / Douglass C. North // The Journal of Economic Perspectives. – Winter 1991. – Vol. 5, № 1. – P. 97-112. – Режим доступа : http://kysq.org/docs/North_91_Institutions.pdf .

222. *North D. C.* Institutions, institutional change and economic performance // Douglass C. North. – New York : Cambridge University Press, 1990. – 152 p.

223. *North D.* Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutional Governing Public Choice in Seventeenth-Century England [Электронный ресурс] / Douglass C. North, Barry R. Weingast // *The Journal of Economic History*. – December 1989. – Vol. 49, № 4. – P. 803-832. – Режим доступа : <http://www.mit.edu/afs.new/athena/course/14/14.731/papers/constitutions.pdf> .

224. *O'Brien G.* A Declaration of Ethics for Presiding Officers? / Gary W. O'Brien // *Canadian Parliamentary Review*. – Autumn 2011. – Vol. 34, № 3. – P. 29-33.

225. *Oath of allegiance* // Title 8 of Code of Federal Regulations (8 CFR). – Sec. 337.1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.uscis.gov/ilink/docView/SLB/HTML/SLB/0-0-0-1/0-0-0-11261/0-0-0-32547/0-0-0-32553.html>.

226. *Parliament of Canada.* Conflict of Interest Act. S.C. 2006, c. 9, s. 2. Last amended on November 28, 2014 [Электронный ресурс] // Canada Justice Laws Website. – Режим доступа : <http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-36.65.pdf> .

227. *Parliament of Canada.* Parliament of Canada Act. R.S.C., 1985, c. P-1. Last amended on October 27, 2015 [Электронный ресурс] // Canada Justice Laws Website. – Режим доступа : <http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/P-1.pdf> .

228. *Parliament of the United Kingdom.* David Cameron resigns as MP for Witney. – 13 September 2016 [Электронный ресурс] // Official site of the Parliament of the United Kingdom. – Режим доступа : <https://www.parliament.uk/business/news/2016/september/david-cameron-resigns-as-mp-for-witney/>.

229. *Parliament of the United Kingdom.* Recall of MPs Act 2015. Chapter 25 [Электронный ресурс] // Official site of the Parliament of the United Kingdom. – Режим доступа : http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/25/pdfs/ukpga_20150025_en.pdf.

230. *Parliament of the United Kingdom.* Rules and traditions [Электронный ресурс] // Official site of the Parliament of the United Kingdom. – Режим доступа : <http://www.parliament.uk/about/how/role/customs/> .

231. *Parliament of the United Kingdom*. Swearing in and the parliamentary oath [Электронный ресурс] // (Official site of the Parliament of the United Kingdom). – Режим доступа : <http://www.parliament.uk/about/how/elections-and-voting/swearingin/>.
232. *Parliament of the United Kingdom*. Whips [Электронный ресурс] // Official site of the Parliament of the United Kingdom. – Режим доступа : <http://www.parliament.uk/about/mps-and-lords/principal/whips/>.
233. *Parliament of Western Australia*. The Code of Conduct for Members of the Legislative Assembly. Adopted by the House on 28 August 2003, V. & P., p. 776 [Электронный ресурс] // Official site of Parliament of Western Australia. – Режим доступа : [http://www.parliament.wa.gov.au/webcms/webcms.nsf/resources/file-code-of-conduct-for-members/\\$file/Code+of+Conduct+for+Members.pdf](http://www.parliament.wa.gov.au/webcms/webcms.nsf/resources/file-code-of-conduct-for-members/$file/Code+of+Conduct+for+Members.pdf).
234. *Parrish J.* Paradoxes of Political Ethics: From Dirty Hands to the Invisible Hand / John M. Parrish. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 283 p.
235. *Parsons T.* The Social System / Talcott Parsons ; edited by Bryan S. Turner. – London : Rotledge, 1991 (reprint.). – 404 p.
236. *Peters A.* The Role of Governments in Promoting Corporate Responsibility and Private Sector Engagement in Development [Электронный ресурс] / Ann Bertelsmann Stiftung, 2010. – 51 p. – Режим доступа : https://www.unglobalcompact.org/docs/news_events/8.1/UNGC_Bertelsmannn.pdf.
237. *Peters B. G.* Institutional Theory in Political Science. The ‘New Institutionalism’ / B. Guy Peters. – London and New York : Continuum, 2001. – 175 p.
238. *Présidence de la République Française*. Charte de déontologie des membres du Gouvernement [Электронный ресурс] // Site officiel de la Présidence de la République Française. – Режим доступа : <http://www.elysee.fr/communiqués-de-presse/article/charte-de-deontologie-des-membres-du-gouvernement/>.
239. *Preston N.* Codifying Ethical Conduct for Australian Parliamentarians 1990–99 / Noel Preston // Australian Journal of Political Science. – 2001. – Vol. 36, № 1. – P. 45–59.

240. *Prime Minister of Canada*. Open and Accountable Government. 2015 [Электронный ресурс] // Prime Minister of Canada Official Site. – Режим доступа : <http://pm.gc.ca/eng/news/2015/11/27/open-and-accountable-government> .

241. *Queensland Parliament*. Code of Ethical Standards. Legislative Assembly of Queensland. Amended 11 May 2009 [Электронный ресурс] // Official site of Queensland Parliament / Procedures. – Режим доступа : <https://www.parliament.qld.gov.au/documents/assembly/procedures/CodeOfEthicalStandards.pdf> .

242. *Riksdag of Sweden*. The Instrument of Government [Электронный ресурс] // Official site of the Riksdag of Sweden. – Режим доступа : <https://www.riksdagen.se/en/SysSiteAssets/07.-dokument--lagar/the-instrument-of-government-2015.pdf/> .

243. *Riksdag of Sweden*. The Riksdag Act (2014:801) [Электронный ресурс] // Official site of the Riksdag of Sweden. – Режим доступа : <https://www.riksdagen.se/en/SysSiteAssets/07.-dokument--lagar/the-riksdag-act-2015.pdf/> .

244. *Rosenfeld M.* The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy / Michel Rosenfeld // Southern California Law Review. – 2001. – № 74. – P. 1307-1351.

245. *Saeima of the Republic of Latvia*. Rules of Procedure of the Saeima (last amended on 14 June 2016) [Электронный ресурс] // Official site of the Saeima of the Republic of Latvia. – Режим доступа : <http://www.saeima.lv/en/legislation/rules-of-procedure> .

246. *Sampford C.* Parliament, Political Ethics and National Integrity Systems / Charles Sampford // Papers on Parliament. Lectures in the Senate Occasional Lecture Series, and other papers (Department of the Senate Parliament House, Canberra). – February 2011. – № 55. – P. 1-31.

247. *Sanders E.* Historical Institutionalism / Elizabeth Sanders // The Oxford Handbook of Political Institutions / edited by R. A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 39-55.

248. *Senate of Canada*. Ethics and Conflict of Interest Code for Senators. Adopted by the Senate June 16, 2014 [Электронный ресурс] // Official site of Parliament of Canada. – Режим доступа : <http://sen.parl.gc.ca/seocse/PDF/CodeJune2014.pdf> .
249. *Senate of the Republic of Italy*. Rules of the Senate [Электронный ресурс] / Translation supervised by Claudio Olmeda, Senate International Affairs Service // Official site of Italian Senate. – Режим доступа : <https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/reg.%20ing.pdf> .
250. *Shepsle K. A.* Rational Choice Institutionalism [Электронный ресурс] / Kenneth A. Shepsle // The Oxford Handbook of Political Institutions / edited by R. A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 23-38. – Режим доступа : <http://scholar.harvard.edu/kshepsle/publications/rational-choice-institutionalism> .
251. *Smith A.* The Theory of Moral Sentiments (Sixth Edition (1790)) / Adam Smith. – San Paolo : MetaLibri, 2005. – 315 p.
252. *Smith D.* Clarifying the Doctrine of Ministerial Responsibility as it Applies to the Government and Parliament of Canada [Электронный ресурс] / David E. Smith // Commission of Inquiry into the Sponsorship Program and Advertising Activities. Restoring Accountability Research Studies Volume 1: Parliament, Ministers and Deputy Ministers. – Ottawa : Public Works and Government Services Canada, 2006. – Commission, Research Studies, Volume 1. – P. 101-144. – Режим доступа : http://publications.gc.ca/collections/Collection/GomeryII/ResearchStudies1/CISPAA_Vol1_4.pdf .
253. *Smith R.* Visible and Invisible Cultures of Parliamentary Ethics: The ‘Sports Rorts’ Affair Revisted / Rodney Smith // Australian Journal of Political Science. – 1999. – Vol. 34, № 1. – P. 47-62.
254. *Speakers of the House of Commons*. Parliamentary information list № 04637a. 21 August 2015 [Электронный ресурс] // Official site of the Parliament of the United Kingdom. – Режим доступа : <http://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN04637/SN04637.pdf> .

255. *Stapenhurst R. Legislative Ethics and Codes of Conduct / Rick Stapenhurst, Riccardo Pelizzo // The Role of Parliament in Curbing Corruption / ed. Rick Stapenhurst, Niall Johnston, Riccardo Pellizo. – The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. Washington, DC. – 2006. – P. 197-205.*

256. *Stevulak C. Activating Public Sector Ethics in Transitional Societies. The Promise of Integrity / Catharine Stevulak and M. Paul Brown // Public Integrity 13. – Spring 2011. – № 2. – P. 97-111.*

257. *Sutherland S. Responsible Government and Ministerial Responsibility: Every Reform Is Its Own Problem / Sharon Sutherland // Canadian Journal of Political Science. – March 1991. – Vol. 24, № 1. – P. 91-120.*

258. *Svolik M. W. Power Sharing and Leadership Dynamics in Authoritarian Regimes / Milan W. Svolik // American Journal of Political Science. – Apr. 2009. – Vol. 53, № 2. – P. 477-494.*

259. *Government of the United Kingdom. The Civil Service Code [Электронный ресурс] // Official site of the Government of the United Kingdom. – Режим доступа : <http://www.civilservice.gov.uk/wp-content/uploads/2011/09/civil-service-code-2010.pdf> .*

260. *The Congress of Deputies of Spain. Standing Orders of the Congress of Deputies [Электронный ресурс] // Official site of the Spanish Congress of Deputies. – Режим доступа : http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Hist_Normas/Norm/standing_orders_02.pdf .*

261. *The National People's Congress of the People's Republic of China. Rules of Procedure for the National People's Congress of the People's Republic of China (Adopted at the Second Session of the Seventh National People's Congress and promulgated by Order No.17 of the President of the People's Republic of China on April 4, 1989) [Электронный ресурс] // Official site of the National People's Congress of the People's Republic of China. – Режим доступа : http://www.npc.gov.cn/englishnpc/Law/2007-12/12/content_1383914.htm .*

262. *The Scottish Parliament*. Code of Conduct for Members of the Scottish Parliament. 6th Edition, Revision 1. Published on 8 June 2016 [Электронный ресурс] // Official site of the Scottish Parliament. – Режим доступа : <http://www.parliament.scot/Parliamentaryprocedureandguidance/CCEd06Rev01201605.pdf> .

263. *The Senate of Spain*. Standing Orders of the Senate [Электронный ресурс] // Official site of the Senate of Spain. – Режим доступа : <http://www.senado.es/web/conocersenado/normas/reglamentootrasnormassenado/detalle/reglamentosenado/index.html?lang=en> .

264. *The Storting (Norwegian Parliament)*. Stortinget. The Norwegian Parliament Rules of Procedure and the Constitution (November 2014) [Электронный ресурс] // Official site of the Storting. – Режим доступа : https://www.stortinget.no/Global/pdf/Diverse/Forretningsorden_engelsk_2014.pdf .

265. *Thompson D.* Restoring Responsibility: Ethics in Government, Business, and Healthcare / Dennis F. Thompson. – Cambridge University Press, 2005. – 360 pp.

266. *Tony Abbott is kicked out of Federal Parliament* [Video] // ABC24 Question Time in Parliament. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=qqcWScOQHgs> .

267. *U. S. Office of Government Ethics*. Standards of Ethical Conduct for Employees of the Executive Branch [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [https://www.oge.gov/Web/oge.nsf/0/076ABBBFC3B026A785257F14006929A2/\\$FILE/SOC%20as%20of%2081%20FR%2048687.pdf](https://www.oge.gov/Web/oge.nsf/0/076ABBBFC3B026A785257F14006929A2/$FILE/SOC%20as%20of%2081%20FR%2048687.pdf) .

268. *Uhr J.* Democracy and the Ethics of Representation / John Uhr // Ethics and Political Practice: Perspectives on Legislative Ethics. – Sydney: Federation Press / Routledge, 1998. – P. 11-24.

269. *Uhr J.* Professional ethics for politicians? / John Uhr // International Public Management Journal. – 2005. – Vol. 8, № 2. – P. 247-261.

270. *Uhr J.* Professionalising Corruption? Investigating professional ethics for politicians / John Uhr // Corruption: expanding the focus. – Canberra, ANU ePress. – 2012. – P. 133-153.

271. *United States Government Publishing Office*. Constitution. Jefferson's Manual. Rules of the House of Representatives of the United States 114th Congress, 2015 [Электронный ресурс] // Official site of U.S. Government Publishing Office. – Режим доступа : <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/HMAN-114/pdf/HMAN-114.pdf> .

272. *United States Government Publishing Office*. Ethics in Government Act of 1978 [Электронный ресурс] // Official site of U.S. Government Publishing Office. – Режим доступа : <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/USCODE-2010-title5/pdf/USCODE-2010-title5-app-ethicsing.pdf> .

273. *United States House of Representatives*. Code of Official Conduct. Rule XXIII of Rules of the House of Representatives [Электронный ресурс] // Official site of Committee on Ethics. – Режим доступа : <http://ethics.house.gov/publication/code-official-conduct> .

274. *United States House of Representatives*. LEGISLATIVE DAY OF DECEMBER 2, 2010. 111TH CONGRESS – SECOND SESSION [Электронный ресурс] / Office of the Clerk // HouseLive. – Режим доступа : http://houlive.gov/MediaPlayer.php?view_id=14&clip_id=4717 .

275. *United States House of Representatives*. Rules of the House of Representatives. 114th Congress. Prepared by Karen L. Haas Clerk of the House of Representatives [Электронный ресурс] // Official site of the Clerk of the House of Representatives. – Режим доступа : <http://clerk.house.gov/legislative/house-rules.pdf> .

276. *United States Senate*. Rules of the Senate [Электронный ресурс] // Official site of U.S. Senate Committee on Rules and Administration. – Режим доступа : <http://www.rules.senate.gov/public/index.cfm?p=RulesOfSenateHome> .

277. *United States Senate*. The Senate Code of Official Conduct. March 2015 [Электронный ресурс] / Select Committee on Ethics // Official site of U.S. Senate Select Committee on Ethics. – Режим доступа : http://www.ethics.senate.gov/public/index.cfm/files/serve?File_id=efa7bf74-4a50-46a5-bb6f-b8d26b9755bf .

278. *Valor C.* Corporate Social Responsibility and Corporate Citizenship: Towards Corporate Accountability / Carmen Valor // *Business and Society Review*. – 2005. – Vol. 110, № 2. – P. 191-212.

279. *Weaver M.* Lord Sewel: timeline of events following Sun on Sunday revelations. Key events following publication of video apparently showing peer taking cocaine with sex workers [Электронный ресурс] / Matthew Weaver // *The Guardian* Tuesday 28 July 2015. – Режим доступа : <https://www.theguardian.com/politics/2015/jul/28/lord-sewel-timeline-events-sun-on-sunday-revelations> .

280. *Weller P.* Ministerial Codes, Cabinet Rules and the Power of Prime Ministers / Patrick Weller // *Motivating Ministers to Morality* / eds. Jenny Fleming and Ian Holland. – Burlington, Vt. : Ashgate Dartmouth, 2001. – P. 49-60.

281. *Wettstein F.* Morality Meet Politics, Politics Meet Morality: Exploring the Political in Political Responsibility / Florian Wettstein // *Business Ethics Journal Review*. – 2013. – № 1 (9). – P. 57-62.

282. *Whitton H.* Implementing Effective Ethics Standards in Government and the Civil Service [Электронный ресурс] / Howard Whitton // *Transparency International*, 2001. – Режим доступа : <http://www.oecd.org/mena/governance/35521740.pdf> .

283. *Williams G.* Responsibility as a Virtue [Электронный ресурс] / Garrath Williams // *Ethical Theory and Moral Practice*. – 2008. – Vol. 11, № 4. – P. 455-470. – Режим доступа : http://eprints.lancs.ac.uk/765/1/Responsibility_ETMP_publication_text.pdf in Lancaster EPrints.

284. *Young I. M.* Political Responsibility and Structural Injustice [Электронный ресурс] / Iris Marion Young // *The Lindley Lectures*. – Kansas : Department Philosophy, University of Kansas, May 5 2003. – 19 p. – Режим доступа : http://www.bc.edu/content/dam/files/schools/cas_sites/sociology/pdf/PoliticalResponsibility.pdf .

285. *Young M.* Conflict of Interest Codes for Parliamentarians: A Long Road / Margaret Young. – Ottawa, Ont. : Parliamentary Information and Research Service, 2006. – 24 p.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Дзятківський В. В. Політична відповідальність органів державної влади: теоретичні засади аналізу / В. В. Дзятківський // Гілея : науковий вісник. – 2014. – Вип. 80. – С. 338-342.

Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

2. Дзятківський В. В. Поняття морально-політичної відповідальності в сучасній політології / В. В. Дзятківський // Гуманітарні студії : збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 23. – С. 107-118.

3. Дзятківський В. В. Морально-політична відповідальність в умовах авторитарного режиму / В. В. Дзятківський // Гілея : науковий вісник. – 2016. – Вип. 114 (11). – С. 442-447.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з наряду, за яким підготовлено дисертацію:

4. Dziatkivskyi V. Normative issues of moral and political responsibility in Ukraine / Viacheslav Dziatkivskyi // Visegrad Journal on Human Rights. – 2016. – № 2/2 (June). – P. 57-65.

5. Dziatkivskyi V. Is Moral and Political Responsibility Possible in Ukraine? / Viacheslav Dziatkivskyi // Evropsky Politicky a Pravni Diskurz (European Political and Law Discourse). – 2016. – Vol. 3, Issue 4. – P. 122-131.

Тези доповідей на міжнародних наукових та науково-практичних конференціях:

6. Дзятківський В. В. Морально-політична відповідальність в системі взаємовідносин громадянського суспільства та держави / В. В. Дзятківський // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014», 15-16 квітня 2014 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський та

ін. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2014. – Ч. 9. – С. 21-24.

7. Дзятківський В. В. Нормативно-ціннісний вимір політичної відповідальності / В. В. Дзятківський // Ціннісний вимір політичної діяльності: західно-східний вектор сучасної української політики: Збірник наукових праць (міжнародна науково-практична конференція 26-27 червня 2014 року) / Редколегія : Ю. М. Бардачов та ін. – Херсон : вид-во ПП Вишемирський В. С., 2014. – С. 106-107.

8. Дзятківський В. В. Морально-політична відповідальність парламентаріїв в Україні: проблеми нормативного регулювання та реалізації / В. В. Дзятківський // «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти» : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 17-18 квітня 2015 р. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 158-161.

9. Дзятківський В. В. Депутатська етика як нормативна основа політичної відповідальності парламентаріїв / В. В. Дзятківський // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2015», 21-22 квітня 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський та ін. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2015. – Ч.10. – С. 175-178.

10. Дзятківський В. В. Морально-політична відповідальність в процесі трансформації інститутів держави / В. В. Дзятківський // V Конвент МАСПН (Україна) «Глобальні виклики на Євразійському просторі: перспективи України», 14-15 травня 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : В. Ф. Цвих та ін. – К., 2015. – С. 52-54.

11. Дзятківський В. В. Морально-політична відповідальність: персональний рівень / В. В. Дзятківський // Особистість, суспільство, політика – 2015 : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 20-21 травня 2015 р. / За ред. С. Терепищого, В. Герасимовича, О. Познія. – Люблін : Видавництво наукове WSEI, 2015. – С. 178-180.

12. Дзятківський В. В. Роль морально-політичної відповідальності у реформуванні системи державного управління / В. В. Дзятківський // Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії та історії: матеріали Міжнародної нау-

ково-практичної конференції (м. Одеса, 22-23 травня 2015 р.) / за заг. ред. Д. В. Яковлева. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. – С. 46-48.

13. Дзятківський В. В. Відповідальність виборця як принцип етики конституційного порядку / В. В. Дзятківський // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016», 20-21 квітня 2016 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський та ін. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. – Ч. 9. – С. 32-34.

Відомості про апробацію результатів дослідження. Апробація результатів дослідження здійснювалась у рамках 8 міжнародних науково-практичних конференцій: “Ціннісний вимір політичної діяльності: західно-східний вектор сучасної української політики” (м. Херсон, Херсонський національний технічний університет, 26-27 червня 2014 року); “Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти” (м. Херсон, Херсонський державний університет, 17-18 квітня 2015 року); “Особистість, суспільство, політика – 2015” (м. Люблін, Республіка Польща, Вища Школа Економії та Інновацій, 20-21 травня 2015 року); “Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії та історії” (м. Одеса, Національний університет «Одеська юридична академія», 22-23 травня 2015 року); V Національного Конвенту МАСПН (Україна) “Глобальні виклики на Євразійському просторі: перспективи України” (м. Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 14-15 травня 2015 року); на щорічних міжнародних наукових конференціях “Дні науки філософського факультету” в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка у 2014-2016 роках.